EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

HORVÁTH MÁTÉ

A középkori arab állam- és hadseregszervezet terminológiája a 11-12. század fordulóján a Fāṭimida Kalifátusban

Történeti szövegelemzés

Doktori értekezés

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Dr. Bárdosi Vilmos, CSc, egyetemi tanár,
a Nyelvtudományi Doktori Iskola vezetője

Arabisztikai Program
Dr. Ormos István, PhD, egyetemi tanár,
az Arabisztikai Program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk
Dr. Ormos István, PhD, egyetemi tanár, elnök
Dr. Dévényi Kinga, CSc, egyetemi docens, opponens
Dr. Iványi Tamás, PhD, egyetemi docens
Dr. Jeremiás Éva, CSc, professor emeritus
Dr. Major Balázs, PhD, egyetemi docens, opponens
Dr. Szombathy Zoltán, PhD Habil., egyetemi docens
Dr. Zsom Dóra, PhD, egyetemi adjunktus, titkár

Témavezető és tudományos fokozata
Dr. Hajnal István, PhD Habil.
egyetemi docens

Budapest
2015

Adatlap

a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Horváth Máté .....
MTMT-azonosító: 100455589 .....
A doktori értekezés címe és alcíme: A középkori arab állam- és hadseregszervezet terminológiája a 11-12. század fordulóján a Fátimida Kalifátusban. Történeti szövegelemzés .....
DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2015.048 .....
A doktori iskola neve: Nyelvtudományi Doktori Iskola .....
A doktori iskolán belüli doktori program neve: arabisztika doktori program.....
A témavezető neve és tudományos fokozata: Hajnal István PhD, d. habil .....
A témavezető munkahelye: ELTE BTK Sémi Filológiai és Arab Tanszék (ny. docens) .....

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt:

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalom

Tartalom 3

Átírás és dátumok 6

1 Bevezetés 7

1.1. Kutatástörténet 9

1.2. A forrásanyag 13

1.2.1. Általános történeti források 13

1.2.2. Az államszervezet megismerésének forrásai 20

1.3. Al-Mustanṣir hosszú uralkodása 23

1.3.1. Békés évtizedek 23

1.3.2. A hivatali válság időszaka 26

1.3.3. A polgárháború 29

1.4. Badr al-Ǧamālī 36

1.4.1. Badr al-Ǧamālī karrierje 36

1.4.2. Rendteremtés és Egyiptom megvédése 40

1.4.3. A konszolidáció 42

1.4.4. Terjeszkedési kísérletek 45

1.5. Al-Afḍal vezírsége 49

1.5.1. Hatalomszerzés és a *nizārī* irányzat elszakadása 49

1.5.2. Levantei harcok 50

1.5.3. A belső viszonyok 52

1.6. A Ǧamālīk öröksége 54

1.6.1. Al-Āmir önállósodása 54

1.6.2. Az utolsó al-Ǧamālī 56

2 Az ›As-Siǧillāt al-mustanṣiriyya‹ 57

2.1. A forrás bemutatása 57

2.2. A siǧillek jellemzői 61

2.3. Dokumentumok a válság korszakából 63

2.3.1. A hivatali válság időszaka 63

2.3.2. A belháború időszaka 66

2.4. A Ǧamālī-korszak jemeni siǧilljei 71
2.4.1. A rendteremtés időszaka 71
2.4.2. A bírói és missziós szervezet élére történő kinevezés 91
2.4.3. Az örökösödés előkészítése 96
2.4.4. A felső-egyiptomi lázadás 104
2.4.5. A rövidebb említések 105
2.4.6. Al-Afḍal és al-Mustaʿlī 108
2.4.7. Összegzés 114

3 A fāṭimida államszervezet 117

3.1. Az imámság 117
3.1.1. A leszármazás 118
3.1.2. A kijelölés 120
3.1.3. Az imám hatalma 128
3.1.4. Az imámok titulatúrája 133
3.1.5. Az uralkodói szimbólumok 134
3.2. A vezirátus 138
3.2.1. A vezirátus két típusa 138
3.2.2. A vezíri titulatúra és reprezentáció 144
3.3. A központi hivatalok 146
3.3.1. A kancellária 146
3.3.2. A központi irányító és ellenőrző szervek 152
3.3.3. A hadsereg és a sereg igazgatási szervei 156
3.3.4. Különböző adónemek hivatalai 165
3.3.5. Egyéb hivatalok 167
3.3.6. A kincs- és raktárak 171
3.4. Vallási jellegű hivatalok 173
3.4.1. A bírói szervezet 173
3.4.2. A misszió *[daʿwa]* 178
3.4.3. A piaci felügyelő *[muḥtasib]* 182
3.4.4. Az ʿAlidák képviselője 182
3.4.5. Az udvari recitátorok 183
3.5. Udvaroncok, udvari tisztviselők 183
3.5.1. Katonák által betöltött hivatalok 183
3.5.2. Hiteles tanúk által betöltött hivatalok 186

3.5.3. Az eunuchok által betöltött hivatalok 187
3.6. A helyi igazgatás 189
3.6.1. A két főváros 189
3.6.2. A tartományok 191
3.7. A vallási kisebbségek és az államigazgatás 197
3.7.1. A keresztények 198
3.7.2. A zsidók 205
4 Összegzés: a Ǧamālīk kormányzata 207
Bibliográfia 214
Források 214
Szakirodalom 217
Függelék: A fāṭimida államszervezet terminológiája 222

Átírás és dátumok

Dolgozatunkban az arab nevek és kifejezések átírására alapvetően a DIN 31635 szabványnak megfelelő, ›németes‹ rendszert alkalmazzuk. Nevek, címek, illetve egyes szavak esetében esetvégződések nélkül írunk át, összefüggő szövegrészletek esetében viszont a végződéseket is feltüntetjük. Nem tudományos átírásban közöljük a meghonosodottnak tekinthető szavakat (pl. Bagdad, Kairó, kalifa, emír). A perzsa szavak, mondatok átírásakor a klasszikus perzsa ejtést vesszük alapul, és az arab átíráshoz lehető leghasonlóbb módon írunk át.

A dátumokat a ›*hiǧra* szerinti dátum/nyugati dátum‹ formában adjuk meg, kivéve, ha keresztény forrásokból dolgozunk, ahol a muszlim időszámítás az esetek nagy részében nem szerepel. A dolgozatban időnként a kopt időszámítás Diocletianus keresztényüldözéseitől (283/4) számított évei is felbukkannak, itt külön jelezzük, hogy erről van szó.

1

Bevezetés

Az 5./11. század második felében kritikus jelentőségű változások történtek a Kairó központú, Egyiptom mellett a levantei térség jelentős részét közvetlen uralma, Észak-Afrikát, Aleppót, a szent városokat és Jement pedig közvetett fennhatósága alatt tartó, *ismāʿīlī* Fāṭimida Kalifátusban. A század közepén az ifrīqiyāi Zīridák felmondták közel nyolcvan éve tartó elköteleződésüket a dinasztia és az általuk vezetett vallási irányzat iránt, de ezt némiképp ellensúlyozta, hogy a gazdasági-stratégiai érdekek szempontjából sokkal fontosabb Jemenben nagyjából ugyanekkor egy viszonylag erős és lojális dinasztia, a Ṣulayḥidák jutottak hatalomra. A szeldzsuk hódítás árnyékában egy évig még Bagdadban, a rivális ʿAbbászidák székvárosában is al-Mustanṣir fāṭimida imám nevére mondták a pénteki szentbeszédet *[ḫuṭba]* és verték a pénzt *[sikka]* egy helyi török hadúr, Arslān al-Basāsīrī jóvoltából. Ez a világra szóló siker azonban nem a végső fāṭimida diadal előszele volt.

Bagdad rövidesen elveszett, Kairóban pedig a végül fiaskónak bizonyuló vállalkozás nyomán súlyos hivatali válság kezdődött. A kormányzat megrendülése a soknemzetiségű, etnikai ellentétektől megosztott hadsereg és az adóbevételeket biztosító tartományok feletti ellenőrzés meglazulását hozta magával. Szíria forrongott és török nomádok árasztották el, akik részben saját maguk, részben az önállósodó helyi fejedelmek javára sorra meghódították a tartomány városait, miközben javarészt a szunnita szeldzsuk szultán és a védelmét élvező ʿabbászida kalifa iránt nyilvánították ki hűségüket. Egyiptomban végül a rivalizáló alakulatok között polgárháború tört ki, melynek nyomán az országot részben a központi sereg egyes csoportjai, részben a közbiztonság megszűnését és a küzdelmeket kihasználó berber és arab nomádok uralták el. Al-Mustanṣir kincstárat saját katonái fosztották ki, akik közül némelyek már a dinasztia megbuktatását és a szeldzsukok behívását tervezgették. A harcok folytán éveken át éhínség és járvány pusztított Egyiptomban, az anarchikus viszonyok pedig a kereskedelmet is ellehetetlenítették.

A pusztulás szélére került birodalmat és dinasztiát az utolsó szíriai helytartó, az örmény származású Badr al-Ǧamālī mentette meg a bukástól, aki egyben új korszakot nyitott meg a dinasztia és Egyiptom történetében. E változás jelentőségét a kutatás már rég felismerte, és a kurrens szakirodalom is nagy figyelmet szentel mind az államot bizonyos értelemben újjáalapító, húsz éven keresztül hatalomban lévő vezírnek, mind örökösének, a 27 évig gyakorlatilag uralkodóként tevékenykedő, a

harcot a keresztesekkel felvevő al-Afḍalnak. Ugyanakkor, bármilyen sok tanulmány és monográfia született erről a korszakról, a korabeli nagy változások feltárása között, észrevételünk szerint, elsikkadt annak vizsgálata, hogy az államszervezetet hogyan érintette a hatalomváltás. Ennek objektív oka is van: a sajnálatos forrásszegénység. Mindazonáltal úgy véljük, ha teljes és részletes kép nem is alkotható a kritikus fél évszázad államszervezetéről, annak számos aspektusát meg lehet világítani részint a történeti forrásokban elszórt adatok összegyűjtésével és értékelésével, részint a hivatalos dokumentumok vizsgálatával.

Dolgozatunk célja, hogy a történeti szövegelemzés módszerével bemutassa az új vezirátust, illetve feltárja a fāṭimida államszervezet korabeli működését és változásait. Ehhez a lehető legtöbb releváns forrást kívántunk felhasználni, hogy érvényes következtetéseket vonhassunk le. Ennek érdekében – természetesen a szakirodalom eredményeinek felhasználásával – két forrást veszünk tüzetes vizsgálat alá: egyrészt az egykorú diplomáciai levelezés egy gyűjteményét, másrészt egy, a mamlúk kori szerzők által részletekben megőrzött, késő-fāṭimida időszak végén született államszervezeti leírást, a bennük foglaltakat pedig a korabeli köztörténetre vonatkozó források közléseivel vetjük össze.

Dolgozatunk elején rövid áttekintést adunk a fāṭimida történelem kutatástörténetéről, majd részletesebben foglalkozunk a vizsgálatunk alapját képező forrásanyaggal. Ezt egy hosszabb köztörténeti összefoglaló követi, amely nagyjából 1030-tól 1130-ig tekinti át a fāṭimida történelmet, különös hangsúllyal Badr al-Ǧamālī és al-Afḍal korszakára (466/1074–515/1121). Ezt követően térünk rá az ›*as-Siǧillāt al-mustanṣiriyya*‹ néven ismert levélgyűjtemény bemutatására, majd a válság korában képződött dokumentumok vázlatosabb, illetve a Badr vezírsége korában írott levelek bővebb elemzésére, fontosabbnak ítélt részleteik fordításával, kontextusuk és mögöttes jelentéseik feltárásával. A dokumentumok tematikus elemzését az említett, Ibn aṭ-Ṭuwayrra visszavezethető késő-fāṭimida államszervezeti leírásban foglaltak bemutatása, illetve az egyéb történeti forrásokból kinyerhető adatokkal való összevetése követi, a lehetőségekhez mérten archontológiai vizsgálattal párosítva. Mindennek alapján alapján azt kívánjuk kideríteni: a két örmény vezír korszakában hogyan és hogyan nem változtak a korábbi struktúrák, és mik azok a későbbi hagyományban megőrzött elemek, amik még nem vonatkoztathatóak a korszakukra.

1.1. Kutatástörténet

A Fāṭimida Kalifátus és általában az *ismāʿīlī šīʿa* összes vetületének kutatása a 20. század során kapott máig tartó lendületet, ami javarészt annak köszönhető, hogy az egyébként máshonnan nem ismert, *ismāʿīlī*k által írt és ő közösségeikben fennmaradt források nagy mennyiségben váltak kutathatóvá. Kifejezetten a Fāṭimidákra vonatkozó irodalomról rövid, hasznos összefoglalót ad PAUL E. WALKER, *Exploring an Islamic Empire. Fatimid History and its Sources* című munkájában, amelynek végén részletes bibliográfiát is közöl. Az alábbi fejezetet javarészt ennek nyomán állítottuk össze.[1]

A korai nyugati szerzők a fāṭimida történelem megírásában kizárólag vagy javarészt szunnita forrásmunkákra támaszkodhattak, amelyek nem csak, hogy nem első kézből származó információkat tartalmaztak, de az esetek többségében meglehetősen ellenségesen is viszonyultak az eretnek bitorlóknak tekintett egyiptomi imám-kalifákhoz és híveikhez. FERDINAND WÜSTENFELD *Geschichte der Fatimiden-Chalifen, nach Arabischen Quellen* (Göttingen 1881) című munkája 12 későbbi, szunnita szerző műveiből válogatott részleteket. STANLEY LANE-POOLE, aki az előbbi munkára is épített, *A History of Egypt in the Middle Ages* (London 1901, 1914.[2]) című művét szintén hasonló forrásokra támaszkodva írta meg. CARL HEINRICH BECKER, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam* (Strassburg 1902) címet viselő munkája már javarészt egy fāṭimida törnétetíró, al-Musabbiḥī egy krónikarészletén alapszik. DE LACY O'LEARY, *A Short History of the Fatimid Khalifate* (London 1923) című összefoglalásához javarészt szunnita szerzők műveire támaszkodott, de már használta az *ismāʿīlī* perzsa utazó és misszionárius, Nāṣir-i Ḫusraw útleírását is, illetve a 6./12. századi Kairóban megfordult szemtanú, Usāma ibn Munqiḏ emlékiratait. A korai időszak összefoglaló munkái között megemlíthető még az Egyiptom történetét feldolgozó GASTON WIET *Précis de l'histoire de l'Égypte* (Cairo 1934-5) című, a muszlim Egyiptom történetének szentelt kötete.

A fentebbi művek nem csupán szükségszerűen egyoldalúak, hanem vagy vázlatosak, vagy összefoglaló jellegűek is. Az 1930-as évektől kezdődően viszont az *ismāʿīlī*kkal kapcsolatos kutatások jelentős lendületet kaptak, mindenekelőtt annak köszönhetően, hogy az indiai *ṭayyibī* közösség számos munkája vált ismertté a nyugati kutatás számára. Mindezek alapján fontos, a forráskutatást segítő művek születtek – elsőként WLADIMIR IVANOW *A Guide to Ismaili Literature* (London, 1933), majd jóval bővebb *Ismaili Literature: A Bibliographical Survey* című munkája (Tehran 1963). Úttö-

[1] Walker, Paul E., *Exploring an Islamic Empire. Fatimid History and its Sources.* London 2002, 186–201.

rő munkáját ISMAIL K. POONAWALA folytatta *Bibliography of Ismāʿīlī Literature* (Malibu 1977), munkájával, a legújabb fejleményeket pedig a forráskiadás és tudományos kutatás támogatásáért és szervezéséért felbecsülhetetlenül sokat tevő Institute of Ismaili Studies vezetője, FARHAD DAFTARY foglalta össze *Ismaili Literature: A Bibliography of Sources and Studies* (London 2004) című munkájában. A tudományszervező DAFTARY számos összefoglaló munkája közül ezen kívül e helyen csupán az egész vallási irányzatról átfogó képet adó *The Ismāʿīlīs: Their History and Doctrine* (Cambridge 1990, 2007[2]) emelendő ki.

A korábbi viszonyokhoz képest bőségessé váló forrásanyag lehetővé tette teljes körűnek szánt feldolgozások megszületését is. Arab nyelven elsőként írta meg a dinasztia történetét nagyszabású művében ḤASAN IBRĀHĪM ḤASAN *Tārīḫ ad-dawla al-fāṭimiyya fī l-Maġrib wa-Miṣr wa-Sūriya wa-bilād al-ʿarab* (Cairo 1941) címen; ennek későbbi kiadásaiba több *ismāʿīlī* anyagot is bevont. A forráskiadásokkal is foglalkozó, szintén egyiptomi ʿABD AL-MUNʿIM MĀĞID *Nuẓum al-fāṭimiyyīn wa-rusūmuhum fī Miṣr* (Cairo 1953, 1955) címmel a fāṭimida államszervezetről és ceremóniákról készített igen alapos, régisége ellenére máig jól használható monográfiát, illetve egy kevésbé kidolgozott politikatörténeti összefoglalót *Ẓuhūr ḫilāfat al-fāṭimiyyīn wa-suqūṭuhā fī Miṣr* (Cairo 1978) címmel. A fāṭimida történelem újabb egyiptomi kutatói közül kiemelhető még MUḤAMMAD ĞAMĀL AD-DĪN SURŪR is, aki részben a fāṭimida külpolitikáról *(Siyāsat al-fāṭimiyyīn al-ḫāriǧiyya.* Cairo 1983), részben a dinasztia történetéről készített összefoglaló munkát *(ad-Dawla al-fāṭimiyya fī Miṣr. Siyāsatuhā ad-dāḫiliyya wa-maẓāhir al-ḥaḍāra fī ʿahdihā.* Cairo 1999), ám művei viszonylag kis forrásbázison nyugszanak és meglehetősen felületesnek tűnnek, dolgozatunkban így nem hivatkozunk rájuk.

Fentebbi műveket az azóta kiadott szakirodalom és forrásanyag felhasználása miatt legtöbb tekintetben felülíró munka AYMAN FUʾĀD SAYYID egyik fő műve: az *ad-Dawla al-fāṭimiyya fī Miṣr: tafsīr ǧadīd* (Cairo 1992, 2000[2]). Ebben a szerző példaszerűen széles körű forrás- és szakirodalmi bázisra támaszkodva írta meg a dinasztia egyiptomi korszakának történetét, feldolgozva berendezkedésük számos aspektusát, több kitekintéssel a korábbi időszakokra. A rendkívül tevékeny SAYYID mindemellett tucatnyi alapvető forrás kiadását vagy újrakiadását készítette el, felbecsülhetetlen értékű munkát végezve a Fāṭimidákkal kapcsolatos kutatások számára.[2] SAYYID más munkái is elengedhetetlenek a fāṭimida történelem tanulmányozásához: az Ibn aṭ-Ṭuwayr *Nuzhat al-*

[2] Az általa kiadott művek a teljesség igénye nélkül: Ibn aṭ-Ṭuwayr és Ibn al-Maʾmūn idézetekből helyreállított szövegei, az *ʿUyūn al-aḫbār,* VII. kötete, az al-Maqrīzī-féle *al-Ḫiṭaṭ* teljes változata és a szerző saját kezű piszkozatának *[musawwada]* kiadása, vagy Ibn Muyassar, *Aḫbār Miṣr* és Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra* új kiadása.

muqlatayn (Stuttgart 1992) című munkájához írt előszava tömör és nem teljes körű, de hasznos összefoglalás a fāṭimida államszervezetről (amit egyébként többnyire szó szerint megismétel a fentebb hivatkozott összefoglaló műben). Hasonlóan jelentős a muszlim Egyiptom fővárosainak korai történetéről és topográfiájáról, továbbá igazgatásáról és intézményrendszeréről írott műve, a *La capitale de l'Égypte jusqu'à l'époque Fatimide* (Beirut 1998). SAYYID arab nyelvű munkáival kapcsolatban csupán annyi kifogás merülhet fel, hogy helyenként – különösen az államszervezettel kapcsolatos leírásaiban – megelégszik forrásai szó szerinti idézésével, különösebb értelmezés nélkül.

A nyugati kutatásban HEINZ HALM dolgozta fel a fāṭimida történelmet három különálló monográfiában. Az első, a *Das Reich des Mahdi: Der Aufstieg der Fatimiden (875-973)* (München 1991), aminek angol fordítása is megjelent *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids* címmel (Leiden 1996), a család előtörténetét és észak-afrikai hatalomra jutását dolgozza fel egészen addig, amíg al-Muʿizz kalifa át nem tette a székhelyét Egyiptomba. A következő mintegy százéves periódust Badr al-Ǧamālī vezíri kinevezéséig a *Die Kalifen von Kairo: Die Fatimiden in Ägypten 973-1074* (München 2001), az ezt követő, a dinasztia bukásáig tartó időszakot pedig a nemrégiben megjelent *Kalifen und Assassinen. Ägypten und der Vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge 1074-1171* (München 2014) dolgozza fel. Munkái a fāṭimida köztörténet szempontjából megkerülhetetlen alapvetések, vizsgálatába a lehető legtöbb forrást bevonta. HALM emellett számos kisebb, általunk is felhasznált tanulmányt szentelt a Fāṭimidáknak.

A kevésbé részletes, viszonylag újabb keletű összefoglalások közül WALKER már említett munkája és a *Cambridge History of Egypt* (Cambridge 1998) PAULA A. SANDERStől származó fejezete emelhető ki; WALKER ugyanezen munkában a misszió és állam viszonyáról írt. Dolgozatunkban részletességük, alaposságuk és modernségük folytán HALM két munkáját és SAYYID összefoglalását vettük alapul a történeti háttér tekintetében.

A kisebb résztémákról szóló tanulmányok, monográfiák közül, a teljesség igénye nélkül, csak a témánk szempontjából fontosakat emeljük ki. A fāṭimida vezirátusról két monográfia is készült, ám egyik sem túlzottan színvonalas. A korábbi, MUḤAMMAD ḤAMDĪ AL-MUNĀWĪ tollából származó *Al-wizāra wa-l-wuzarāʾ fī l-ʿaṣr al-fāṭimī* (Cairo, 1970) tematikusan vizsgálja a fāṭimida főminiszterséget a ceremóniák, vagyon, hatalom, kultúrapártolás, bel- és külpolitikai intézkedések tekintetében, majd egy rövid életrajzi összefoglalókból álló listával és több, különböző szempontú táblázattal zárja művét. A munka, bár tartalmilag nem tűnik rossznak, súlyos hiányosságtól szenved: azon túl, hogy viszonylag régi, így több meghatározó jelentőségű forrást nem lehetett felhasználni

az elkészítésekor, alapvető hiányossága, hogy a szerző nem használ forráshivatkozásokat. A vezirátusról készített másik mű angol nyelvű, Leila S. Imad *The Fatimid Vizierate, 969-1172* (Berlin, 1990) című munkája. Már a címben lévő évszámtévesztés is meglehetősen kiábrándító, és sajnálatos módon az egész munka hasonlóan igénytelen. Pontatlanságok, félrefordítások és -értelmezések, önismétlések és általában meglehetős tájékozatlanság jellemzi. Ennek folytán mindkét munkára csak a lehető legkisebb mértékben hivatkozunk.

A rendkívül széles érdeklődésű és termékeny MICHAEL BRETT, aki a Fāṭimidák 4./10. századi történetéről készített monográfiát *(The Rise of the Fatimids*. Leiden 2001), számos egyéb, későbbi korszakokhoz kapcsolódó témában készített tanulmányokat, amelyek jelentős részét fel is tudtuk használni munkánk során. Utóbbi igaz JOHANNES DEN HEIJER esetében is, aki a válság és Badr al-Ǧamālī vonatkozásában adott közre rövidebb írásokat.

THIERRY BIANQUIS *Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076)* (Damascus 1986) címmel Szíria fāṭimida uralom alatti történetét írta meg az 5/11. századi szeldzsuk inváziói és szíriai uralmuk összeomlásáig – sajnálatos módon itt azonban megállt, noha a keresztes hadjáratok megindulásáig a dinasztiának még számos érdekeltsége maradt a térségben, és mindenképpen hasznos lett volna az általa figyelmen kívül hagyott negyedszázad áttekintése is.

SETA B. DADOYAN *The Fatimid Armenians* (Leiden 1997) című munkája egy, a kor megértése szempontjából kulcsfontosságú kérdést, az örmény etnikum szerepét vizsgálja, ám sajnálatos módon az arab forrásokra támaszkodó részei a félreértelmezések és rendszertelen forráshasználat miatt súlyos kívánnivalót hagynak maguk után, a feldolgozott örmény források jellege miatt pedig azok alapján nagyon kevés érdemi adalékkal tud szolgálni.

CLAUDE CAHEN elsősorban egy késő-fāṭimida forrás, al-Maḫzūmī *Al-Minhāǧ fī ʿilm ḫarāǧ Miṣr* című műve alapján számos gazdaság- és adóigazgatási kérdést vizsgált; vonatkozó cikkeit összegyűjtve is kiadták *Maḫzūmiyyāt* cím alatt (Leiden 1977).[3] BESHIR IBRAHIM BESHIR a változó fāṭimida világkereskedelmi érdekeket és a politika ezzel kapcsolatos alakulását térképezte fel doktori disszertációjában *(The Fatimid Caliphate, 386/996–487/1094*. London 1970). WILLIAM JAMES HAMBLIN és YAACOV LEV munkássága a fāṭimida hadtörténet szempontjából jelentős.[4] A kormányzat 5./11. század közepi működését al-Muʾayyad aš-Šīrāzī főmisszionárius önéletírása alapján RACHEL

[3] Vonatkozó munkásságának rövid bemutatása: Bianquis, Th., Pour un réexamen de l'apport de Claude Cahen sur la fiscalité, *Arabica* 43/1/1996, 135–145.

[4] Hamblin doktori disszertációja *(The Fāṭimid army during the early crusades*. University of Michigan, Ann Arbor 1985) alapvető volt a hagyományosan keresztes források alapján értékelt fāṭimida sereg megítélésének átalakításában. Lev kutatásainak eredményét a *State & Society in Fatimid Egypt* (Leiden 1991) című monográfiájában foglalta össze.

TRANQUILITY HOWES elemezte doktori disszertációjában *(Al-Mu'ayyad fī al-Dīn al-Shīrazī and the Fatimid religious propaganda organization in the age of al-Mustansir (427-487 A.H./1036-1094 C.E.).* University of California, Santa Barbara, 2003), ami a címe ellenére kevésbé a misszió működésével, mint inkább a neves *dāʿī* és jogtudós politikai karrierjével és annak kormányzati kontextusával foglalkozik.

A történeti források alapján álló kutatást rendkívül fontos adalékokkal kiegészítő, illetve az azokban nem tükrözött társadalmi, gazdasági viszonyokról tanúskodó különféle okiratok, dokumentumok feltárása és feldolgozása is nagy lendületet kapott a 20. század folyamán. Az arab nyelvű rendeletek és petíciók feldolgozásában és kiadásában részint a magyar származású STERN SÁMUEL MIKLÓS, újabban pedig a cambridge-i genizát kutató GEOFFREY KHAN játszik kitüntetett szerepet. A genizakutatás egyébként is számos, a korabeli egyiptomi zsidó közösség viszonyain túlmutató gazdaság-, társadalom- és olykor köztörténeti adatot tárt fel. E téren SHLOMO DOV GOITEIN és tanítványa, MOSHE GIL munkássága emelendő ki.

Végezetül elengedhetetlennek tartjuk egy alapvető fontosságú, 1995 óta három-négyéves rendszerességgel megjelenő könyvsorozat megemlítését. Az *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*[5] (a továbbiakban: *ESFAME)* című sorozat köteteiben az 1992-tól 2009-ig Leuvenben, azóta Gentben tartott éves nemzetközi konferenciák előadásai alapján született tanulmányokat adják ki. A fentebb említett szerzők némelyike rendszeres vagy alkalmi szereplője a konferenciának, és több fontos tanulmányt jelentettek meg az eddig megjelent hét kötetben.

1.2. A forrásanyag

1.2.1. Általános történeti források

A Fāṭimidákkal kapcsolatos kutatásoknak jól ismert ténye, hogy az 5/11. század nagy része – különösen az általunk jelenleg vizsgált korszak – egykorú forrásanyagban rendkívül szegény.[6] Al-Afḍal korszakáról ugyanez mondható el, leszámítva az utolsó néhány évét – így a két örmény vezír mintegy fél évszázados uralkodásának nagy része csak igen korlátozottan ismert. A fāṭimida korszak sajátossága, hogy viszonylag szerény mértékű történetírói tevékenység zajlott alatta. Az utolsó ismert történetíró, akinek igen részletes munkája, ha töredékes formában is, de fennmaradt, a

[5] A kötetek pontos bibliográfiai adatait ld. az irodalomjegyzékben.

[6] Walker, *Exploring*, 143, a fāṭimida történetről és forrásanyagáról írott kézikönyvében így fogalmaz: *"Even so from 427/1035 (or 1036) when youthful al-Mustanṣir came to power until the advent of Badr al-Jamālī, the lack of historical information is serious enough, but in contrast to the next two decades, it appears relatively rich. [...] The era of Badr, by contrast, is a historical wasteland [...]"*

420/1029-ben elhunyt al-Musabbiḥī volt. Tudomásunk szerint Abū ʿAbdallāh al-Quḍāʿī (megh. 454/1062), aki a kor nagy részében a főbírók helyetteseként tevékenykedett, szintén írt krónikát, bár ezt még al-Mustanṣir uralkodása elején befejezte, így al-Musabbiḥī munkásságát csak nagyjából másfél évtizednyivel vihette tovább – ráadásul a munka semmilyen formában sem maradt ránk. Ezután az 549/1154-ben meghalt Ibn al-Muḥannakig névről sem ismerünk történetírót, utóbbi műve pedig szintén elveszett.[7]

Ezzel együtt az 5./11. század közepéig a történeti adatok viszonylagos bőségben állnak rendelkezésünkre, ami az egyéb forrásoknak köszönhető. A 442/1050–451/1058 között hivatalban lévő al-Yāzūrī, a korszak meghatározó vezírjének feltehetően kormányzati berkekben írt életrajzát több későbbi szerző felhasználta, bár maga a munka elveszett.[8] Ugyanezt a korszakot a politikai küzdelmek egyik résztvevője, al-Muʾayyad fī d-Dīn aš-Šīrāzī önéletírásából is ismerjük.[9] A misszió vezetését közvetlenül al-Yāzūrī bukása után megszerző iráni teológus és hittérítő 436/1045-től kezdve Kairóban tartózkodott, ahol bejutott a legfelső körökbe. Önéletírásában 450/1058-ig dolgozza fel tapasztalatait, amelyeknek köszönhetően elsőrangú betekintést nyerhetünk az udvar és kormányzat belső működésébe al-Ǧarǧarāʾī halálától egészen al-Yāzūrī bukásáig.

Nagyon eltérő szemszögből készült, de szintén érdeklődésünkre tart számot a ḫurāsāni utazó és *dāʿī*, az udvari körökbe a jelek szerint be nem jutó Nāṣir-i Ḫusraw útleírása.[10] A szerző 439/1047–442/1050 között tartózkodott Egyiptomban, amit csak két zarándoklat idejére hagyott el. A Földközi-tengeren át, a szigeten épült textilipari központ, Tinnīs városát érintve érkezett Palesztina felől Kairóba, majd távozásakor dél felé indulva, lehajózott egészen Asszuánig, ahonnan karavánnal utazott az ʿayḏābi kikötőig, ahonnan végül néhány hónap után Mekkába utazott tovább. Az útja során érintett településeket és szentélyeket kisebb-nagyobb részletességel megörökítette útinaplójában, kairói tartózkodását azonban már nem naplószerű módon írta meg, hanem három év tapasztalatainak birtokában készített egy összegzést az épületekről, piacokról, szokásokról, és általában mindarról, ami felkeltette az érdeklődését. Az ő leírása nem az eseménytörténet megismeréséhez segít hozzá, mivel csak egy-két konkrét politikai eseményt jegyzett fel, viszont első kézből tudósít az Egyiptomot ekkoriban általánosan jellemző belső békéről, jólétről, prosperitásról és olcsóságról, ami minden jel szerint lenyűgözte őt.

[7] Brett, M., The Execution of al-Yāzūrī, *ESFAME* II/16.
[8] Brett, The Execution, 18–19.
[9] Al-Muʾayyad fī d-Dīn aš-Šīrāzī, *Sīrat al-Muʾayyad fī d-Dīn dāʿī d-duʿāt*. Ed. M. K. Ḥusayn, Cairo 1949.
[10] Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma*. Ed. M. D. Siyâq, Tehran, 1354/1976.

Feltétlenül meg kell emlékeznünk az 1033-tól kezdve használt kairói genizáról is, ami nagy mennyiségű, ebből a korból (illetve korábbi időszakokból is) származó dokumentumot őrzött meg az utókor számára. Az iratok páratlan betekintést nyújtanak a korabeli fusṭāṭi és kairói zsidó közösség belső életébe, annak vallási, kulturális, jogi és gazdasági viszonyaira nézve, de időnként közösségen kívüli események, közállapotok vonatkozásában is fontos adatokat szerezhetünk belőlük.[11] A genizát a későbbiekben is használták, de a század közepén kezdődő válságidőszak viszonyai között jóval kevesebb írás képződött és maradt az utókorra.

A válságidőszak egy szűk aspektusát, a kalifai kincstárak szétrablását külön szemtanúi beszámoló őrizte meg, de ez minden terjedelmessége ellenére leginkább az anyagi kultúra kutatásához ad segítséget, mintsem a történeti események jobb megértéséhez.[12]

Ami a kései időszakot illeti, szintén viszonylag jó a forráshelyzet, ugyanis a korban – már részben az ayyūbidák alatt – két, a központi hivatalokban tevékenykedő történetíró is alkotott: Ibn al-Maʾmūn al-Baṭāʾiḥī (megh. 588/1192) és Ibn aṭ-Ṭuwayr (megh. 618/1220). Munkáikból, bár egészben nem maradtak ránk, igen terjedelmes idézeteket vettek át a későbbi szerzők, ebből fakadóan a birodalom utolsó 50-60 évének történéseit – és különösen az utolsó negyedszázad eseményeit – sokkal részletesebben ismerjük, mint a korábbi, nagyjából fél évszázadnyi időszakot. Egy ideig a visszaemlékezéseiről ismert Usāma b. Munqiḏ (megh. 584/1188) is az udvar legfelső köreiben mozgott, így tőle is fontos értesüléseket szerezhetünk.

Magáról a Ǧamālī-korszakról mindössze két kortársi beszámolót ismerünk. Az egyik a kopt egyháztörténeti krónika, aminek megírását még Sāwīrus b. al-Muqaffaʿ al-ašmūnayni püspök kezdte el a 4/10. század második felében, aztán folyamatosan bővítették, folytatták.[13] Al-Mustanṣir közel hatvan évnyi uralkodása alatt négy kopt pártiárka regnált. II. Senuda *[Sānūtíyūs]* (1032–1047) korszakát még annak korábbi titkára, Mihály tinnīsi püspök dolgozta fel, aki 1051 nyarán fejezte be művét.[14] A következő két alexandriai pápa, Khrisztodúlosz *[Iḫrīsṭūdulus]* (1047–1077) és II. (Szent)

---

[11] A zsidó közösségen kívüli eseményekhez is forrásként használható geniza-dokumentumokat tematikus, de meglehetősen véletlenszerű csoportosításban mutat be Gil, Moshe, Institutions and Events of the Eleventh Century Mirrored in Geniza Letters. Part I. *BSOAS* 67/2/2004, 151–167. és uő., Institutions and Events of the Eleventh Century Mirrored in Geniza Letters. Part II. *BSOAS* 67/2/2004, 168–184.

[12] A szöveg forrásáról és adatainak hagyományozásáról lásd, Heinz Halm, Das ›Buch der Schätze und Raritäten‹. Zur Autorschaft und Überleiferung des Kitāb aḏ-Ḏaḫāʾir wa-t-tuḥaf, *ESFAME* IV/79–84.

[13] A munka kiadása több kötetben, évtizedek alatt készült el *History of the patriarchs of the Egyptian Church, known as the History of the Holy Church (Tārīḫ baṭārikat al-kanīsa al-miṣríyya)* címen. A kiadás a munka egyházi és vallási vonatkozásait illetően rendkívül alapos, de a köztörténeti tekintetben kevésbé körültekintő. A sok szerzőre való tekintettel eltekintünk azok megjelölésétől, és azt a kétségkívül elterjedt gyakorlatot sem kívánjuk követni, hogy a munka első részének szerzőjét, Ibn al-Muqaffaʿt tüntetjük fel szerzőként.

[14] 757. *bašans* 25-én. *Baṭārika* II/3/159.

Kürillosz *[Kīrilluṣ]* (1077–1092) pátriárkátusát Mawhūb b. Manṣūr b. Mufarriǧ al-Iskandarānī diakónus írta meg, aki a munkát 1087 áprilisában kezdte meg a korábbi életrajzok összegyűjtésével.[15] Az őket követő IV. Mihály *[Mīḫāʾīl]* (1092–1102) és II. (Szent) Makariosz *[Maqāra]* (1102–1128) életpályáját az Ibn al-Qulzumīként ismert Yūḥannā b. Ṣāʿid b. Mīnā írnok jegyezte le,[16] de műve 1127 elejével véget ér, így sem Makariosz halálának körülményeiről, sem az azt követően három évig tartó interregnum okairól és lefolyásáról nem értesülünk belőle – a következő életrajzban pedig csupán szűkszavú utalás látható arra, hogy hosszú ideje betöltetlen volt Szent Márk trónusa.

A krónikasorozat értéke felbecsülhetetlen, hiszen szemtanúk készítették, ráadásul abból fakadóan, hogy a kopt egyház berkeiben, annak nézőpontjából készült, a muszlim hagyománytól független forrás. Sajnálatos módon a krónika hátrányai ugyanabból fakadnak, mint a fentebb felsorolt előnyei: mivel keresztény közegben készültek, az egyház és néhány keresztény hivatalnok udvarral ápolt viszonylag aktív és szoros kapcsolatai ellenére a szerzőknek nem lehetett rálátása a korabeli döntéshozatal és ›nagypolitika‹ teljességére, így műveikben korlátozott mértékben foglalkoztak az egyiptomi helyzettel és a kormányzat működésével – ezek a részek azonban egyedülálló, első kézből való kortársi beszámolók.

A másik egykorú munka az ›*al-Išāra ilā man nāla l-wizāra*‹ címet viseli, és, amint a címe is mutatja, a fāṭimida vezírek életrajzainak gyűjteménye.[17] A benne foglaltak alapján 515 végén, 516 elején / 1122 tavaszán születhetetett, az al-Afḍalt követő al-Maʾmūn vezirátusa legelején. Szerzője az Ibn aṣ-Ṣayrafī néven ismert Amīn ad-Dīn Tāǧ ar-Riyāsa Abū l-Qāsim ʿAlī b. Munǧib (463/1071–542/1147), aki jó eséllyel már Badr al-Ǧamālī idején állami szolgálatba állt, al-Afḍal alatt pedig már kimutathatóan írnokként dolgozott a dokumentumok elkészítéséért felelős szervnél. Élete végén vezette is a kancelláriát. Ő tehát az általunk vizsgált kor nagy részének szemtanúja volt, ráadásul hozzáférése volt a korábbi archívumokhoz. Ez alapján rendkívül hiteles és részletgazdag beszámolót várhatnánk tőle, azonban csupán egy szűkszavú és sokszor adatokban is szegény életrajzgyűjteményt alkotott. A válságidőszak vezírjeinek jelentős részéről csupán egy-két sorban emlékezik meg, leszámítva a burjánzó titulusok felsorolását, és előéletükről, tevékenységükről nem mond semmit, vagy csak néhány címszót. Badr al-Ǧamālī, al-Afḍal és al-Maʾmūn életrajza sokkal hosszabb a bejegyzések zöménél, de – érhető módon különösen az utóbbi esetében – ez főleg a dicsőítésnek köszönhető, és korántsem annak, hogy krónikási részletességgel dolgozta volna fel benne a

[15] 804 *baramhāt* havában, ami 480. *muḥarram* hónappal esett egybe. *Baṭārika* II/3/160.
[16] *Baṭārika* II/3, 232.
[17] Legújabb kiadása egy kötetben a szerző *al-Qānūn fī dīwān ar-rasāʾil* című művével készült (Ed. A. F. Sayyid. Cairo 1990).

vezírek tetteit. Ezzel együtt néhány hasznos adalékkal szolgál, bár ezt a munkát tudhatóan ismerték és felhasználták a későbbi krónikaírók is, így a benne foglaltak hozzájuk képest keveset tesznek az utóbbiak műveiből származó ismereteinkhez.

A korabeli fáṭimida történelem legfontosabb krónikás forrását mindennek folytán, sajátos módon, egy jóval a dinasztia bukása után írt munka, a 677/1278-ben elhunyt Ibn Muyassar, azaz Tāǧ ad-Dīn Muḥammad b. ʿAlī ›*Aḫbār Miṣr*‹ című műve képezi. A szerző téma iránti érdeklődését az indokolta, hogy ősei a fáṭimida udvarban tevékenykedtek.[18] A mű maga nem maradt ránk, de tartalmát meglehetősen jól ismerjük, mert jóformán minden későbbi egyiptomi szerző erre alapozta a fáṭimida korszak leírását. Mi több, egyik legfontosabb felhasználója, a 9/15. századi al-Maqrīzī saját kezű kijegyzetelése ránk maradt a könyv jelentős részéről – igaz, ez jellegéből adódóan viszonylag rövid, ráadásul meglehetősen hiányos.[19]

Bár több más, későbbi szerző tárgyalta a fáṭimida történelmet, így – a teljesség igénye nélkül – Ibn ʿAbd aẓ-Ẓāhir, Ibn Ḫallikān, an-Nuwayrī, Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, as-Suyūṭī stb., közülük messze kiemelkedik Taqī ad-Dīn Abū l-ʿAbbās Aḥmad ibn ʿAlī al-Maqrīzī (764/1364-5–845/1442), a mamlúk kor kiemelkedő jogtudósa és történetírója. Szunnita létére kitüntetett érdeklődéssel fordult a *ismāʿīlī* Fáṭimidák története felé, amit egyáltalán nem ellenségesen, sőt, meglehetős szimpátiával kezelt. (Ebben szerepe lehetett, hogy magát a dinasztiától származtatta.)[20] A kutatás Ibn Muyassar már említett kijegyzetelésén túlmenően három kiemelt fontosságú művet köszönhet al-Maqrīzī érdeklődésének és írásszenvedélyének. Az első egy kifejezetten fáṭimida történelmet összefoglaló munka, ami az ›*Ittiʿāẓ al-ḥunafāʾ bi-aḫbār al-aʾimma al-fāṭimiyyīn al-ḫulafāʾ*‹ címet viseli.[21] A második a röviden csak ›*al-Ḫiṭaṭ*‹ néven emlegetett ›*al-Mawāʿiẓ wa l-iʿtibār fī ḏikr al-ḫiṭaṭ wa l-āṯār*‹, ami az egyiptomi főváros – és kisebb mértékben egész Egyiptom – topográfiai leírása mellett számos történeti betétet, életrajzot és intézményleírást tartalmaz, nem utolsó sorban fáṭimida vonatkozásban.[22] Végezetül a terjedelmes, bár csak hiányosan ránk maradt életrajzgyűjteménye, az ›*al-Muqaffā l-kabīr*‹ emelendő ki, amely, bár számos korból és területről tartalmaz életrajzokat, jelentős figyelmet fordít a fáṭimida kor szereplőire.[23] Ezen kívül számos egyéb művében találhatóak elszórt adatok, de mivel a három fő munkája és Ibn Muyassar-kijegyzetelése is jelentős mértékben

[18] Elképzelhető, hogy az al-Āmir idején kinevezett főbíró, Ibn Muyassar al-Qaysarānī közéjük tartozott, bár a *nisbá*ja nem erre utal.
[19] Ibn Muyassar, *al-Muntaqā min Aḫbār Miṣr*. Ed. A. F. Sayyid. Cairo 1981.
[20] Walker P. E., önálló tanulmányt írt a szerző imámdinasztiához fűződő viszonyáról:. Al-Maqrīzī and the Fatimids, *Mamluk Studies Review* 2/2003, 83–97.
[21] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ al-ḥunafāʾ bi-aḫbār al-aʾimma al-fāṭimiyyīn al-ḫulafāʾ*. Ed. Ǧ. aš-Šayyāl, M. A. Ḥilmī, Cairo 1996.
[22] al-Maqrīzī, *al-Mawāʿiẓ wa-l-iʿtibār fī ḏikr al-ḫiṭaṭ wa-l-āṯār*. Ed. A. F. Sayyid. London 2002–2004.
[23] al-Maqrīzī, *Kitāb al-muqaffāʾ l-kabīr*. Ed. M. al-Yaʿlāwī, Beirut 1991.

átfedi egymást ebben a témában, további munkáit nem láttuk célszerűnek bevonni a vizsgálódásainkba.

Az Egyiptomon kívüli krónikai hagyományokat illetően megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korszakban az arab világ más részein sem virágzott a történetírás. Egyetlen Badr al-Ǧamālīval kortárs krónikást ismerünk Bagdadból, a Banū ṣ-Ṣābiʾ utolsó történetíróját, Ġars an-Niʿma Muḥammad b. Hilālt (megh. 480/1088). Műve elveszett, de a 13. században Damaszkuszban alkotó Sibṭ Ibn al-Ǧawzī (megh. 654/1256) bőségesen merített belőle – sajnálatos módon azonban világkrónikája, a ›*Miʾāt az-zamān fī tārīḫ al-aʿyān*‹ azon a részéből, ami javarészt az ő munkájára támaszkodott, máig csak egy szeldzsukokkal kapcsolatos részeket összegyűjtő válogatás készült.[24] Ez ugyan csak kevés és perifériкus adattal szolgál fāṭimida vonatkozásban, de azok időnként teljesen egyediek és sokkal hitelesebbnek tűnnek, mint az egyiptomi hagyományban megőrzött adatok. Mivel egyéb vonatkozásaiban is bizonyára páratlan értékű forrásról van szó, mihamarabbi kiadását mindenképp szükségesnek tartjuk.

Ezen kívül két másik forráscsoportot vontunk be vizsgálatainkba: egyrészt az Egyiptomon kívüli *ismāʿīlī* hagyományt, másrészt pedig a hajdani fāṭimida befolyási területek saját történeti műveit. Előbbi esetében két irányzatról beszélhetünk: a *nizārī*k 487/1094-ig, a *Ṭayyibī*k pedig 524/1130-ig ismerték el legitim imámjaiknak a Fāṭimida Kalifátus uralkodóit. Így kézenfekvőnek tűnt mindkét irányzat saját hagyományát megvizsgálni. A *nizārī* örökség a 7./13. századi mongol pusztítás során javarészt megsemmisült, maradéka a hivatalos īlḫānida udvari történetírók munkájába épült bele – elsőként az alamūti anyagokhoz hozzáférő ʿAṭā-Malik Ǧuwaynī (megh. 683/1283) al-ʿirāqi és ḫūzistāni kormányzó ›*Tārīḫ-i ǧahān-gušāy*‹ című munkájába.[25] Ő az iráni *nizārī* erődök elfoglalásáról szóló beszámoló után illesztett be egy exkurzust az irányzat előtörténetéről, amiben végigvitte a fāṭimida történelmet.[26] Az egyiptomi kalifákról azonban rövid, konkrétumok nélküli ismertetőket írt, al-Mustanṣirról adott igen negatív képe alapján pedig egyértelműnek tűnik, hogy nem *ismāʿīlī* forrást használt a szöveg elkészítésekor. Al-Mustaʿlī uralkodását csak a *nizārī* irányzat kialakulása szempontjából mutatja be.[27] A másik munka Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh Hamadānī (megh. 717/1318), az īlḫānidák vezírje vezetése alatt összeállított, hatalmas világtörténeti munka, a ›*Ǧāmiʿ at-tawārīḫ*‹, aminek hangsúlyozott célja a teljes emberiség történetének összegyűjtése. Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh *ismāʿīlī*kről szóló szövegében a Fāṭimidákról is írt, ráadásul sokkal bővebben Ǧuwaynīnál – ez

[24] Sibṭ ibn al-Ǧawzī, *Miʾāt az-zamān fī tārīḫ al-aʿyān*. Ed. A. Sevim, Ankara 1968.
[25] ʿAṭā-Malik Ǧuwaynī, *Tārīḫ-i ǧahān-gušāy*. Ed. M. M. Qazvini, Tehran 1390/2011.
[26] A fāṭimida uralkodókról lásd: Ǧuwaynī, *Tārīḫ* III/154–186.
[27] Ǧuwaynī, *Tārīḫ* III/177–181.

azonban nem írható a javára.[28] Az egyiptomi kalifákról írott szövegek néhány alapvető információ mellett időnként teljesen irreleváns vagy légből kapottnak tűnő állításokat foglalnak magukba, és valamilyen oknál fogva alattuk tárgyalják a kortárs, de fáṭimida befolyás alatt eleve vagy addigra már rég nem álló maġribi dinasztiák történetét is – nem egy esetben részletesebben, mint magát a fáṭimida történelmet. A vonatkozó *nizārī* hagyomány, ha egyáltalán volt ilyen a szakadár misszióban, ez alapján nem maradt fenn.

A Jemenben és Indiában tovább élő *ṭayyibī* irányzat, minden elszigeteltsége ellenére, ápolta a fáṭimida kapcsolatok emlékét. Ezt kiválóan tükrözi a 15. századi *daʿī muṭlaq*, Idrīs ʿImād ad-Dīn (megh. 872/1468) krónikája, az ›*ʿUyūn al-aḫbār*‹. Az szemmel látható, hogy nem sok forrás állt a kései misszióvezető rendelkezésére az egyiptomi események vonatkozásában, így kénytelen volt olyan általános munkákhoz folyamodni a történet megírásához, mint Ibn Ḫallikān (megh. 681/1282) életrajzgyűjteménye, a › *Wafayāt al-aʿyān*‹, de időnként kiviláglik, hogy részint dokumentumokat, részint helyi történeti hagyományt is felhasznált a vonatkozó passzusok megírásában – ebből fakadóan elsősorban a jemeni eseményeket tárgyalja részletesen, de néhány részlete hasznos megerősítés vagy kiegészítés a fáṭimida történelem vonatkozásában.[29]

Végezetül a fáṭimida uralom vagy befolyás alatt álló területek történeti munkáit vettük bele vizsgálatainkba. A korabeli Jement az imént tárgyalt munka képviseli. A ḥiǧāzi városok vonatkozásában al-Fāsī (megh. 832/1429) ›*al-ʿIqd aṯ-ṯamīn fī tārīḫ al-balad al-amīn*‹[30], mekkai tárgyú életrajzgyűjteményét, illetve as-Saḫāwī (megh. 902/1497) ›*at-Tuḥfat al-laṭīfa fī tārīḫ al-Madīnat aš-šarīfa*‹[31] Medina-történetét használtuk. Szíria kortárs történetét két munka adja közre: a kései kortárs, de ellenséges fennhatóság alatt alkotó damaszkuszi Ibn al-Qalānisī (megh. 555/1160) ›*Ḏayl tārīḫ Dimašq*‹[32] című műve, illetve az aleppói Ibn al-Adīm (m. 660/1262) ›*Zubdat al-ḥalab fī tārīḫ Ḥalab*‹[33] címet viselő munkája.

Továbbá többször hivatkozunk a középkori egyiptomi kereszténység megismerése szempontjából igen fontos, 1200 készült munkára, Abū Ṣāliḥ al-Armanī › *Tārīḫ al-kanāʾis wa-l-adyira*‹[34] művére, illetve a főbíróként tevékenykedő mamlúk kori Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī (megh. 852/1449) egyip-

[28] Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh, *Ǧāmiʿ at-tawārīḫ*. Ed's. M. T. Dânešpežuh, M. Modarresi (Zanǧâni), Tehran 1338/1960.
[29] Idrīs ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn al-aḫbār wa-funūn al-āṯār fī faḍāʾil al-aʾimma al-aṯhār. (The Fatimids and their successors in Yaman).* Ed. P. E. Walker, A. F. Sayyid, A. Pomerantz. London 2002.
[30] Ed. M. Ḥ. al-Fiqqī, F. Sayyid, M. M. aṭ-Ṭanāḥī. Beirut 1986.
[31] Ed. A. Ṭarābzūnī al-Ḥusaynī. Cairo 1979.
[32] Ed. S. Zakkār. Damascus 1983.
[33] Ed. Ḥ. al-Manṣūr. Beirut 1996.
[34] Abū Ṣāliḥ al-Armanī, *Tārīḫ Abī Ṣāliḥ al-Armanī*. (The Churches and Monasteries of Egypt) Ed. and trans. B. T. A. Evetts, Oxford 1895.

tomi bírók életrajzait gyűjteményes munkájára (›*Raf' al-iṣr ʿan quḍāt Miṣr*‹)[35], valamint Yāqūt al-Ḥamawī (megh. 626/1229) irodalmárokról készített életrajzgyűjteménye, a *Muʿǧam al-udabāʾ*[36] értesüléseire.

1.2.2. Az államszervezet megismerésének forrásai

A 358/969-ben Egyiptomot meghódító, majd 362/973-ban székhelyüket az új fővárosba, Kairóba áttevő Fāṭimidák az általuk megbuktatott iḫšīdida dinasztia egyik tehetséges, az egyiptomi területek igazgatását és adóügyeit kiválóan ismerő hivatalnoka, Yaʿqūb ibn Killis vezetésével alakították ki új birodalmuk államszervezetét. Ibn Killis, a dinasztia első vezíre – bár a titulust csak később kapta meg – al-Muʿizz kalifa érkezése után nagyjából négy hónappal, 363. *muḥarram* 14-én /973. október 19-én kapott felhatalmazást *"a földadó, mindennemű pénzügy, a ḥisba, a folyami kikötők [as-sawāḥil], a fejadó [al-ǧawālī], a vallási alapítványok [al-aḥbās], az öröklési ügyek, a két [város] rendőrsége, és mindaz, ami ahhoz adatik"*[37] irányítására ʿUslūǧ ibn al-Ḥasannal együtt. Ibn Killis a haláláig, 380. *ḏū l-ḥiǧǧa* 5./991. február 27-ig állt a tevékenységének köszönhetően megszilárduló államszervezet élén.

Bár tudjuk, hogy a rendszer alapjainak lefektetése hozzá köthető, Ibn Killis államszervező tevékenységéről és általában a fāṭimida államszervezetről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre. A ma ismert adatok legfőbb forrása két kései, mamlúk kori munka: al-Qalqašandī (megh. 821/1418) híres enciklopédikus műve, a ›*Ṣubḥ al-aʿšā fī ṣināʿat al-inšāʾ*‹,[38] illetve al-Maqrīzī (megh. 845/1442) ›*al-Mawāʿiẓ wa-l-iʿtibār fī ḏikr al-ḫiṭaṭ wa l-āṯār*‹[39] címet viselő, egyiptomi intézményeket és topográfiat feldolgozó gyűjteménye. Al-Qalqašandī egy tömbben közli a leírást, a műve második, ›Utak és birodalmak‹ *[al-masālik wa-l-mamālik]* című elbeszélése *[maqāla]* harmadik, ›Az egyiptomi területek birodalma és a hozzá kapcsolódó részek‹ *[mamālik ad-diyār al-miṣriyya wa-muḍāfātihā]* című fejezetében *[bāb],* azon belül a negyedik, ›Az egyiptomi területek állapotainak elrendezéséről‹ *[tartīb aḥwāl ad-diyār al-miṣriyya]* szóló szakaszban *[faṣl].* A fāṭimida berendezkedés tárgyalása az ez alá sorolt ún. ›harmadik cél‹ *[al-maqṣad aṯ-ṯāliṯ]* ›a birodalom elrendezése‹,

---

[35] Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Raf' al-iṣr ʿan quḍāt Miṣr*. Ed. Ḥ. ʿAbd al-Maǧīd, M. al-Mahdī Abū Sunna, M. I. aṣ-Ṣāwī. Cairo 1957.

[36] Yāqūt, *Muʿǧam al-udabāʾ*. Ed. I. ʿabbās. Beirut 1993.

[37] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* I/144. Imad a hasonló felsorolásban *(The Fatimid Vizierate*, 3.) a börtönök felügyeletét is megemlíti az első vezír feladatai között, ami egyértelműen a börtön és a vallási alapítvány jelentésű szavak összekeverésének tűnik.

[38] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ al-aʿšāʾ fī ṣināʿat al-inšāʾ*. Ed. M. ʿA. Ibrāhīm, Cairo 1913–1919.

[39] al-Maqrīzī, *al-Mawāʿiẓ wa-l-iʿtibār fī ḏikr al-ḫiṭaṭ wa l-āṯār*. Ed. A. F. Sayyid, London 2002–2004.

[tartīb al-mamlaka][40] ›második állapotát‹ *[ḥāla]* alkotja, a Fáṭimidák előtti időszak jóformán megjegyzésszintű tárgyalása és az utánuk következő ayyūbida és mamlúk korszak részletes kifejtése között.[41] Al-Maqrīzī művében az ›al-Muʿizz Kairója‹ *[Qāhirat al-Muʿizz]* című részben kap helyet a hivatalok leírása a kalifák palotáit tárgyaló részben, azon az alapon, hogy a hivataloknak az időszak nagy részében ezek adtak otthont.[42] Egy alapvető közlésekre szorítkozó, tömör függelék formájában egyébként al-Maqrīzī a Fáṭimidákról írott krónikája, az *›Ittʿāẓ al-ḥunafāʾ‹* is tartalmazza a vonatkozó ismereteket.[43]

Mindkét szerző fáṭimida államszervezetről szóló részleteinek legfőbb forrása a fentebb már említett, szunnita Ibn aṭ-Ṭuwayr (megh. 618/1220) *›Nuzhat al-muqlatayn fī aḫbār ad-dawlatayn‹* című műve volt, ami mára elveszett, de a fentebbi művekből, illetve más történeti munkákból kinyert részleteit összegyűjtötték és kiadták.[44] Ibn aṭ-Ṭuwayr igen magas kort ért meg, így már a kései fáṭimida időszakban meglehetősen fontos hivatali pozíciót tölthetett be: ő volt a kifizetésekért felelős hivatal *[dīwān ar-rawātib]* vezetője, ami több évtizedes hivatali tapasztalatot feltételez, és a kései fáṭimida berendezkedés autentikus forrásává teszi a munkát. Ibn aṭ-Ṭuwayr az említett művében három témának szentelt figyelmet az azonosítható részletek alapján: a kései Fáṭimidák történelmének, továbbá az állam intézményeinek és szervezetének *[nuẓum]*, illetve az állami reprezentációnak és ceremóniáknak *[rusūm]*. Ismereteink szerint csak ő – pontosabban későbbi felhasználói – készítettek átfogó államszervezeti leírást.

Ugyanakkor az államműködés igen fontos pénzügyi aspektusairól értesülhetünk két kortársa, az Ibn aṭ-Ṭuwayrhoz hasonlóan a kései Fáṭimidák hivatalrendszerében dolgozó al-Maḫzūmī (megh. 585/1186) *›al-Minhāǧ fī ʿilm ḫarāǧ Miṣr‹* című, mindeddig csak részben kiadott munkájából,[45] továbbá Ibn Mammātī (megh. 606/1209) *›Qawānīn ad-dawāwīn‹*[46] címet viselő írásából. Abū l-Ḥasan ʿAlī b. ʿUṯmān al-Maḫzūmī előbb Alexandriában dolgozott az adószedésért felelős hivatalban, végül pályája csúcsán, a fáṭimida történelem legutolsó éveiben a legfőbb pénzügyi ellenőrző szerv, a *›dīwān al-maǧlis‹* vezetője lett. Asʿad b. al-Muhaḏḏib b. Abī Malīḥ Mammātī már az Ayyūbidák idején jutott karrierje csúcsára mint a hadsereg ügyeiért felelő *›dīwān al-ǧayš‹* vezetője, majd az

[40] Megjegyzendő, hogy a mű felosztása itt megtörik, mert a részben *[faṣl]* korábban nem szerepelnek *›maqṣad‹* nevű egységek, helyette három ›oldalt‹ *[ṭaraf]* jelez előre, amiket a szerző ki is fejt a harmadiknak nevezett *›maqṣad‹* előtt.
[41] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ,* III/472–532.
[42] al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ,* II/321–341.
[43] al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ,* III/335–344.
[44] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzhat al-muqlatayn fī aḫbār ad-dawlatayn.* Ed. A. F. Sayyid. Stuttgart 1992.
[45] Al-Maḫzūmī, *Kitāb al-minhāǧ fī ʿilm ḫarāǧ Miṣr.* Ed. C. Cahen, Y. Rāġib. Cairo 1986.
[46] Ibn Mammātī, *Qawānīn ad-dawāwīn.* Ed. ʿA. S. ʿAṭiyya. Cairo 1991.

összes hivatal főnöke. Vele kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy nagyapja, majd apja már Badr al-Ǧamālī idejétől kezdve magas pozíciókat töltött be az egyiptomi államigazgatásban.[47]

E töredékesen fennmaradt munkák elsősorban a késő-fāṭimida adórendszert, Egyiptom korabeli pénzügyigazgatási beosztását és annak gyakorlati működését segítenek megismerni, továbbá a gazdaságot illetően is roppant értékes adatokat őriztek meg. Ibn Mammātī műve elején felsorolja a könyv tervezett fejezeteit, melyek között a 12. témája a leírás szerint a hivatalokról és azok feladatairól, hatásköréről szólt, ám maga a fejezet – a mű utolsó harmadához hasonlóan – nem maradt fenn.[48] Bár kétségtelen, hogy az adott részlet az ayyūbida időszakról szólt, nem kizárt, hogy visszamenőleg is fontos információkkal szolgált volna. Ibn Mammātī munkáját egyébként al-Maqrīzī felhasználta.[49]

Ami a korábbi szerzőket illeti, munkáikból nem sok derül ki az államszervezet vonatkozásában. A már említett Ibn aṣ-Ṣayrafī, aki a kancellárián írnokoskodott és később vezette is a szervet, ugyan több művet is az utókorra hagyott, ám ezek legfeljebb köztörténeti adatokkal szolgálnak számunkra *(al-Išāra ilā man nāla al-wizāra)*, vagy irodalmi értékkel bírnak (az *›al-Afḍaliyyāt‹* néven ismert episztolagyűjtemény).[50] A szerzőnek van egy útmutatója is a kancelláriai munkához, ami a szervezet ideális működését írja le *(Qānūn dīwān ar-rasā'il)*. Utóbbi munkának egy előképe is ismert, amely 437/1046 körül készült: az egyébként ismeretlen ʿAlī b. Ḫalaf al-Kātib írása, a *›Mawādd al-bayān‹*.[51] Ebből a munkából számos dokumentumot idéz al-Qalqašandī is. Ezek a művek az egyes dokumentumtípusok megismerése szempontjából rrendkívüli értéket képviselnek, de nem sokat árulnak el a korabeli állapotokról és eseményekről.

ʿAlī b. Ḫalaf al-Kātib kortársa, Abū ʿAbdallāh al-Quḍāʿī (megh. 454/1062) mint *qāḍī* és kancelláriai alkalmazott tevékenykedett al-Mustanṣir uralkodásának első felében, közvetlenül a válságot megelőző időszakban. Bár több műve ránk maradt, a témánk szempontjából legfontosabb mű, az Egyiptom berendezkedését tárgyaló *›Ḫiṭaṭ Miṣr‹* elveszett, és csak későbbi szerzők – Ibn Ḫallikān és al-Maqrīzī – által megőrzött idézetei ismertek. Ezek már önmagukban roppant értéket képviselnek. Munkájának ismerete azért volna kardinális fontosságú, mert feltehetően teljes és hiteles képet

[47] A hasonló helyzetű, ismert episztolaszerző, al-Qāḍī al-Fāḍil (megh. 596/1200) ránk maradt művei ilyen szempontból nem hasznosíthatóak, noha szintén értékes tapasztalatai lehettek a hadseregért felelős hivatal, majd a kancellária vezetőjeként.
[48] Ibn Mammātī, *Qawānīn*, 58.
[49] Ezt jól látható a Ǧamālīk vagyonának fontos részét képező *al-ḥabs al-ǧuyūšī*ról szóló leírásokban. Lásd, Ibn Mammātī, *Qawānīn,* 336–339; al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/583-4, III/427.
[50] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *al-Afḍaliyyāt*. Ed. W. Qaṣṣābī, ʿA. al-Mānīʿ. Damascus 1982.
[51] ʿAlī b. Ḫalaf, *Mawādd al-bayān*. Ed. Ḥ. Ṣ. aḍ-Ḍāmin. Damascus 2003.

kaphatnánk belőle arról a fáṭimida államszervezetről, ami a válságidőszakban összeomlott, így összevethetnénk a későbbi munkákból megismert struktúrákkal.

1.3. Al-Mustanṣir hosszú uralkodása

A 427/1036 nyarán, hétesztendős korában trónra kerülő Abū Tamīm Maʿadd, aẓ-Ẓāhir kalifa és as-Sayyida Raṣad nevű, fekete-afrikai származású ágyasának gyermeke trónra lépésekor a minden idők legifjabban hatalomra jutó kalifája lett. Ugyan ezt a ›dicsőséget‹ unokája, az ötesztendősen trónt szerző al-Āmir 495/1101-ben elhódította tőle, egy tekintetben azonban csúcstartó maradt: övé a leghosszabb ismert uralom a középkori muszlim uralkodók között. 487/1094-es halálakor a muszlim holdnaptáron alapuló időszámítás szerint több mint hatvan éve állt Egyiptom és az *ismāʿīlī* iszlám őt elismerő *fāṭimī* irányzata élén.

Több mint fél évszázados uralkodása három, jól elkülöníthető korszakra osztható. Az első időkben, a század közepén a fáṭimida állam a fénykorát élte, béke és stabilitás jellemezte. Ezt egy közel két évtizedes válságperiódus, majd egy nagyjából ugyanennyi ideig tartó konszolidáció követte, amit a teljhatalmat kapó katonai vezír, Badr al-Ǧamālī valósított meg. Ez azonban már egy drasztikusan új típusú államberendezkedés létrejöttével járt együtt, ahol az imámnak semmilyen befolyása nem maradt az államügyekre – HEINZ HALM, utalva a korabeli szeldzsuk modellre, ahol az ʿabbāsida kalifák hatalma névleges volt és csupán vallási tekintélyük maradt meg, Badr al-Ǧamālīt egyenesen Egyiptom első szultánjaként aposztrofálja, és az ayyūbida és mamlúk uralkodók révén egészen 922/1517-ig fennmaradó új államiság megalapítójaként tekint rá.[52] Al-Mustanṣir uralkodása alatt ért véget a fáṭimida történelem középső, és kezdődött meg a kései periódusa.[53]

1.3.1. Békés évtizedek

Az első korszakot két hosszú ideig hatalmon lévő, befolyásos vezír határozta meg, akik szilárdan ellenőrzésük alatt tudták tartani a kormányzatot.[54] Az aẓ-Ẓāhir ideje óta hivatalban lévő Abū l-Qāsim ʿAlī b. Aḥmad al-Ǧarǧarāʾī 436/1045-ben halt meg.[55] A kormányzatot 418/1027-8-tól fogva irányító főminiszter halála után két nagy hatalmi centrum kezdett vetélkedni egymással: az elhunyt

[52] Ezt a véleményét először *Badr al-Ǧamālī – Wesir oder Militärdiktator?*. *ESFAME* V/121–127. c. cikkben fejtette ki és monográfiájában is kitart mellette *(Kalifen und Assassinen*, 35–37).
[53] Jól jelzi a korszakhatárt Heinz Halm monográfiasorozatának harmadik, befejező kötete, ami Badr kinevezésével kezdődik; Sayyid is innen számítja a ›második fáṭimida korszakot‹ *[al-ʿaṣr al-fāṭimī aṯ-ṯānī]* (Capitale, 365.; Dawla, 209).
[54] Az időszak bővebb tárgyalását ld. Sayyid, *Dawla,* 187–199.; Halm, *Kalifen von Kairo*, 348–400.
[55] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 68–70.

vezír köre és a kalifa anyja körül összpontosuló csoport.[56] Al-Ǧarǧarāʾī javaslatára hivatali utóda egy korábbi pátfogoltja, Abū Manṣūr Ṣadaqa b. Yūsuf al-Falāḥī vagy al-Fallāḥī lett,[57] aki azzal szembesült, hogy a tényleges hatalom az Umm al-Mustanṣir Raṣadra döntő befolyást gyakorló zsidó kereskedő, Abū Saʿd Ibrāhīm b. Sahl (a zsidó forrásokban Abraham ben Yashar) at-Tustarī kezében van.[58] A kairói genizából is jól ismert, a korabeli zsidó közösségben meghatározó szerepet játszó, karaita irányzathoz tartozó Tustarī-család vezetőjének befolyása onnan eredt, hogy annak idején ő vásárolta meg Raṣadot aẓ-Ẓāhir háreme számára, és ebben az időben ő vezette a hölgy saját hivatalát.[59]

A vezír, megelégelve, hogy háttérbe szorították, a hadsereg török katonái segítségével megölette az azokkal szemben korábban a nyugati eredetű seregtesteket támogató Abū Saʿdot 439/1047-ben. Abū Saʿd családja és a kalifa feldühödött anyja azonban nem szorult ki a hatalomból, és rövid úton elérték al-Fallāḥī leváltását, bebörtönzését és kivégzését 440 legelején/1048 nyarán. A vezirátus ezzel együtt a Ǧarǧarāʾī-párt kezében maradt: a tekintélyes vezír unokaöccse, Abū l-Barakāt Ḥasan b. Muḥammad al-Ǧarǧarāʾī vette át a hivatalt.[60] Umm al-Mustanṣir hivatalának vezetését közben a Tustarīk egy pártfogoltja, a hajdani ar-ramlai *qāḍī,* Abū Muḥammad al-Ḥasan b. ʿAlī al-Yāzūrī[61] szerezte meg, aki lassan, de biztosan megerősítette pozícióit az udvarban: jó kapcsolatot épített ki a hadsereg egyes vezetőivel, és 441/1049 nyarán főbírói és főmisszionárusi kinevezést is kapott. Az ifjabb al-Ǧarǧarāʾī azzal próbálta meg megszilárdítani saját helyzetét, hogy a fivérétől a kalifai magánkincstár kezelését megöröklő, de Umm al-Mustanṣir hivatalának vezetését óvatosságból el nem foglaló Abū Naṣr at-Tustarīt az aleppói lázadókkal való állítólagos összejátszás és az állam megkárosítása miatt elfogta és kivégeztette 440/1048–9 folyamán.[62] Al-Yāzūrīt is megpróbálta eltávolítani

[56] Howes öt hatalmi központot különböztet meg, eszerint az Umm al-Mustanṣir körül összpontosuló személyiségek mellett a haderő török tisztjei, a főbírói és misszionáriusi tisztet betöltő Ibn an-Nuʿmān, illetve a külön hatalmi gócokat képező vezírség és *kuttāb*-réteg közötti vetélkedés határozta meg az állam sorsát, bár azt elismeri, hogy nem azonos mértékű befolyással redelkeztek. Howes, *al-Muʾayyad*, 145–149.

[57] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 71–72.

[58] Szemtanúként ezt al-Muʾayyad *daʿī* is megerősíti, aki a vezír után őt is felkereste pártfogásért, miután Kairóba érkezett. Al-Muʾayyad, *Sīra*, 81–84.

[59] A Tustarīkról készült monográfia: M. Gil, *Ha-Tustarim*, Tel-Aviv 1981. Itt elegendőnek tűnik annyit megemlítenünk, hogy elsősorban textíliákkal és drágakövekkel kereskedtek, és már al-Ḥākim uralkodása végén is tekintélyes személyiségek voltak, az általuk pénzügyileg bőségesen támogtott aẓ-Ẓāhir alatt pedig jelentősen megnőtt a befolyásuk. Abū Saʿd bátyja, Abū Naṣr Faḍl (héber nevén Hesed) a zsidó közösségen belül talán előbbinél is meghatározóbb szerepet játszott. Ld. Bareket, E., *Fustat on the Nile. The Jewish Elite in Medieval Egypt.* Leiden 1999, 12, 22-23.

[60] ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 72–7; al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/635. (1259. életrajz)

[61] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 73–81; al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/366–407. (1188. életrajz)

[62] Bareket, *Fustat*, 23.

az uralkodó anyja környezetéből, ám utóbbi törekvését nem koronázta siker: végül 441/1050 tavaszán őt váltották le és száműzték.[63]

Al-Yāzūrī, bár ettől kezdve gyakorlatilag ő vezette a kormányzatot, egy ideig vonakodott elfogadni a vezíri kinevezést, így ideiglenesnek szánt módon ifjabb al-Ǧarǧarāʾī egyik híve, Abū l-Faḍl Ṣāʿid b. Masʿūd,[64] a szíriai ügyekért felelős hivatal korábbi vezetője lett a hivatalszervezet feje, de nem vezíri, hanem az alacsonyabb közvetítői *[wāsiṭa]* rangban. Ő hiába próbált meg vádaskodással megszabadulni riválisától, így aztán al-Yāzūrī 442 elején/1050 nyarán elfoglalta a vezíri pozíciót, ami mellett, addig példátlan módon, nemrég szerzett misszióvezetői és főbírói rangját is megőrizte, egyúttal megmaradt Umm al-Mustanṣir képviselőjének is.[65]

Al-Yāzūrī vezírségének eseményeit itt nem tartjuk szükségesnek részletezni, de elmondható, hogy összességében sikeres és stabil korszak volt az övé.[66] A belső rendet az Alexandria környékén élő Banū Qurra szétzúzásával biztosította 443/1052-ben. Helyükre Palesztina déli részéről telepítették át a kalbita Banū Ṭayyiʾ részét képező Banū Sunbust, a qaysiták esküdt ellenségét, hogy így gátolják meg a Banū Qurra és rokonaik visszatérését. Ő indította el a Banū Hilāl akkor már Tripoli vidékén lévő Zuġba és a Riyāḥ törzseit a fāṭimida hűséget felmondó al-Muʿizz b. Bādīs ifrīqiyāi helytartó ellen, amivel ideiglenesen sikerült elérnie a meghódolását. Keleten bőkezűen támogatta Arslān al-Basāsīrī felkelését, bár ez még nem ért el eredményeket az ő idejében.[67] Bizánccal kezdetben jó viszonyt ápolt, olyannyira, hogy gabonahiány idején IX. Konstantin császártól (1042–1055) kért és kapott a nélkülözhetetlen élelemből. Konstantin halála után azonban leánya, Theodóra (1055–1056) megszakította a békét garantáló sarc fizetését és az egyiptomi birodalom segélyezését. Válaszul a vezír *ǧihād*ot hirdetett Szíriában és megtámadta a bizánciak szíriai és anatóliai birtokait, sikereket aratva, bár a bukása után elfogták a hadvezérét.[68]

---

[63] Később visszahívták, és a válság alatt újra vezír lehetett nagyjából három hónapig 456/1064 nyarán és őszén. Végül Damaszkuszba ment, ahonnan a 468/1076-os török hódítás után Caesareába települt, és ott is halt meg ismeretlen időpontban.

[64] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 73.

[65] A jelek szerint a hölgy megőrizte befolyását al-Yāzūrī vezírsége alatt is. Ld. Calderini, S., A Royal Woman as 'Gateway to Power' during the Fatimid Era, *ESFAME* V/31.

[66] Elveszett életrajza alapján viszonylag hosszú leírásaink maradtak fenn róla, ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 74–81; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/212–255; uő, *Muqaffā* III/366–407.

[67] A fāṭimida kormányzatot – saját akarata ellenére – al-Muʾayyad képviselte al-Basāsīrī mellett, életrajzának második fele gyakorlatilag erről az időszakról szól. Al-Muʾayyad, *Sīra*, 94–184.

[68] A hadjáratról és a diplomáciai manőverekről al-Maqrīzī két munkája meglehetősen eltérő hagyományokat őrzött meg. Az *Ittiʿāẓ* szerint Qasṭūl várát és Apameát *[Afāmiya]* támadták meg a Makīn ad-Dawla vezette erők. al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/230. Ugyanakkor a *Muqaffā*ban mind al-Yāzūrī, mind Makīn ad-Dawla életrajzában Latakia ostromáról és elfoglalásáról, illetve anatóliai betörésekről olvashatunk. Al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/387–389, 424–426.

Minden politikai ügyessége ellenére al-Yāzūrīt 450/1058-ban váratlan gyorsasággal leváltották és kivégezték. A kegyvesztettség okait illetően a ránk maradt források sok lehetőséget vetnek fel, de korántsem egyértelmű, hogy mi állt valójában a háttérben. Többek között al-Basāsīrī mindaddig sikertelen mezopotámiai lázadásának hatalmas költségeket felemésztő támogatása, a megállíthatatlanul nyugat felé törő, szunnita szeldzsukokkal folytatott levelezés, illetve ezekkel összefüggésben egy állítólagos szökési kísérlet merült fel a vádak között.[69] Egyes vélemények szerint al-Mustanṣir kalifa önállósodási kísérlete vagy féltékenysége, esetleg valamelyik alárendeltjének intrikái vezettek a tehetséges főminiszter bukásához. Annyi bizonyos: a vezír bukása után nem maradt olyan tehetséges és befolyásos szereplő a hivatalnokok és udvaroncok között, aki tartósan meg tudta volna szilárdítani a hatalmát, ami az államszervezet hamarosan bekövetkező megbénulásához vezetett.[70]

1.3.2. A hivatali válság időszaka

Al-Maqrīzī az *Ittiʿāẓ al-ḥunafā'*ban így foglalja össze a válságos időszak történetét:

> "A hadsereg számos, különféle népekből [való] alakulatból állt. A *lawāta* [berber törzs] és a nyugatiak[71] uralták Alsó-Egyiptomot, a fekete rabszolgák uralták Felső-Egyiptom földjét, és a fátylasok[72] meg a törökök uralták Kairót és al-Fusṭāṭot, és harcoltak egymás ellen. Mindez al-Yāzūrī [4]50-es megöletését követően történt, ahogy az fentebb látható. Az állam ügyei zavarosak maradtak, állapota rossz volt, szokásai folyton változtak [4]50-től [4]57-ig. Ekkor kezdődött a válság, ami [4]60-ig és [4]61-ig növekedett. Súlyossá vált a helyzet, elhatalmasodott a balszerencse, és megerősödött a bánat és a balsors. A katasztrófa nem szűnt nagynak lenni egészen [4]66-ig; a legsúlyosabb időszaka hét (!) év volt, [4]59-től [4]64-ig, ezekben minden rossz termékeny volt, és a régió lakóinak többsége elpusztult. Aztán a balsors kezdett visszavonulni [4]64-től, míg el nem jött Amīr al-Ǧuyūš Badr [4]66-ban, ahogy majd megemlítjük, ha Isten is úgy akarja."[73]

A romlás kezdetének tehát al-Yāzūrī halálát jelöli meg – úgy tűnik, valóban az ő bukása volt az állam megrendülésének nyitánya, bár nem azonnali és rohamos volt a változás. A kivégzett vezírt

---

[69] A vád szerint jelentős vagyonokat menekített ki fiával együtt Egyiptomból. Ezt megerősíthetik azok a Palesztinából származó genizadokumentumok, amelyek arról tanúskodnak, hogy ›a két Yāzūrī‹ jelentős összegeket helyezett letétbe Palesztinában. Gil, M., Institutions and Events of the Eleventh Century Mirrored in Geniza Letters (II), *BSOAS* 67/2/2004, 178.

[70] A kérdésről részletesebben ld. Brett, The Execution, 15–27.

[71] A *maġāriba* [›nyugatiak‹] alatt elsősorban berbereket értettek, de barqai és ifrīqiyyai beduinok is voltak köztük. Ld. Hamblin, *The Fatimid Army*, 15.

[72] Szintén a berberekre utaló név, az ő fátyluk a *›liṯām‹*.

[73] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/299–300.

két alárendeltje követte a hivatalban. Előbb az idősebb al-Ǧarǧarāʾī óta szolgáló, al-Yāzūrī idején pénzügyekért felelős, elődje megbuktatásában feltehetően részes Abū l-Faraǧ ʿAbdallāh b. Muḥammad al-Bābilī[74] (450/1058), akit két hét múlva leváltottak. Helyette a nagy multú *kātib*-dinasztiából származó, korábban a hadsereg *dīwān*ját irányító Abū l-Faraǧ Muḥammad b. Ǧaʿfar al-Maġribī[75] (450/1058–452/1060) került az államügyek élére. Utóbbi kétéves hivatali ideje volt az utolsó stabilnak mondható időszak, amiben leginkább az Umm al-Mustanṣirral és a sereg egyik meghatározó tisztjével, Nāṣir ad-Dawla Ibn Ḥamdānnal fennálló szövetsége segítette őt. Utóbbi Aleppónál elszenvedett kudarca azonban magával rántotta al-Maġribīt, aki szokatlan módon mégis folytathatta hivatali munkásságát a kancellária vezetőjeként. Közvetlen utóda al-Bābilī lett, aki ezúttal a korábbinál valamivel hosszabb ideig, négy hónapon keresztül tudta megőrizni pozícióját.

Al-Maġribī bukása után Badr érkezéséig legfeljebb néhány hónapig tudta bárki is megőrizni egyhuzamban a vezírséget, és az ezzel ekkoriban már sokszor összekapcsolt főbírói és főmisszionáriusi hivatalt, de gyakoriak voltak a néhány hetes és napos hivatali időszakok is. Később rendszeresé vált, hogy a főhivatalok huzamosabb ideig betöltetlenül maradtak. 453-ban és 454-ben három-három, 455-ben és 456-ban hat-hat, 457-ben nyolc vezír követte egymást. 458-ban hét főminiszter volt hatalmon, de mindegyikük legfeljebb néhány napig; közülük az egyiket már kinevezése napján megölték a katonák, egy másik pedig jobbnak látta elmenekülni és eltűnni – a zsoldköveteléseket ugyanis ő sem tudta volna teljesíteni.[76] A bírói karban már régóta fontos pozíciókat betöltő al-Fāriqī családnak 461/1069-ig bezárólag hat ismert tagja szerezte meg a *qāḍī l-quḍāt* rangját, közülük hárman ugyanebben az időszakban pedig vezírek is lettek – összesen nyolc alkalommal.[77]

A hivatalnokok gyors váltakozását al-Maqrīzī az alábbiakkal indokolja meg:

> "Az elbocsátások gyorsaságának és a kinevezések sokaságának az volt az oka, hogy al-Yāzūrī megölésekor megsokasodtak a vezírség rágalmazói. Alighogy szolgálatba lép a vezír és a megkapja a legkiemelkedőbb kinevezését, és ráruházzák a rangokat, megsokasodnak a támadások ellene, és menesztik őt; időtartama nem volt hosszú és ideje nem volt sok. Utána kineveznek valakit, akivel hasonló történik."[78]

---

[74] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 82–83.
[75] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 83–85*;* al-Maqrīzī, *Muqaffā* V/502–503,(1994. életrajz).
[76] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* Ibn Muyassar, *Aḫbār* és az őt felhasználó al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II. adatai alapján.
[77] Walker P., Another family of Fatimid Chief Qāḍīs: the al-Fāriqīs, in: *Fatimid History and Ismaili Doctrine*. Farnham, 2008, IV/1–16.
[78] al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/262.

Mindebben a leírás szerint a kalifának is nagy szerepe volt azáltal, hogy hallgatott a vádaskodókra. Ekkoriban tömegek fordultak beadványokkal al-Mustanṣirhoz személyesen, megkerülve az adminisztrációt, mivel ő nem utasított vissza senkit, és kegyeit számos méltatlanra is kiterjesztette. Ezután az emberek – al-Maqrīzī szavaival – ›piacukká tették őt‹ *[ǧaʿalūhu sūqan lahum]*, és elárasztották mindenféle jelentéktelen kérvénnyel – végül már napi háromszázat kapott.[79] Ez a gyakorlat ellentmondó helyzeteket szült, és a hivatalnoki frakciók rivalizálásához társulva lényegében megbénította az állam működését.[80] Sajnos azonban a kormányzati intrikák részleteiről nem rendelkezünk olyan részletes adatokkal, mint az 1040-es, 1050-es évekből. Nem kétséges, hogy továbbra is főszerepet játszott bennük Umm al-Mustanṣir, és azt sem tudjuk megítélni, hogy al-Maqrīzī ismeretlen forrásra visszamenő közlése, miszerint maga a kalifa is rontott a helyzeten, mennyire igaz.

Hogy milyen szintig jutott a bénultság, azt jól jelzik a korabeli szíriai fejlemények. Kairó a jelek szerint semmilyen módon nem avatkozott bele a 454/1062–457/1065 közt zajló aleppói trónviszályba, noha korábban minden alkalommal állást foglalt a vazallus állam gyakori belharcaiban akár katonai, akár diplomáciai úton.[81] Ezt magyarázhatnánk akár szándékos távolmaradással is, az a jel viszont már sokkal egyértelműbb, hogy a szíriai fāṭimida uralom központjába, egyben a birodalom egyik legfontosabb városába, Damaszkuszba 456/1064-458/1066 során, majdnem két éven keresztül nem neveztek ki helytartót, az ott folyamatossá váló lázongást pedig a nagy ráfordítások ellenére is képtelenek voltak megfékezni.[82]

Az adminisztrációban uralkodó káosz a tartományok, illetve a hadsereg feletti ellenőrzés megrendülését, a kormányzat bevételeinek csökkenését és a sereg ellátásának hektikusságát vonta maga után, ami a katonaság kezelhetetlenné válásához és eluralkodásához vezetett. A fāṭimida hadsereg ráadásul a kezdetektől soknemzetiségű volt, és az egyes etnikumok között gyakran voltak villongások, amelyek egy ilyen helyzetben újfent felszínre bukkantak.[83] A korszakban a két domináns csoportot a fekete-afrikaiak *[ʿabīd aš-šírā']* és a törökök alkották. Előbbi csoport különösen erőssé vált al-Mustanṣir uralkodásának közepén, aminek a források egybehangzó tanúsága szerint az uralkodó

[79] uo.
[80] Brett, The Execution. 25.
[81] Ibn al-Adīm, *Zubda*, 165– 169 , illetve a korábbiakról uo., 131–165.
[82] A város ezután két és fél évig újra fāṭimida helytartók székhelye volt, majd 461/1069-ben egy felhatalmazás nélküli berber kalandor, bizonyos Ḥaydara b. Manzū szerezte meg magának. Damaszkusz a jóvoltából névleges fāṭimida fennhatóság alatt maradt 467/1075-ig. Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl*, 155–161.
[83] A kérdésről ld. Lev, *State and Society*, 44.

szintén fekete édesanyja volt a fő oka.[84] Umm al-Mustanṣir mély gyűlölettel viseltetett a hajdani gazdáját, az államügyek felett egy ideig nagy befolyást gyakorló Abū Saʿd at-Tustarīt 439/1047-ben meggyilkoló török katonasággal szemben. Ambícióit a fekete alakulatok törökök ellenében történő megerősítésére al-Yāzūrī még vissza tudta fogni, de az ezt követő időszakban már jóformán szabad kezet kapott, és rengeteg pénzt költött új fekete katonák vásárlására és a meglévők támogatására.[85]

1.3.3. A polgárháború

Az Ibn Muyassar közvetítésével al-Maqrīzī által megőrzött egyiptomi hagyományból tudjuk, hogy 454/1062 nyarán a kalifa egy szokásos vidéki kéjutazásán robbant ki először a konfliktus a hadsereget alkotó két etnikai csoport között, amikor egy részeg török katona megölése nyomán valóságos csata alakult ki feketék és törökök között Kawm Šarīknál.[86] Az akkori vezír el tudta simítani az ellentéteket, de a feketék elhagyták Kairót és az alsó-egyiptomi Šabrā Damanhūrba vonultak, és a jelek szerint nagy részük itt tartózkodott egészen 459/1066-7-ig.[87]

Idrīs ʿImād ad-Dīn ennek kapcsán egy más változatot őrzött meg. Ő maga is közli, hogy a feketék és törökök harca volt a háború oka, és szintén a 454-es dátumot említi meg kezdőpontként, ürügynek pedig egy veszekedést *[ladad]* jelöl meg. Eddig az azonosság. Részegeskedésről ugyanakkor szó sincs, ami érthető: ha valóban sor is került az említett kicsapongásokra – bár nem tartjuk kizártnak, hogy a csak ezen eset kapcsán idézett történet a későbbi, szunnita hiteltelenítési törekvés lenyomata, amit talán híresztelések táplálhattak – azt az al-Mustanṣirt imámnak elismerő és feltétlenül tisztelő jemeni *dāʿī* nyilvánvalóan nem adhatta közre. De nem csak ez a különbség. Idrīs beszámolója azzal folytatódik, hogy a csetepatéban a törökök megsebeztek egy feketetét. A vezír, aki a szerinte Ibn al-Mudabbir volt,[88] nem tulajdonított nagy jelentőséget a panasznak, és nem ítélkezett. Ennek folytán a dolgok rosszra fordultak, és Kairó sikátoraiban a *Ǧāmiʿ al-anwar* (ismertebb nevén al-Ḥākim-mecset) körül harcok kezdődtek. A feketék a palota kapuinál kezdtek csoportosulni, mire a törökök és a többi csoport rájuk rontott a kapukból. A feketék vesztettek, és a Nílus-deltába *[ar-*

---

[84] Calderini felveti annak lehetőségét, hogy Raṣad az udvari patronálás rendszerének fenntartásával tulajdonképpen elodázta a káoszt, nem pedig előidézte, illetve felhívja rá a figyelmet, hogy a későbbi szerzők ideális bűnbakot találtak személyében. Calderini, Royal Women, 34, 36.

[85] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 13, al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/266-7.

[86] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 87–88. Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 13.; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/266-7.

[87] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 17 szerint onnan vonultak Kairóba ebben az évben.

[88] Ibn aṣ-Ṣayrafī alapján tudjuk, hogy a ṭūlūnida idők óta egyiptomi hivatalrendszerben tevékenykedő család sarja, Abū l-Faḍl ʿAbdallāh b. Yaḥyā Ibn al-Mudabbir kétszer volt vezír: 453 *ṣafar*jától legkésőbb ugyanez év *ramaḍān*jáig (1061 márciusától október-novemberig), majd 455 *rabīʿ al-awwal*tól a *ǧumādā l-ūlā* során bekövetkezett haláláig (1063 márciusától május végéig). Ld. *Išāra*, 85. Ibn aṣ-Ṣayrafī művében közli is, hogy a törökök és feketék összecsapásakor Abū ʿAlī Aḥmad b. ʿAbd al-Ḥākim, a szerzőként is jól ismert hajdani írnok (hivatalban 454. *rabīʿ al-awwal* és *šaʿbān* eleje, azaz április-május és augusztus közepe között volt.) Ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 87–88.

Rīf] menekültek maradékaik, miközben sokan elestek vagy a Nílusba fulladtak közülük. A harc Gíza és a Rawḍa-sziget között zajlott – ez látszólag ellentmond annak, hogy a szerző a palota környékét jelöli meg színhelyként, de nem kizárt, hogy több helyen folytatódott a küzdelem.[89]

A két változat egyezik a végkifejlet tekintetében: a főváros a domináns török frakció fennhatósága alá került, míg a feketék Alsó-Egyiptomba mentek erőt gyűjteni. Nem tűnik lehetetlennek, hogy mindkét hagyomány tartalmaz igazságelemeket: elképzelhető, hogy a csetepaté magva valóban egy Kawm Šarīknál lezajlott, tettlegességig fajuló vita volt, de mivel nem valószínű, hogy egy ilyen kéjutazáson nagy létszámú katonaság vett volna részt, könnyen hihető, hogy az affér után némi késéssel, a fővárosban szabadultak el igazán az indulatok. Ez jobban magyarázza azt is, hogy a feketék miért hagyták el a fővárosi laktanyáikat, ahol nagy tömegben voltak jelen.

Az első küzdelem után a feszültség fokozódott. Az északon tartózkodó feketék száma folyamatosan nőtt, Umm al-Mustanṣir Raṣad pedig nem szűnt őket támogatni és tüzelni a törökök ellenében, akik Kairóban maradtak, és kihasználva domináns helyzetüket, valamint a kormányzat gyengeségét, kikövetelték juttatásaik megemelését.[90] Tekintettel arra, hogy a kormányzat bevételei az állandó vezírváltások okozta bénultság miatt minden bizonnyal folyamatosan csökkentek, a katonák követeléseinek teljesítése mind nehezebbé vált, ami növelte a sereg kezelhetetlenségét és engedetlenségét. Itt újra utalhatunk a 458-as év fent említett két vezírjére, akik valamikor 1066 májusa és novembere között voltak hivatalban. Az elsőt, Abū ʿAbdallāh Muḥammad b. Abī Ḥāmidot – aki mellesleg különös kivételként nem is a hivatalnokrétegből érkezett, hanem gazdag tinnīsi kereskedő volt – azonnal megöltek, utóda, a vezírként keresztény hitét iszlámra váltó Abū Saʿd Manṣūr, akit Ibn Zunbūrként ismertek, pedig inkább elbujdosott a haragjuk elől.[91]

Ebben a helyzetben kezdődött a polgárháború. Ibn Muyassar hagyományából csak annyit tudhatunk meg, hogy 459/1066-7 során a feketék a kalifa anyjának biztatására Gízába vonultak, ahol a török sereg szétverte és megfutamította őket. Ezután a még mindig jelentős erőt képviselő feketék Felső-Egyiptomba vonultak, míg a törökök hosszas harcban leszámoltak a Kairóban és al-Fusṭāṭban maradt társaikkal.[92]

---

[89] ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 84–85.

[90] Azt, hogy a kalifa anyja milyen fontos tényező volt még ekkor is, jól mutatja, hogy 456 és 457 fordulóján (1064. november-decemberében), ha csak néhány napra is, de vezíri hivatalt szerzett hajdani gazdája, Abū Saʿd at-Tustarī egy hitét iszlámra cserélő fia, Abū ʿAlī al-Ḥasan számára, aki korábban kincstárnok volt. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 91.; Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 15; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/270–271.

[91] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 93 ; Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 16; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/266-7.

[92] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 17; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/273-274.

A jemeni Idrīs polgárháborúról szóló leírása itt értékes, részletessége folytán is hitelesnek tűnő adalékokkal szolgál a harcról. Ugyan nem említi, hogy az első csetepaté óta évek teltek el, de a történet alapján egyértelműnek tűnik, hogy a végső összecsapás közvetlen előzményeiről van szó. Mivel ismereteink szerint unikálisak az itt olvasható információk, a történet részletesebben idézzük. Eszerint a török haderő élén álló Nāṣir ad-Dawla Ibn Ḥamdān felbátorodott diadalától, és kapzsivá, követelőzővé vált. Ekkoriban történt, hogy ʿAlī aṣ-Ṣulayḥī dús ajándékot küldött Jemenből al-Mustanṣir számára: csupa luxuscikket, nemesfémet, fűszert és illatszert, illetve rabszlogákat és rabnőket. Az ajándékokat – bizonyára ʿAyḏābon és a sivatagon át – Asszuánba vitték, ahol konfliktus alakult ki feketék és törökök között azon, hogy melyik csapat kísérje Kairóba az értékes szállítmányt. Ibn Ḥamdān egy fivérét, Sulṭān al-ʿArabot bízta meg a feladattal, aki 30 napon keresztül rakodta be a bőséges szállítmányt a nílusi hajókra. Amikor végzett, Fattūḥ aš-Šāmī vezetésével megérkezett a feketék és támogatóik egy kontingense, akik elől Sulṭān al-ʿArab harc nélkül a fővárosba menekült, ahol beszámolt a történtekről. A feketék Asyūṭig kísérték a jemeni követeket és ajándékokat, míg Nāṣir ad-Dawla és a török sereg fegyvert fogott és Gízába vonult, ahol tábort vertek, és beduinokat és másokat fogadtak soraikba. Számuk végül meghaladta a harmincezret is, és táborozásuk közben hatalmas összeget – állítólag 400,000 *miṯqāl* súlyú aranyat, 4000 páncélt és egyéb fegyvereket – sajtoltak ki al-Mustanṣirtól.

A feketék, akik valószínűleg értesültek a mozgósításról, megálltak Asyūṭnál, de levelet kaptak a kalifától, hogy al-Bahnasāig hozzák el az ajándékokat és ott adják át Šams al-Mulk emírnek. Erre a kijelölt helynél is északabbra, a fayyūmi Būṣīrig jöttek tovább, ahol további feketék és beduinok gyűltek hozzájuk – állítólag 7000 lovasuk és 5000 gyalogosuk volt. Šams al-Mulk a főbíró, a téves *laqab*bal szereplő al-Malīǧī társaságában jött eléjük.[93] Velük volt három befolyásos török emír is, és a Fattūḥ vezette feketékkel sikerült békét kötniük a levélben értesített Nāṣir ad-Dawla beleegyezésével. Ez azonban nem szüntette meg a bizalmatlanságot: Fattūḥ ragaszkodott hozzá, hogy 200 lovasa és 700 gyalogosa kíséretében maga is csatlakozzon az ajándékvivőkhöz, hogy a szerződést a kalifa jelenlétében teljesítsék be. A megmaradt feketéket hátrahagyva a Nílus bal partján Kairó magasságáig vonultak, ahol Nāṣir ad-Dawla fogadta őket a törökökkel, és együtt a fővárosba mentek.

[93] Al-Malīǧī furcsa módon nem szerepel Ibn aṣ-Ṣayrafī vezírjei között, pedig ezt a hivatalt is több alkalommal betöltötte. Ebben az esetben 459 *muḥarram* elejétől *ǧumādā l-āḫira* elejéig (1066 december elejétől 1067 április végéig) volt hivatalban. Főbírói megbízása feltehetően egybeesett vezíri hivatalával. Elődе és utóda egyaránt Ibn Abī Kudayna volt. Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 32 ; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/274. Ha mégsem így volt, az magyarázhatja, hogy miért nem vezírként hivatkozik rá a szöveg, de ezt az is indokolhatja, hogy bírói tevékenysége ismertebb és elfogadottabb volt főminiszteri tevékenységénél: úgy tűnik, még a hivatal korábbi viselői között kemény tisztogatást végrehajtó Badr al-Ǧamālī alatt is főbírói megbízást kapott.

A kalifa fogadta őket és intelmeket intézett hozzájuk a belharc *[fitna]* elkerüléséről és a béke helyreállításáról, ők pedig szerződést kötöttek a színe előtt és esküvel erősítették meg. Az emírek két nappal megelőzték az ajándékot és a követeket, akik a fusṭāṭi kikötőben, aṣ-Ṣināʿában értek partot. A kincseket három napon át szállították a kairói palotába tevéken és öszvéreken, a követeket pedig méltóképpen ellszállásolták. Eközben Nāṣir ad-Dawla viszályt szított a Fattūḥot kísérő kevés fekete és saját törökjei között, majd embereivel és a vele tartó berberekkel és másokkal rájuk tört, és kemény harcban szétverte őket, Fattūḥot pedig megölték.[94]

Minderről Ibn Muyassarnál egyáltalán nem olvashatunk, és al-Maqrīzī is csak annyit mond, hogy 459-ben a fekete parancsnokot, Fattūḥ aš-Šāmīt megölték.[95] Ez önmagában is megerősíti, hogy az Idrīs által leírt események a belháború tényleges kezdetét jelentik. Az *ʿUyūn al-aḫbār* egyébként idéz egy 459 *rabīʿ al-awwal* hónapból (1067 január-február) származó *siǧilli*t, amiben az imám egyéb instrukciók mellett elutasítja a *dāʿī*-fejedelem azon, ʿImrān b. al-Fāḍil *qāḍī* által tolmácsolt kérését, hogy személyesen meglátogathassa őt Kairóban – indoklás gyanánt a hosszú út nehézségét és az országától való távollét kellemetlenségét említi meg.[96] Valószínűnek tartjuk, hogy az idézett levél a fentebbi történetben említett követség által tolmácsolt kérésre reagál – a különösen gazdag ajándékok minden bizonnyal az imám jóindulatát voltak hivatottak biztosítani az alázatos kérés elbírálásakor. Hogy a misszionárius által hőn vágyott látogatást a fejedelem mégis elutasította, abban bizonyára az időközben kirobbant, de az uralkodó által érthető módon nem hirdetett harcok játszották a főszerepet. Maga a tény, hogy ʿImād ad-Dīn ilyen részletes történetet őrzött meg, jól mutatja, hogy a hírek – amelyek minden bizonnyal a visszatérő követek szemtanúi beszámolóiból származtak – így is eljutottak Jemenbe. A kalifai üzenet annyiban is beleilleszthető ebbe a képbe, hogy megírásakor a történetben szereplő al-Malīǧī töltötte be a vezíri (és valószínűleg egyúttal a főbírói) hivatalt.

ʿAlī aṣ-Ṣulayḥīt egyébként nem sokkal később, 459. *ḏū l-qaʿda* 11-én (1067 szeptember végén) meg is gyilkolták.[97] Egy későbbi levélből kiderül, hogy a követek csak 461/1069 elején térhettek haza. Azt, hogy fenti követség résztvevőire mehetett vissza az Idrīs által idézett, részletes értesülés, az is valószínűsíti, hogy a polgárháború későbbi részét sokkal kevésbé részletesen, a többi narratívával nagyjából egybehangzó módon ismerteti – igaz, egy-két adata továbbra is egyedi marad. Már az

[94] ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 109–110.
[95] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/274. Ezzel együtt nem kizárt, hogy az információt Ibn Muyassartól vette; ne feledjük, utóbbi műve csak al-Maqrīzī saját kezű kijegyzetelése formájában maradt ránk.
[96] ʿImād ad-Dīn,*ʿUyūn*, 86–88.
[97] Utazási kísérletéről és haláláról ld. Hamdānī, *aṣ-Ṣulayḥiyyūn*, 96–101.

alsó-egyiptomi fekete hadak Kairóhoz vonulására sem tér ki, noha ezt minden bizonnyal Fattūḥ és embereinek kairói lemészárlása idézte elő, arról pedig egyáltalán nem ejt szót, hogy mindebben milyen szerepet játszott Raṣad, a kalifa feketéket pártoló anyja.

Akárhogy is történt, a törökök ekkoriban hegemóniát szereztek a fővárosban, és ennek tudatában egyre nyíltabban és tiszteletlenebbül kezdték kiszipolyozni az állami vagyont. Rövidesen arra is rákényszerítették al-Mustanṣirt, hogy saját magánkincstárának felbecsülhetetlen értékű tartalmát is rendelkezésükre bocsássa.[98] A hatalmas mennyiségű luxuscikk mélyen áron alul kelt el, ráadásul a piacra került temérdek nemesfém következtében a pénz értéke drasztikusan csökkent. Mindez, a háborús dúlásokkal és a központi hatalom megszűnésétől felbátorodott nomád arabok és berberek fosztogatásaival párosulva, nagyban hozzájárult az éhínség kialakulásához: a termelés visszaszorult, ami élelemhiányt idézett elő, az élelmiszerek ára pedig az egekbe szökött, fokozva a lakosság szenvedéseit.[99] Történt mindez annak ellenére, hogy a Nílus áradásának mértéke mindvégig megütötte a szükséges mértéket.[100]

A török haderő 460/1067–8 folyamán megpróbált leszámolni a megmaradt feketékkel, de a *ramaḍān* / július-augusztus során indított hadjárat több összecsapás után végül megfutamodásukkal ért véget. Ezzel azonosítható Idrīs azon közlése, hogy Fattūḥ halála után a feketék bizonyos Ibn an-Nūn mögé sorakoztak fel, aki több csatában győzelemre vezette őket a törökökkel szemben, amiért aztán utóbbiak a kalifát vádolták.[101] Egy újabb, kalifától szerzett hatalmas összegből felszerelkezve Nāṣir ad-Dawla és hívei végül újra délre indultak és szétzúzták a megmaradt fekete hadsereget Felső-Egyiptomban, majd visszatértek Kairóba. Bár az ország egésze felett nem szerezték meg az ellenőrzést, a fővárost és az uralkodót szilárdan a markukban tartották, és az Egyiptomot uraló fegyveres csoportok közül tagadhatatlanul ők képviselték a legnagyobb erőt.

---

[98] A kényszerítésről ld. Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 32*;* al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/275–276; al-Maqrīzī egy igen terjedelmes és részletes beszámolót is megőrzött az ezekben az években szétrabolt kincsekről. Ld. al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/280–296. A kincsek egy része Európába jutott a középkor folyamán, erről ld. Shalem, A., *Islam Christianized. Islamic Portable Objects in the Medieval Church Treasures of the Latin West.* Frankfurt 1996, 56–71.

[99] Az árak elszabadulásáról, az éhínség mértékéről ld. al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/296–299. Ahhoz, hogy az éhínség ilyen súlyos legyen, az is hozzájárult, hogy a gabonatermelés az arab hódítás óta jelentősen visszaszorult, mivel a konstantinápolyi exportpiac elveszett, a textiltermelésben alapvető szerepet betöltő len pedig sokkal profitábilisabb volt. Ld. Mayerson, P., The Role of Flax in Roman and Fatimid Egypt, *JNES* 56/3/1997, 201–207. A fāṭimida kori lentermelés és kereskedelem feldolgozását, ld. Gil, M., The Flax Trade in the Mediterranean in the Eleventh Century A.D. as Seen in Merchants' Letters from the Cairo Geniza, *JNES* 63/2/2004, 81–96.

[100] Ennek adatait gondosan feljegyezték. A kívánatos mérték 16 könyök volt. Ibn Taġrī Birdī krónikájából kitűnik, hogy kizárólag 460/1068 őszén maradt ez alatt a vízállás, amikor 15 könyök és 6 hüvelyk volt a szintje. Ibn Taġrī Birdī, *Nuǧūm* V/84.

[101] ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 89.

Korai győzelmeikkel összefüggésben jelentkezett az első, még feltehetően titkos törekvés az uralkodóház megbuktatására – jellemző módon erről a fáṭimida hagyományból táplálkozó szerzők nem is tesznek említést, csak a kortárs bagdadi Ġars an-Niʿma krónikájának Sibṭ Ibn al-Ǧawzī által ránk hagyományozott részleteiből tudunk róla.[102] Eszerint ekkoriban Nāṣir ad-Dawla az ʿalida származású, Damaszkuszban igen nagy tekintélynek örvendő, ám szunnita Abū Ṭāhir Ḥaydara *šarīf*ot próbálta imámmá kikiáltani a fáṭimida uralom szíriai központjában. Kísérlete azonban az ottani helytartó, Badr al-Ǧamālī kalifa felé mutatott hűsége és Abū Ṭāhirral fennálló konfliktusa miatt meghiúsult. 460/1068 tavaszán a várost megrongáló földrengés és felethetően a belharcok miatt Badr kénytelen volt a tengerparti erődvárosokba vonulni, Abū Ṭāhir pedig a nyár folyamán Kairóból kinevezett adóellenőrként tért vissza a városba egy – feltehetően Nāṣir ad-Dawla támogatását élvező – új, török származású helytartó, Quṭb ad-Dawla társaságában. Badr a jelek szerint nem tekintette őket legitimnek, mert a következő hónapban sereggel vonult Damaszkuszhoz, és bár harc nélkül távozott, a továbbiakban is támogatta a városban maradt, javarészt berber eredetű helyőrséget az Abū Ṭāhirhoz lojális városi erők *[al-aḥdāṯ]* elleni harcban. Emiatt 461/1069 során, nagyjából fél év után a *šarīf* és a helytartó inkább visszaindult Egyiptomba, Badr al-Ǧamālī azonban elfogta és új székvárosában, Akkóban kivégeztette a helyiek által az ›Igazhitűek Fejedelmének‹ *[amīr al-muʾminīn]* titulált Abū Ṭāhirt.[103]

Kairóban eközben viszály kezdődött a török sereg vezetői között, ami összefüghetett a fentebbi, al-Mustanṣir megbuktatását célzó törekvéssel. Nāṣir ad-Dawla megpróbált leszámolni riválisaival, de csak Ibn al-ʿAǧamī vezírt tudta megölni.[104] A kalifától segítéget kérő ellenfelei elől Alsó-Egyiptomba menekült, ahol sereget gyűjtött maga köré, és 462/1069-70 során követet küldött Alp Arslān szeldzsuk szultánhoz, akitől segítséget kért annak fejében, hogy bevezeti az országban az ʿabbászida *ḫuṭbá*t – ez nyilvánvalóan a fáṭimida állam pusztulását jelentette volna.[105] A veszély reális volt: a szeldzsuk szultán hatalmas sereggel megindult nyugat felé, és Aleppóig meg sem állt. A hajdani fáṭimida vazallus emírség közeledése hírére szunnita fordulatot hajtott végre, hasonlóan az addig szintén fáṭimida főséget elismerő ḥiǧāzi *šarīf*hoz. Eddigre már a dél-szíriai területek is nagy-

[102] A kiadatlan forrás alapján Th. Bianquis hívta fel elsőként a figyelmet erre a dinasztiát fenyegető kísérletre. Ld. Bianquis, *Damas* II/635–639.

[103] Nāṣir ad-Dawla tevékenységének mozgatórugóit J. Den Heijer vizsgálta kétrészes tanulmányában. Az első rész a hadvezér személyes, pszichológiai motivációit és sérelmeit, a második pedig kifejezetten Abū Ṭāhirral és rokonaival ápolt kapcsolatai alapján a vallási nézeteit mutatja be. Magyarázatai kétségkívül vonzóak és hihetőnek tűnnek, azonban többnyire feltételezéseken alapulnak. Ld. Den Heijer, J., La révolte de l'émir Nāṣir ad-Dawla b. Ḥamdān contre le calife fatimide al-Mustanṣir bi'llāh (I). *ESFAME* V/109–119. és uő., La révolte de l'émir Nāṣir ad-Dawla b. Ḥamdān contre le calife fatimide al-Mustanṣir bi'llāh (II). *ESFAME* VI/17–25.

[104] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 89.

[105] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 17–19; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/302.

jából elvesztek: a közvetlen fáṭimida uralom az utolsó helytartó, Badr al-Ǧamālī erőfeszítései ellenére a palesztinai és dél-libanoni partvidékre szorult vissza. A sors azonban kegyes volt a Fáṭimidákhoz: Alp Arslān Aleppó alatt értesült arról, hogy a bizánciak kelet felé törnek Anatóliában, és inkább ellenük vonult. Az eset következménye volt a híres manzikerti csata (463/1071), ami Bizánc számára majdnem végzetes csapást jelentett.[106]

A közvetlen veszély tehát elhárult, de az egyiptomi helyzet ettől nem változott meg. Nāṣir ad-Dawla időközben az alsó-egyiptomi beduinokkal – és a kopt történetíró, Mawhūb b. Manṣūr tanúsága szerint az Alexandria környékét uraló *lawāta* berberekkel – megerősödve, miután legyőzte az ellene küldött seregeket, Kairó utánpótlásának elvágásával megegyezésre kényszerítette az ottani török katonaságot. Így, bár a fővárosba nem térhetett vissza, pénz fejében rövid időre biztosította az ottaniak élelemellátását. Az egyezség végrehajtása azonban nem volt zökkenőmentes, ezért 464/1071-2-ben bevonult Kairóba, és megkezdte a szunnita iszlám szisztematikus bevezetését az egyiptomi területeken.[107] Az eltelt években minden bevételétől és vagyonától megfosztott, jóformán nyomorgó al-Mustanṣir nem tudott újabb javakkal szolgálni neki – még a hadúr volt kénytelen járadékot biztosítani az imám önfenntartásához, akit udvara és háznépe addigra már javarészt elhagyott. Eközben rendszeresen sértegette és megalázta az uralkodót, és láthatóan a fáṭimida berendezkedés fokozatos eltörlésére törekedett.[108]

A Nāṣir ad-Dawla hegemóniájára való féltékenység és a dinasztia iránti lojalitás újabb összeesküvéshez vezetett a török hadvezérek körében, akik – felethetően az imám jóváhagyásával – 465/1072-3-ban megölték őt. Bár a trónfosztás veszélye ezzel elmúlt, a kalifa csupán új parancsolókat kapott a győztes török frakció vezetői – mindenekelőtt a Baldakūš és Ildikiz nevű tisztek – személyében.[109] Utóbbiakat a válság alatt számos alkalommal vezírként működő Ibn Abī Kudayna is kiszolgálta. Al-Mustanṣir végül az egyetlen olyan hadvezéréhez fordult segítségért, aki nem vett részt az előző évek egyiptomi katasztrófájában: Badr al-Ǧamālīhoz, akinek ekkorra nagyjából Akkó környékére apadt tartománya, de még mindig az imám hívének vallotta magát, és ütőképes hadsereggel rendelkezett.

---

[106] Ibn al-Adīm, *Zubda,* 174–176; Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 19–20; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/302. Érdekesség, hogy bár Nāṣir ad-Dawla gaztetteit hosszasan sorolja, az *ismāʿīlī* ʿImād ad-Dīn egyáltalán nem említi, hogy a dinasztia megbuktatására és a vallásuk eltiprására törekedett volna. Ld. ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 91–93.

[107] A pátriárkákról szóló krónika igen ijesztő részleteket őrzött meg Nāṣir ad-Dawla és szövetségesei Nílus-deltában elkövetett kegyetlenkedéseiről és garázdálkodásukról. *Baṭārika* II/3/183–187., 203–204.

[108] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 38; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/306–307.

[109] Ld. az 57. *siǧill* beszámolóját: *Siǧillāt,* 186–187.

1.4. Badr al-Ǧamālī

1.4.1. Badr al-Ǧamālī karrierje

A Fāṭimida Kalifátust gyökeresen átalakító és saját hatalmába kerítő vezír életútjáról számos munka tartalmaz összefoglalásokat, melyek kísértetiesen egybehangzóak – sok esetben a személyiségének jellemzésénél használt jelzők is azonosak.[110] Bennük meglehetősen kevés életrajzi elem található, és a jeles személyiség korai pályafutásáról általánosan hallgatnak. Álljon itt most al-Maqrīzī *Ittʿāẓ al-ḥunafāʾ* című krónikájában közölt változata:

> "487. év [=1094–5]. *Rabīʿ* (sic) vagy mások szerint *ǧumādā l-ūlā* havában meghalt Amīr al-Ǧuyūš Badr al-Ǧamālī egy olyan betegségtől, ami az év elején súlyosbította, hogy megnémult és nem tudott beszélni a haláláig. Közel nyolcvan éves volt. Nemzetisége örmény. Ǧamāl al-Dawla Ibn ʿAmmār *mamlūk*ja volt, ezért hívták Badr al-Ǧamālīnak. Ifjúkorától kezdve komolyan vette, amivel foglalkozott, és hozzászoktatta magát az elhatározás erejéhez abban, amire vágyott. Magas rangokra jutott, mígnem Szíria élére nevezték ki és két alkalommal megkapta Damaszkusz helytartóságát al-Mustanṣirtól. A város népe fellázadt ellene, és helytartósága alatt zajlott az a nagy belharc, amiben leégett a helytartói palota és az Omajjád-mecset. Ezután Damaszkuszból Egyiptomba ment, al-Mustanṣir pedig Akkó élére nevezte ki. Amikor megromlott a helyzet Egyiptomban, megváltoztak a dolgai és lerombolódott, ennek híre elérte őt, és aggasztotta, ami elérte, és nagyon sóhajtozott, hogy távol van Egyiptomtól."[111]

Mivel rabszolgakatona volt, természetesnek vehetjük, hogy születésének dátuma és pontos helye nem ismert. Halálozási időpontját Ibn al-Qalānisī így pontosítja: 487 *ǧumādā l-ūlā* első tizedében,[112] tehát 1094 májusának közepén történt – igaz, elképzelhető, hogy az értesülés megszerzésének időpontját jelöli meg, az ekkor már ellenséges uralom alatt álló Damaszkuszt pedig nyilván nem azonnal értesítették Kairóból.

Ezzel együtt élnünk kell a gyanúperrel, hogy a halála valójában nem ekkor történt, bár kétségtelen, hogy a kései források mind ezt az évet jelölik meg. Ugyanakkor mindkét, szemtanú által készített forrás a 488-as dátumot tartalmazza. Mawhūb b. Manṣūr a hónapot is tudni véli: a vezírt eszerint 488 *muḥarram*jában (1095 január–február) érte a halál, miután 487 *rabīʿ al-awwal* (1094 márci-

---

[110] Két alapvető életrajza: Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 94–97; al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/394–402. (911. életrajz)
[111] al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/329.
[112] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl*, 210.

us–áprilisa) során már al-Afḍal vette át tőle a hatalmat betegsége miatt.[113] Ibn aṣ-Ṣayrafī szövegében a 487-es dátum látható, de a kiadó lábjegyzetben megjegyzi, hogy eredetileg 488 állt ott, csupán a többi forrás egybehangzó véleménye alaján javította.[114] Al-Afḍal életrajzában pedig ugyanő közli, hogy 487 *rabīʿ al-awwal* során, apja súlyos betegsége miatt kénytelen volt még annak halála előtt formálisan is átvenni a hatalmat, mert az egyik emír is aspirált erre – ezt az eseménysort aránytalanul hosszan tárgyalja.[115] A későbbi hagyomány tévedésének oka természetesen könnyen érthető: miután szélütést kapott, Badr már nem vett részt az állam irányításában, halálának pontos ideje pedig irreleváns volt – valószínűleg nem is hirdették túlságosan, különösen az akkor zajló trónviszályra való tekintettel. A többi szerző a hatalomátvétel időpontját azonosíthatta Badr halálának idejével.

Az *›amīr al-ǧuyūš‹* Badr állandó titulusa volt már szíriai helytartósága óta – talán ide történő kinevezésével összefüggésben kapta meg, mivel egyik elődje Damaszkusz élén szintén ezt a *›laqab*ot‹ viselte.[116] A titulus mindenesetre állandó eleme volt vezírként megszaporodó jelzőinek, és a Badrhoz kötődő dolgok – *mamlūk*ok, katonai alakulatok, építmények – mind az *›al-ǧuyūšī‹* melléknevet viselték.

Első gazdája, Ibn ʿAmmār azonosítása problémás. A róla szóló, bővebb életrajzában al-Maqrīzī elmondja, hogy tulajdonosa teljes neve Ǧamāl ad-Dawla Abū l-Ḥasan ʿAlī ibn ʿAmmār volt, pozícióját pedig a levantei Tripoli uraként *[ṣāḥib Ṭarābulus aš-Šām]* jelöli meg.[117] Azt Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī is megerősíti, hogy Tripoli uráról van szó (bár a kiadásban az Ibn ʿImād név szerepel, ami félreolvasásnak tűnik).[118] Tripoliról tudjuk, hogy a válság időszakától kezdve egészen a keresztesek felbukkanásáig a Banū ʿAmmār bírái uralták, de korábbi említéseikre még nem sikerült rábukkannunk, és a Ǧamāl ad-Dawla nevű ősre sem történik velük kapcsolatban utalás. Itt érdemes megjegyezni, hogy a hivatalos fāṭimida források – az egykorú építési feliratok, a *siǧill*ek és Ibn al-Ṣayrafī

[113] *Baṭārika*, II/3/246.
[114] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 97.
[115] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra,* 97–99.
[116] Anūštakīn al-Dizbarī, aki 419–430/1028–1039 között állt Szíria élén. Pályafutását ld. Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl*, 116–128. Egyébként Ibn al-Qalānisī még teljesen más címeket jegyez fel Badrral kapcsolatban első helytartósága idejéből. Eszerint ekkor a *Tāǧ al-Umarāʾ, al-Muẓaffar, Muqaddam al-Ǧuyūš, Šaraf al-Mulk, ʿUddat al-Imām, Ṯiqat ad-Dawla* címeket viselte. Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 154.
[117] al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/394.
[118] Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/130.

– kivétel nélkül a Badr al-Mustanṣirī megnevezést használják, hangsúlyozva az uralkodóval való szoros kapcsolatát, míg első gazdájára utaló nevét nem említik.[119]

Karrierjének felívelő szakasza teljesen ismeretlen. DADOYAN *›Fatimid Armenians‹* című könyvében említ egy lehetséges információt korai ténykedéséről. Eszerint a szakadár aleppói fāṭimida helytartó, az egyébként örmény származású ʿAzīz ad-Dawla Abū Šuǧāʿ Fātik al-Waḥīdī 413/1022-ben történt meggyilkolását egy Abū n-Naǧm Badr nevű *ġulām* vitte végbe, aki jutalomképpen egy időre még az aleppói vár parancsnokságát is megkapta ezért, majd eltűnt a forrásokból. Véleménye szerint ez a Badr azonosítható a vezírrel, akinek kétségkívül ugyanaz a kunyája és szintén *ġulām*ként kezdte a karrierjét.[120] Ez azonban súlyos tévedés. A DADOYAN által idézett forrás, Ibn al-Adīm Aleppó-története közli a gyilkos Badrról, hogy ő volt a vár parancsnoka ʿAzīz ad-Dawla helytartósága alatt, hogy török származású volt, és hogy bajtársak voltak Manǧūtakīn seregében.[121] Mindez különösebb további vizsgálódás nélkül is egyértelművé teszi, hogy a gyilkosság kapcsán említett Abū n-Naǧm Badr nem lehetett azonos a század végének meghatározó vezírjével.[122]

Badr al-Ǧamālī korai karrierje tehát nem ismert. Amikor felbukkant a forrásanyagban, már javában zajlott a válság hivatali periódusa. Minden forrás a damaszkuszi helytartóságát említi elsőként hivatalai közül, ami 455 *rabīʿ aṯ-ṯānī* (1063 áprilisa) során kezdődött és 456 *raǧab* közepéig (1064 júliusa) tartott, amikor is kénytelen volt elmenekülni a lázongó lakosság elől.[123] Mivel a birodalom egyik legfontosabb városának kormányzását bizonyára nem bízták tapasztalatlan személyre, joggal feltételezhetjük, hogy korábban már bizonyított más megbízásokban, de ezek megismerésére a forrásanyag nem ad módot. Hogy miért kezdett Damaszkusz lakossága lázadozni ekkor azután, hogy huszonkét éven át békében volt, szintén nem tudjuk. Badr szerepét illetően csak annyi tűnik biztosnak, hogy rossz viszonyban volt a város egyik igen befolyásos *šarīf*családjával, a Banū Abī l-Ǧinnel, akik ellenében riválisaikat, a szintén *šarīf*i származású Banū z-Zaydīt igyekezett támogatni több-kevesebb sikerrel.[124]

---

[119] Így Ibn al-Ṣayrafī, *Išāra*, 94: "*al-sayyid al-aǧall, amīr al-ǧuyūš, sayf al-islām, nāṣir al-imām, Abū n-Naǧm Badr al-Mus-tanṣirī.*" 470/1078-tól használatos, bővebb verziót lásd a *Siǧillāt*, 107: "*as-sayyid al-aǧall, amīr al-ǧuyūš, sayf al-islām, nāṣir al-imām, kāfil quḍāt al-muslimīn wa-hādī duʿāt al-muʾminīn Abū n-Naǧm Badr al-Mustanṣirī*".

[120] Dadoyan, *Fatimid Armenians*, 112.

[121] Ibn al-Adīm, *Zubda,* 125.

[122] Ha elfogadjuk al-Maqrīzī közlését azt illetően, hogy Badr 487/1094-es halálakor közel nyolcvan éves volt, akkor 410 körül kellett születnie – ebben az esetben a gyilkosság idején nagyjából hároméves lett volna. Más támpontunk nincs Badr életkorát illetően, de még abban az esetben sem lenne valószínű, hogy Badr már 413/1022-ben nagypolitikai szerepet játszott, ha matuzsálemi kort ér meg. Utóbbi tény ráadásul bizonyára szerepelt volna a forrásokban.

[123] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl*, 154; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 15; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/268, 270; Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/130.

[124] Bianquis, *Damas* II/1–632.

458 *šaʿbān*jában (1066 júliusa) újra bevonult a városba, ezúttal nem csupán Damaszkusz, hanem egész Szíria helytartójaként – a korábbi kudarc tehát nem törte meg a karrierjét. Arról ugyanakkor nem tudunk, hogy valamelyik kairói politikai vagy katonai frakcióhoz lett volna köze, csupán annyi tűnik bizonyosnak, hogy mindvégig hűséges maradt az uralkodóhoz és valószínűleg ennek folytán ellenséges viszonyban volt Nāṣir ad-Dawlával. Utóbbi fentebb már említett első kísérlete során a Banū Abī l-Ǧinn egyik tagjára támaszkodott volna egy szunnita ellenkalifátus kialakításához. Ehhez dél-szíriai és palesztinai beduin támogatást keresett, azonban a vele ellenséges Badr szétszórta szövetségeseit, akik a Ḥawrān-fennsík és a Jordán-völgy vidékére vonultak előle.[125]

Badr damaszkuszi helytartóságának végét az jelentette, hogy 460 *šaʿbān* (1068 júniusa) során leváltották.[126] Ekkor azonban már rég nem tartózkodott a városban: 460 *ǧumādā l-ūlā*/1068 márciusa során, talán az egész Szíriát ebben a hónapban végigpusztító földrengés hatására, elhagyta a székhelyéül szolgáló Qaṣr as-Salṭanát, amit a városi lakosság ezután le is rombolt. A nyáron érkező új helytartó Ibn Abī l-Ǧinn-nel az oldalán vonult be a városba. Az érkezésüket követő hónapban Badr beduinokat gyűjtve ellenük vonult, de dolgavégezetlenül volt kénytelen elvonulni. Azt mindenesetre elérte, hogy a kiújuló zavargások elől Egyiptom felé menekülő *šarīf*ot a Banū Ṭayyiʾ általa lefizetett főnöke elfogja és kiadja neki, ő pedig kivégeztette Akkó *[ʿAkkā]* kikötőjében.[127] Az erődített kikötőváros vált székhelyévé, de a birtokában volt az egész palesztinai tengerpart Askalon *[ʿAsqalān]* és Caesarea *[Qaysāríyya]* kikötővárosokkal, valamint Szidón *[Ṣaydā]*, utóbbit azonban elvágta a többi területétől a saját kádija, Ibn Abī ʿAqīl vezetésével függetlenedett Türosz *[Ṣūr]*. 462/1069–1070 folyamán Badr megpróbálta meghódítani a várost, ám hiába – a szír térséget ezekben az években elárasztó török hadseregek visszakozásra késztették, így az egy éven át húzódó ostrom sikertelenül ért véget.[128] Igaz, az eredetileg ellene felbérelt törökök egy része átállt az ő oldalára, így lehetővé téve további ellenállását a különböző támadásoknak.[129] Kezdeti ellenségeskedésük után Damaszkusz névleges fāṭimida fennhatóságot elismerő urával, Ibn Manzūval is békét kötött, elismerve őt a város helytartójának.[130] A jelek szerint Badr Nāṣir ad-Dawla és beduin szövetségesei ellenében viszonylag nagy mértékben támaszkodott a korban Szíriát elárasztó nomád türkökre, akik

[125] Bianquis, *Damas* II/636.
[126] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl*, 158–159; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 18; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/272, 277; Ibn Ḥağar al-ʿAsqa-lānī, *Raf al-iṣr* I/130.
[127] Bianquis, *Damas* II/639.
[128] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl*, 165; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/303.
[129] Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Miʾāt*, 143.
[130] Bianquis, *Damas* II/643.

azonban hajlamosak voltak önállósodni – ennek nyomán szerezte meg Atsiz ibn Awq és néhány másik vezér Palesztina belső területeit a következő években.[131]

Ibn al-Qalānisī az alábbiakat írja arról, hogy hogyan viszonyult az egyiptomi történésekhez:

> "Amīr al-Ǧuyūš Badr ügye kezdetén Szíriában állomásozott, kinyilvánítva engedelmességét al-Mustanṣir iránt, illetve az iránta való hűségét és támogatását, leszámítva, hogy nem tud neki segíteni és nem talál módot a támogatására."[132]

Hogy ez – és az al-Maqrīzī által emlegetett ›sóhajtozás‹ – a részéről mennyiben volt szándékos kivárás, valós nehézségek vagy pusztán az őt helyben maradásra ösztönző kötelességtudat eredménye, nem tudhatjuk. Akárhogy is, miután al-Mustanṣir felajánlotta neki a teljhatalmat, és engedélyezte számára, hogy megszabaduljon az egyiptomi hadsereg maradékától, nagy lelkesedéssel – állítólag a zarándokok által hajtogatott *labbayka*-kiáltásokkal[133] – kezdett készülődni. Sereget gyűjtött, majd télvíz idején – *kānūn al-awwal* hónapban, azaz decemberben – száz hajóval Damiettába hajózott, ahova sértetlenül megérkezett. Ez a tett a csodával határos volt: minden szerző hangsúlyozza, hogy ilyen időszakban nem szokás hajózni, és hogy emberemlékezet óta nem volt tiszta, zavartalan idő ilyen huzamos ideig a téli tengeren.[134]

1.4.2. Rendteremtés és Egyiptom megvédése

A Szíriából érkezett hadvezér Damiettában kötött ki, majd Tinnīs kereskedőitől kölcsönt felvéve, a *lawāta*k vezérével, az Alexandria környékét uraló Sulaymānnal szövetségben vonult Qalyūbig. Innen felkérte al-Mustanṣirt, hogy fogassa el Baldakūšt, amit meg is tett, majd 466. *ǧumādā l-ūlā* 28-án/1074. február 4-én bevonult Kairóba. A jövetele céljáról mit sem sejtő emírek örömmel fogadták, ő pedig azt színlelve, hogy hozzájuk hasonlóan megveti a kalifát, néhány nap vendégeskedés után tőrbe csalta és kiirtatta őket embereivel. A parancsnokok vagyonát saját embereinek juttatta, és megkezdte a török katonaság szisztematikus kipusztítását a két fővárosban. A váratlan bosszúhadjáratban sikerült a törökök zömét kiirtania, de egy részük Baldakūš fia, Nāṣir al-Ǧuyūš Abū l-Mulūk Turkān Šāh vezetésével el tudott menekülni Egyiptomból.[135]

A vezírré előlépő Badr folytatta a ›kártevők‹ *[mufsidūn]* elleni hadjáratát, főminiszteri tevékenységének első néhány évét ez határozta meg. A fővárosban kivégeztette a korábbi hivatalnoki

---

[131] Bianquis, *Damas* II/646.
[132] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl*, 159.
[133] Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/131.
[134] *Siǧillāt*, 187; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 40; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/311.
[135] Róla ld. al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/587. (1026. életrajz)

elit egy részét is, köztük négy hivatali elődjét – mindenekelőtt az érkezésekor leváltott Ibn Abī Kudaynát, aki 455/1063-tól kezdve számos alkalommal volt vezír és/vagy főbíró, és minden jel szerint igencsak kompromittálódott a kalifának sérelmeket okozó törökök uralma alatt.[136] A másik három Badr által kivégeztetett vezír – a 457/1064-5 telén három hónapig hivatalban levő Abū Šuǧāʿ Muḥammad b. al-Ašraf,[137] a 457/1065 nyarán és őszén szintén három hónapig vezíri tisztet betöltő Abū l-Makārim Mušrif b. Asʿad,[138] végül a 458/1065-66 során néhány napig főminiszterséget ellátó Abū l-ʿAlāʾ ʿAbd al-Ġanī b. Naṣr aḍ-Ḍayf[139] – tevékenységének részleteit és kivégzésük indokát sajnos nem ismerjük.

A hivatalszervezet megtisztítását az ország megtisztítása követte.[140] A krónikák tanúsága szerint az új vezír először, 467/1074-5 során a Nílus-deltát uralmuk alá hajtó különféle erőket – beduinokat, az érkezésekor vele még szövetkező *lawāta* berbereket, különböző dezertőr katonai alakulatokat – verte le, majd némi szünetet tartva Felső-Egyiptomban vállalkozott hasonló feladatra. Hadjáratát a 469-es év/1076-7 kapcsán szerepeltetik a krónikaszerzők, de a *siǧill*ek bizonyítják, hogy már az előző évben megkezdődött. Délen javarészt beduinokkal, illetve fekete alakulatokkal kellett szembeszállnia, akiket legalább részben az arab származású asszuáni helytartódinasztia sarja, Kanz ad-Dawla Muḥammad vezetett.

A vezír még a déli területek pacifikálásával foglalatoskodott, amikor az időközben egész Palesztinát és Dél-Szíriát megszerző török hadúr, Atsiz b. Awq al-Ḫwārizmī a Kairóból menekült török tisztek biztatására Egyiptomra rontott.[141] A török hadsereg 469 *ǧumādā l-ūlā* hónapban/1076-7 fordulóján érkezett Egyiptomba, ahol fosztogatni kezdte a Nílus-deltát.[142] Ezt kihasználva Badr sereget

---

[136] Korai pályafutásáról semmit sem tudunk, és hivatalviseléseinek számát és idejét illetően is ellentmondó adataink vannak. Ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 89–90; al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/445–446. (1210. életrajz); Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī, *Raf al-iṣr* I/198–201.

[137] Apja Bagdadban és Sirázban volt buwayhida vezír, amíg 407/1016-ban ki nem végezték. Egyebet az előéletéről nem tudunk. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 92; al-Maqrīzī, *Muqaffā* VII/120–121. (3209. életrajz)

[138] Vezírségét és kivégzésének tényét leszámítva csak annyit tudunk róla, hogy al-Bābilī hívei közé tartozott. Ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 90; al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/79–80. (737. életrajz)

[139] Al-Yāzūrī bizalmasa volt korábban, kivégzése előtt Caesareába száműzték, majd Tinnīsben kivégezték. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 94.

[140] A rendteremtés összefoglalását lásd, Halm, *Kalifen und Assassinen*, 21–28.

[141] Neve Aṭsiz és al-Aqsīs formában is előfordul. Tevékenységét – néha pontatlanul – összefoglalja al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/220–224. (796. életrajz) A támadásra elsősorban Baldakūš fia, Atsizt értékes drágakövekkel és egyéb, a kairói kincstárból szerzett luxuscikkekkel megajándékozó Nāṣir al-Ǧuyūš Abū l-Mulūk Turkān Šāh biztatta, aki aztán elesett a döntő ütközetben.

[142] Ġars an-Niʿma ránk maradt közléseiből tudjuk, hogy a támadás megindításáról Egyiptom határáról értesítette a bagdadi kalifát és a szeldzsuk szultánt 469 *ṣafar*jának végén/1076 októberének elején, de valószínű, hogy ténylegesen később indult el. Elképzelhető, hogy a levélben csak megelőlegezte indulási szándékát. Ld. Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 181. A hadjáratról nem túl részletesen ír a kopt krónika, de elmondja, hogy Ṣahrağattól Birmáig fosztogattak a Deltában (*Baṭāriḳa* II/3/219).

tudott gyűjteni – úgy tűnik, jelentős részben a korábbi fekete hadsereget vette újra szolgálatba.[143] Míg Atsiz távol maradt a fővárostól, a vezír be tudott vonulni Kairóba és megvesztegette a támadók beduin szövetségeseit, illetve dezertálásra bírt több turkomán nomádot is ellenfele seregéből. Végül a fáṭimida hadsereg Badr al-Ǧamālī vezetésével fényes győzelmet aratott a támadók felett.[144] Atsiz maga maroknyi emberrel menekült vissza Damaszkuszba, míg emberei zöme elesett, felszerelését pedig zsákmányul ejtették az őt ar-Ramláig üldöző egyiptomi erők, amik *raǧab*/1077 februárja folyamán tértek vissza Egyiptomba. A siker nyomán a Levante déli része Damaszkuszt leszámítva fellázadt Atsiz és a turkománok uralma ellen, ami bosszúhadjáratot vont maga után: többezer lázadót öltek meg Jeruzsálemben és Gázában, ar-Ramla lakossága pedig csak azért vészelte át a csapást, mert jó előre elmenekült. Végül Atsiz újonnan feltöltött seregével az egyiptomi határvárosba, al-ʿArīšba vonult, ahonnan lovasportyát küldött a Nílus-deltába fosztogatni. A hadjárat vége Jaffa *[Yāfā]* lerombolása volt, ahonnan az utolsó, Fáṭimidákhoz hű damaszkuszi helytartó, a berber Razīn ad-Dawla Intiṣār b. Yaḥyā jobbnak látta Türoszba menekülni.[145]

Badr al-Ǧamālī eközben, úgy látszik, nem tudta kiaknázni a Kairó mellett aratott győzelemben és a szíriai lakosság lázadásában rejlő lehetőséget. Atsiz legyőzése után ugyanis még egy utolsó egyiptomi hadjáratra volt szüksége: a gyaníthatóan alsó-egyiptomi Qays, Fazāra és Sulaym törzs összefogott ellene, ő pedig kénytelen volt leszámolni velük. A vezír szétverte a szövetséget, sokakat megölt a beduinok közül és a maradékot nyugatra, Barqába űzte. Ezzel befejeződtek a rendteremtő hadjáratok, a Fáṭimida Kalifátus pedig megmenekült a pusztulástól, bár Atsiznak a jelek szerint feltett szándéka maradt, hogy visszatérjen.

1.4.3. A konszolidáció

A főváros biztosítása után al-Mustanṣir főminiszterré nevezte ki Badr al-Ǧamālīt, bár a hagyományos ›vezír‹ *[wazīr]* helyett az ›úr‹ *[sayyid]* megnevezést vette fel. Ugyan a hivatalszervezet élére került, de közben megmaradt hadserege parancsnokának is. Titulatúrája ›az imám segítője‹ *[nāṣir*

[143] Ránk maradt a kairói genizában egy héber nyelvű vers, amit, úgy tűnik, egy szemtanú írt. Ebben költőien megfogalmazva ugyan, de értékes adatokat találunk Atsiz korábbi, jeruzsálemi tevékenységéről és egyiptomi hadjáratáról. Ebben Badr seregeire ›Kús és Hám fiaiként‹ hivatkozik, ami egyértelmű utalás fekete-afrikai voltukra. Ld. Greenstone, J. H., The Turkoman Defeat at Cairo, *AJSLL* 22/2/1906, 166. Azt Ġars an-Niʿma hagyománya is megerősíti, hogy Felső-Egyiptomban zászlaja alá hívta a feketéket. (Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mírʾāt*, 182.)

[144] A fentebb hivatkozott vers végén dátum is szerepel: 4837. *shevat* 26, ami 1077. január 29-ével esik egybe, ami a muszlim naptár alapján 469. *ǧumādā ṯ-ṯāníya* 26. Ez tehát megerősíti Ġars an-Niʿma leírását, miszerint *ǧumādā ṯ-ṯāníya* végén zajlott a döntő csata a főváros mellett. (Greenstone, *The Turkoman Defeat at Cairo*, 166; Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mírʾāt*, 182.) Mindez azonban ellentmond az Ibn Muyassar által megőrzött hagyománynak. amit al-Maqrīzī őrzött meg: náluk az esemény nagyjából egy hónappal későbbi dátummal szerepel. Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 44; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/317.

[145] Ennek részleteit csak Ġars an-Niʿma ránk maradt közlései alapján ismerjük. Ld. Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mírʾāt*, 183–185.

al-imām] és ›az iszlám kardja‹ *[sayf al-islām]* elemekkel bővült, de legfőbb eleme továbbra is ›a seregek parancsnoka‹ *[amīr al-ǧuyūš]* maradt. Mivel az állam működtetéséhez szakértelemre volt szüksége, a kártevőknek tekintett elemek likvidálása mellett minden jel szerint a korábbi főhivatalnokokra támaszkodott – forrásaink szűkszavúsága miatt azonban legfeljebb a korábbi vezírek némelyikének karrierjéről tudunk ilyesmit megállapítani.

Abū l-Faraǧ Muḥammad b. Ǧaʿfar al-Maġribī, aki Badr behívásában kulcsfontosságú szerepet játszott, haláláig megmaradt a kancellária élén, és fontos megbízásokat teljesített az új vezír szolgálatában.[146] Szintén magas rangot őrizhetett meg Abū l-Qāsim ʿAbd al-Ḥākim b. Wuhayb al-Malīǧī, aki 450 *ḏū l-qaʿda* során / 1058-9 fordulóján kapott először főbírói kinevezést. 452/1060 nyarán leváltották, de ezután számos alkalommal kapta meg ugyanezt a tisztséget. 459/1066-ban nevezték ki először vezírnek, és az ezt követő években nem egyszer szolgált főminiszterként is. Úgy tűnik, hogy legalább egy ideig az új vezír is igényt tartott bírói tapasztalataira, és családja sem lett kegyvesztett, bár ebben nem lehetünk teljesen biztosak.[147]

Biztosan nem lett kegyvesztett Abū ʿAbdallāh al-Ḥusayn b. Sadīd ad-Dawla, aki 454/1062 során volt vezír, leváltása után pedig a Szíriáért felelős hivatal feje lett, amely minőségben a rövidesen Damaszkusz élére helyezett Badrral már szoros kapcsolata alakulhatott ki. Később Türoszba települt, ami bizonyára összefüggött a tengerpart megőrzéséért nagy erőfeszítéseket tevő Amīr al-Ǧuyūš tevékenységével. Hazatérése után Alexandria pénzügyi ellenőrzését *[mušārafa]* látta el.[148] Abū ʿAlī al-Ḥasan b. Sadīd ad-Dawla al-Māšilī, az előbbi fivére, vezíri kinevezése előtt szintén a Szíria-hivatalt vezette, majd 454/1062 őszén, rövid vezirátust követően fivérével együtt Szíriába távozott. Bár nem tudjuk, mikor és milyen minőségben, de idővel ő is visszatért Egyiptomba, és ott halt meg – valószínűnek tűnik, hogy ez Badr al-Ǧamālī érkezésével függött össze, és az sem kizárt, hogy ő maga is újabb hivatali funkciókat kapott.[149]

A megbízhatóság alapján megrostált, tapasztalt hivatalnokrétegre támaszkodva az Egyiptom mind nagyobb részét ellenőrzése alá vonó vezír megkezdhette az államszervezet alább részletesen

---

[146] Összefoglaló pályaképekről, ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra* 85.; al-Maqrīzī, *Muqaffā* V/502–503. (1994. életrajz). A Badr al-Ǧamālī behívásában játszott szerepéről ld. al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/395–396; al-Awḥad felkelésekor betöltött közvetítői szerepéről ld. *Baṭārika* II/3/217; két szíriai megbízásáról, ld. Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt* 201, 236.

[147] Sajátos módon al-Malīǧī nem szerepel Ibn aṣ-Ṣayrafī vezírekről írott életrajzgyűjteményében. Egyedül egy kései bíró-életrajz-gyűjteményben találkozunk az állítással, hogy ő maga Badr alatt betöltötte volna a hivatalt: Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/134. Ugyanakkor úgy tűnik, a fia talán már Badr idején, de al-Afḍal alatt biztosan vezette a bírói szervezetet, és ez feltehetően összefügg az idősebb al-Malīǧī helyzetével. Al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/25, 28; al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/666.

[148] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra* 87–88; al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/619–620. (1252. életrajz)

[149] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 92.

megvizsgálandó átalakítását – mindennek részleteit azonban csak indirekt módon ismerhetjük meg, ugyanis konkrét rendelkezéseiből csak nagyon keveset ismerünk. A krónikák pénzügyi tekintetben csak annyit hangsúlyoznak, hogy három évnyi adót elengedett a parasztoknak, hogy elősegítse fosztogató elemektől megtisztított vidékeken a termelés újraindulását.[150] A válságos évtized éhínségei, járványai és háborús pusztításai miatt becslések szerint akár 40%-os népességcsökkenés is bekövetkezhetett, ami nyilván hatalmas földtöbblettel és a földművelés jelentős mértékű visszaszorulásával járt együtt.[151] Ezzel együtt mindenféleképpen biztosítania kellett az őt szolgáló hadsereg és államigazgazás anyagi ellátását is. Bár ezt egy forrás sem mondja ki nyíltan, úgy tűnik, hogy Badr al-Ǧamālī részéről a kettős probléma megoldása – hogy ti. úgy garantálja a katonák jövedelmét, hogy közben ösztönzi a mezőgazdaság fejlődését – az Egyiptomban addig nem jellemző *iqṭāʿ* meghonosítása volt. Az ottani változat szerint azonban nem tartományok adóbérleti jogáról volt szó, mint keleten, hanem sokkal inkább arról, hogy az egyes közkatonák maguk művelték földjüket, és a megtermelt bevételből egy előre meghatározott részt *[ʿibra]* kellett befizetniük a kincstárnak, a többit pedig zsold helyett saját fenntartásukra fordíthatták.[152] Mindezzel járt a közigazgatási beosztás újjászervezése is.

Badr vezírségének hátralévő részét illetően viszonylag kevés eseményt őrzött meg a történetírói hagyomány. Az kétségtelen tény, hogy a vezír saját hatalmának hangsúlyozása és megerősítése érdekében jelentős szimbolikus és gyakorlati lépéseket tett. Propagandájának leglátványosabb, és részben máig fennmaradt elemét a különböző, általa felújíttatott vagy emeltetett épületeken elhelyezett feliratok képezték, amelyek, bár al-Mustanṣir neve is szerepel rajtuk, egyértelműen a vezír dicsőségét zengik. Ezeket az általa nagyban átformált főváros különböző látványos és frekventált pontjain helyezte el: a felújíttatott Ibn Ṭūlūn- és as-Sayyida an-Nafīsa-mecsetben, a Rawḍa-

[150] Al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/330.

[151] A népesség kérdéséről ld. Brett, Population and Conversion to Islam in Egypt in the Mediaeval Period, *ESFAME* IV/1–32. Eszerint a 5/11. század közepére akár ötmilliós is lehetett az egyiptomi népesség, de a válság nyomán visszaállt a középkorban jellemző, hárommillió lelkesre becsült minimum (i.m. 11–12.).

[152] A fāṭimida *iqṭāʿ* vizsgálatával az a legnagyobb probléma, hogy mindössze három, nehezen értelmezhető szövegre támaszkodhatunk. Az első az al-Afḍal idején végrehajtott birtok-újraosztás *[rawk]* részletes leírása, a második al-Ḥāfiẓ idejéről származik, és az askaloni helyőrség bérezéséről számol be, a harmadik pedig al-Maḫzūmī vázlatos leírása a hadsereg juttatásairól. Előbbi kettő nem törekszik teljes bemutatásra, utóbbival pedig a fő gond, hogy a leírás már Ṣalāḥ ad-Dīn zangida mintákat követő reformjai időszakában készült. A kérdést vizsgálatát mindenekelőtt Claude Cahen végezte el (L'Administration financière de l'armée fatimide d'après al-Makhzūmī *JESHO* 15/1/2/1972 163–182), aki arra a véleményre jutott, hogy al-Maḫzūmī már a keleti modellt írja le, és, ha nem is teljes bizonyossággal, de al-Afḍalhoz köti a meghonosítását. Az utóbbi időben Michael Brett értelmezte újra a kérdéskört a fentebbi három szövegrész alapján, ő azon a nézeten van, hogy sajátos egyiptomi rendszerről van szó, amit minden bizonnyal Badr al-Ǧamālī honosított meg (The origins of the mamluk military system in the Fatimid Period, *ESFAME*, 39–52).

szigeten újonnan emelt mecseten és a restaurált Nilométeren,[153] továbbá Kairó monumentális, új városkapuin, amik az élete utolsó éveiben emeltetett falrendszer részei voltak.[154]

A propagandisztikus intézkedések mellett a vezír gondoskodott teljhatalma átörökítésének biztosításáról is. Egy lányát összeházasította a valószínűleg ez alkalomból trónörökössé kinevezett, későbbi al-Mustaʿlīval, al-Awḥad nevű fiát pedig Alexandria élére helyezte és lényegében örökösi státuszba emelte. Al-Awḥad lázadása után al-Afḍal nevű fiát nevezte ki helyettesévé, biztosítva az örökösödését.[155] Mindeközben családja anyagi biztonságát az *›al-ḥabs al-ǧuyūšī‹* elnevezésű birtokkomplexum létrehozásával szilárdította meg – ami aztán túl is élte az örmény Ǧamālī vezíreket.[156]

1.4.4. Terjeszkedési kísérletek

Miután Badr al-Ǧamālī megszilárdította a hatalmát Egyiptomban, megkísérelte helyreállítani a hajdani fāṭimida birodalmat és a közvetlen uralom alatt nem álló befolyási övezetet.[157] Ami utóbbit illeti, a jemeni Ṣulayḥidák lojalitása töretlen maradt a kairói imámokhoz, így ott csupán a jó viszony fenntartásán kellett munkálkodnia – valószínű, hogy emiatt maradt meg, legalábbis formálisan, a közvetlen kapcsolat al-Mustanṣir és a misszionárius-fejedelmek között. A ḥiǧāzi térség megtartását, a kereskedelemben betöltött pozíciója miatt elsősorban gazdasági hasznot hajtó jemeni kapcsolattal ellentétben, főként a szent városok felett gyakorolt védnökséggel járó presztízs indokolta. Az pedig mind a történeti források, mind a dokumentumanyag alapján ismert tény, hogy Badr már akkor intézkedett a mekkai és medinai *šarīf* lefizetéséről, amikor még javában zajlottak az Egyiptomon belüli háborúk.[158]

---

[153] A Nilométert *[al-miqyās]* még al-Mutawakkil ʿabbászida kalifa idején építették. Felügyelete a Banū Abī r-Raddādban öröklődött. A felügyelők jelentették be, amikor az áradás elérte a kívánatos 16 könyöknyi magasságot, ekkor került sor a Kairót határoló csatorna, a 19. század végén feltöltött al-Ḫalīǧ pompás ceremónia során történő megnyitására. Ld. Halm, H., Die Zeremonien Der Salbung des Nilometers und der Kanalöffnung in Fatimidischer Zeit, *ESFAME*, 111–123.

[154] A teljhatalmú vezír feliratairól, szerepükről, a létrehozásuk mögötti megfontolásokról ld. Bierman, I. A., *Writing Signs: The Fatimid Public Text.* Berkeley 1998, 100–108. A felújítások közül elsősorban a kapuk feliratait és a kapuk építészeinek kérdését vizsgálja Den Heijer J., Le vizir Fatimide Badr al-Ǧamālī (466/1074-487/1094) et la nouvelle muraille du Caire: quelques remarques préliminaires, *ESFAME* V/91–107.

[155] Ennek részleteit ld. alább, a vonatkozó hivatalos dokumentumok elemzésénél.

[156] al-Asʿad ibn Mammātī, *Kitāb qawānīn ad-dawāwīn.* Ed. ʿA. S. ʿAṭiyya, Cairo 1991, 338., al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/583–584; III/427.

[157] Ezeket Brett ›belső‹ és ›külső *dawla*‹ névvel illeti, míg a hódoltatásra váró terület lenne a *›dawla irredenta‹*. Ld. Brett, Badr al-Ǧamālī and the Fatimid Renascence, *ESFAME* IV/75.

[158] Már 468/1076 tavaszán arról tud beszámolni az imám, hogy a vezír jóvoltából Mekka és Medina újra jó útra tért. *Siǧill*at, 192–193. Mekka élén ʿAlī aṣ-Ṣulayḥī hadjárata után Abū Hāšim Muḥammad b. Ǧaʿfar al-Hāšimī állt 454-5/1062-3–487/1094 között, aki török zsoldosokkal Medinát is megszerezte magának. A források egybehangzóan rossz, károkozó uralkodónak tartják. Életrajzát ld. al-Fāsī, *al-ʿIqd aṯ-ṯamīn* I/439–444; as-Saḫāwī, *Tuḥfa* III/552–553.

Végezetül, ami a későbbi *nízārī* irányzat magvát képező, iráni missziót illeti, erről a forrásaink nagyon keveset mondanak, azon túl, hogy feljegyeznek egy kétes hitelességű történetet a Ḥasan-i Ṣabbāḥ *dāʿī* és Badr al-Ǧamālī közötti konfliktusról, ami az örökösödési kérdéssel is összefügg. Gyanítható, hogy az itteni misszó különleges szerveződése miatt a kairói vezetésnek nem volt sok beleszólása a helyi *ísmāʿīlī*k működésébe, de ha al-Mustanṣir levelezett is az itteni híveivel, ahogy a jemeniekkel tette, ennek a 13. századi mongol pusztítás minden nyomát eltörölte.[159]

A belső *dawla* elveszett területeinek visszaszerzése Dél-Szíria fáṭimida újrahódításával lett volna egyenértékű.[160] Amint azt korábban már láthattuk, Badr 466/1073-as távozásakor már csak Akkó és néhány más tengerparti erőd volt a kezén, Damaszkusz városát pedig a javarészt berber eredetű helyőrség támogatását élvező, al-Mustanṣir uralmát névlegesen elismerő, de nem hivatalosan kinevezett al-Muʿallā b. Ḥaydara b. Manzū uralta. Palesztina zömét 465/1073 óta a *›nākawíyya‹* nevű törökök élén álló Atsiz b. Awq kormányozta, névleg Malikšāh szeldzsuk szultán fennhatósága alatt, Türosz és Tripoli pedig saját kádijai vezetésével önállósodott. Míg a vezírré kinevezett örmény hadúr az egyiptomi belharcokkal foglalkozott, a megmaradt fáṭimida befolyás is odaveszett a levantei térségben. Akkó – benne a vezír családja és vagyona – és Tibériás *[Ṭabaríyya]* rövid úton egy Šaklī nevű türk vezér kezébe került, aki Atsiz ellenében megpróbált Badrral szövetkezni. Hathatós egyiptomi támogatás híján azonban rövidesen vereséget szenvedett, területeit pedig Atsiz hajtotta uralma alá. Utóbbi folyamatos nyomás alá helyezte Damaszkuszt is, aminek környékét állandóan felprédálták a harcosai, így állandósították a nyomort és éhínséget a rohamosan elnéptelenedő városban. Ibn Manzū végül elmenekült, és bár egy ideig még a berber helyőrség egy tisztje, Razīn ad-Dawla vezette a várost, az elnyomorodott és jelentősen lecsökkent lélekszámú lakosság 468 *ḏū l-qaʿdá*ja / 1076 június-júliusa során átadta Damaszkuszt Atsiznak.

Atsiz és embereinek dúlásait, kegyetlenségeit egész Dél-Szíria megszenvedte, amint az az egyiptomi veresége nyomán kitört lázadásokból is kitűnik, és Ibn al-Qalānisī is úgy fogalmaz, hogy a damaszkuszi lakosság, bár gyengesége folytán hű maradt, azért imádkozott, hogy pusztuljon el minél hamarabb.[161] A közeg tehát fogékony lett volna egy fáṭimida támadásra. Badr seregei azonban ar-Ramlától visszavonultak dús zsákmányukkal megrakodva – ennek pontos oka nem ismert, de lehet, hogy a már említett, utolsó beduinlázadás híre kényszerítette a vezírt arra, hogy hazatérjen.

[159] Brett, Badr al-Ǧamālī, 76–77.
[160] A korabeli szíriai viszonyok rövid összefoglalását lásd, Halm, *Kalifen und Assassinen*, 37–42.
[161] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 181. Ez láthatóan ellentmond annak, amit Sibṭ Ibn al-Ǧawzīnál olvashatunk damaszkuszi népszerűségéről és ottani engedékenységéről, de ennek valószínűleg az az oka, hogy utóbbi forrásait Atsiz propagandisztikus levelei képezték ez esetben is. Az sem kizárt, hogy a vereség után megrendült helyzetét népbarát intézkedésekkel próbálta orvosolni. Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mírʾāt*, 184.

Ez viszont azzal járt, hogy Atsiz helyre tudta állítani hatalmát Dél-Szíriában, sőt betörést tudott indítani Alsó-Egyiptomba, továbbá Anatóliából újabb nomádokat gyűjtött zászlai alá.

Ibn Muyassar és al-Maqrīzī 470/1077-8 kapcsán megemlíti, hogy a fāṭimida seregek Nāṣir ad-Dawla al-Ǧuyūšī vezetésével megtámadták Damaszkuszt, de rövid úton hazatértek, anélkül, hogy sikert értek volna el. Damaszkusz történetírója, Ibn al-Qalānisī mindezt megerősíti, a kortárs bagdadi Ġars an-Niʿma azonban nem tud róla. Az eseménysor hátterében valószínűleg az húzódik meg, hogy miután 1077 februárjában Atsiz elmenekült maroknyi megmaradt emberével Egyiptomból, a vezír seregeinek az egyiptomi arabok lázadásával kellett törődnie. Csak ezután gondolhattak az Atsizzal való leszámolásra, de már későn: a török hadúr vérbe fojtotta a fāṭimida-barát lázadásokat és megerősítette seregét az eltelt hónapokban. Az egyiptomi erők rövid ostromkísérletét feltehetően az magyarázza, hogy váratlanul nagy ellenállással találkoztak, és az elmúlt évek dúlásai miatt pusztasággá vált vidéken utánpótlást sem találtak maguknak.

A következő, sokkal veszélyesebbnek tűnő kísérlet hosszabb erőgyűjtés után indult meg. A datálása ellentmondásos: Ibn al-Qalānisī szerint 471 *rabīʿ al-awwal* /1078 szeptember-október során ért véget, míg Ġars an-Niʿma 472 *rabīʿ aṯ-ṯānī* /1079 október-novemberét jelöli meg. A mindkét forrást használó Sibṭ Ibn al-Ǧawzī hűségesen közli a két verziót, utalva a különbségre, de nem dönt a kérdésben. Ibn Muyassar és al-Maqrīzī egyiptomi hagyománya a 472-es dátum alatt jegyzi fel a hadjáratot.[162] A magunk részéről az utóbbi változatot preferáljuk, mivel mind Ġars an-Niʿma, mind Ibn Muyassar javarészt hivatalos dokumentumok alapján dolgozott, Ibn al-Qalānisī esetében pedig valószínű, hogy a helyi szájhagyományt vitte tovább – különösen, hogy a nomád Atsizról nehezen feltételezhető, hogy nagy mennyiségű hivatalos dokumentum maradt volna rövid uralma után.

A hadjáratot ismét Nāṣir ad-Dawla vezette, de mellette volt a hajdani vezír, Abū l-Faraǧ al-Maġribī is. Az arabokból, oguzokból, kurdokból, berberekből és feketékből álló fāṭimida sereg ezúttal tartós hódítást tervezhetett, ugyanis útja során meghódította Jeruzsálemet és egész Palesztinát, majd megkezdte Damaszkusz ostromát. Atsiz a kétségbeejtő helyzetben segítséget kért Tutuštól, ami megpecsételte a fāṭimida hadjárat sorsát. Tutuš, Malikšāh nagyszeldzsuk szultán fivére ekkoriban Aleppó környékén tartózkodott, és igen jelentős erőkkel rendelkezett. Jövetele hírére a fāṭimida sereg jobbnak látta abbahagyni a kemény ostromot, és ar-Ramláig vonult vissza. Az eset nem csak rövid távon jelentette azt, hogy Damaszkusz elérhetetlenné vált Badr erői számá-

[162] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 182–183; Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 200–201; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 26; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/320. Egy későbbi forrásidézet alapján azt is megtudjuk, hogy Nāṣir ad-Dawla neve Yumn al-Ḫādim volt. Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 203.

ra: Tutuš ugyanis érkezésekor kivégeztette Atsizt, és magának szerezte meg Dél-Szíriát. A közel húsz évnyi káoszból csak nemrégiben kilábaló Egyiptom erőforrásait tekintetbe véve az ekkor ereje teljében lévő Nagyszeldzsuk Birodalommal nem volt reális lehetőség szembeszállni, így a vezír minden jel szerint lemondott arról, hogy gyors szíriai hódítással kísérletezzen.

A szándékról ugyanakkor nem mondott le teljesen, és a lehetőség is adott volt, a szeldzsuk befolyási övezet ugyanis korántsem volt egységes, és több rivális hatalmi központ vetélkedett egymással a területén. Úgy tűnik, már 476/1083 tavaszán lett volna lehetősége támadni, amikor a moszuli ʿuqaylida fejedelem, a nemrégiben Aleppót is megszerző Šaraf ad-Dawla Muslim b. Qurayš az egyiptomi támogatásban bízva megtámadta Tutuš székvárosát. Kairóból azonban nem érkezett segítség, Muslim pedig egy hátországában kitört lázadás miatt hazatért.[163] Az ʿuqaylida fejedelem, miután újabb sérelmeket szenvedett el szeldzsuk részről, ezután egy szövetségi rendszer kiépítését kezdte meg, amibe Artuq béget, egy keletről jött török hadurat és Egyiptomot, sőt Tutušt is be kívánta vonni. Hogy utóbbi beleegyezett-e az ügybe, azt nem tudjuk, de Ġars an-Niʿma elmondja, hogy 478/1085 nyarán egyiptomi sereg érkezett Damaszkuszhoz, ahonnan követeket küldtek Ibn Qurayšhoz – azonban ő időközben elesett Antiochia környékén, Artuq béget pedig a többi török hadvezér nem engedte Szíriába.[164] Az egyiptomiak sorsáról nincs szó, de minden bizonnyal ismét jobbnak látták komolyabb harc nélkül hazatérni. Konfrontációkerülésük annyiban helyesnek bizonyult, hogy Malikšāh fél év múlva személyesen is Szíriába érkezett hatalmas hadserege élén, ahol szándékainak megfelelően rendezte el az ügyeket, de támadást nem indított dél felé.

Ġars an-Niʿma tudósítása sajnos a szerző halála miatt a 480/1087. évben véget ér. Az utolsó információ Szíria vonatkozásában, hogy Tutuš segítséget kért a nagyszultántól, Malikšāhtól "a tengerpartot megszerző és Damaszkuszt szorongató" egyiptomiak ellen, ő pedig a támogatására utasította Aleppó és Edessza *[ar-Ruhā]* helytartóját.[165] Magáról a fenyegetésről és következményeiről azonban nem tudunk, más forrás pedig nem is számol be semmi ilyesmiről. Meglehet, Tutuš csak azt kívánta elérni, hogy az előbb említett szeldzsuk helytartók a fősége alá kerüljenek fivére jóváhagyásával, és ehhez használta fel az akkor egyébként nem aktuális egyiptomi fenyegetést.

482/1089 során végül sikert aratott a fāṭimida visszahódítási törekvés, még ha korlátozottan is. A célpont minden jel szerint ezúttal nem Damaszkusz volt, hanem a tengerpart városai – azok, amiket a válság éveiben Badr al-Ǧamālī viszonylag szilárdan kézben tudott tartani a belső területeket

[163] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 186; Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 220–221.
[164] Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 236. A történetről sajátos módon nem tud Ibn al-Qalānisī, sem az egyiptomi hagyomány, ami arra utalhat, hogy ostromra nem került sor.
[165] Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 244.

elárasztó türkökkel és beduinokkal szemben. A hadjárat vezetője újfent Nāṣir ad-Dawla volt, aki a minden bizonnyal hajókkal megtámogatott hadjárat során bevette a még mindig *qāḍī*jai által vezetett Türoszt, valamint Szidónt, Bübloszt és Akkót, minek folytán a mai Libanon és Palesztina partvidékének jelentős része felett sikerült közvetlen fāṭimida uralmat kialakítania, ráadásul Tutušnak jelentős anyagi veszteséget okozott kincsei megszerzése révén. A hadjárat egészen Baʿlabakkig jutott, ahol Ḥimṣ korábban Malikšāh által megerősített ura, Ibn Mulāʿib behódolot a Fāṭimidáknak. Ezzel Közép-Szíriában sikerült kialakítani egy kisebb befolyási övezetet, tovább növelve a hadjárat sikerét.[166]

További terjeszkedési kísérletekről nem tudunk Badr al-Ǧamālī idejéből. Türosz rebellis helytartója ellen 486/1093 folyamán kisebb büntetőexpedíciót kellett indítania a kairói kormányzatnak, de ezzel nem járt területváltozás.[167] Az idős vezír, úgy tűnik, azt sem próbálta kihasználni – bár lehet, hogy csak nem volt rá elég ideje –, hogy Tutuš erői zömével keletre távozott Malikšāh halála után, hogy magának szerezze meg a szultáni trónt.

1.5. Al-Afḍal vezírsége

1.5.1. Hatalomszerzés és a *nizārī* irányzat elszakadása

Badr al-Ǧamālī igen idős korában hunyt el 488/1095 elején, több hónapnyi, mozgását megbénító, őt beszédképességétől megfosztó betegség nyomán.[168] Ekkor már hosszú ideje mellette állt fia, al-Afḍal Šāhinšāh, aki, ha nem is maradt kihívó nélkül, de a sereg támogatásának köszönhetően gyorsan és különösebb erőfeszítések nélkül tudta biztosítani maga számára al-Mustanṣir megerősítését. A fāṭimida virágkort, mélypontot és újjáéledést is megért imám Badr al-Ǧamālī megbénulása után hónapokkal, ugyanabban az évben hunyt el. Al-Afḍal gondoskodott róla, hogy egy viszonylag fiatal fia, a vele sógorságban lévő al-Mustaʿlī foglalja el a kairói trónt. Hogy valóban ő volt-e a kijelölt örökös, azt nem tudhatjuk biztosan, de a kérdést alább, az imámok legitimációjáról szóló fejezetekben még bővebben fogjuk tárgyalni.[169]

---

[166] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 197.; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 50.; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/326.
[167] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 204–205.; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 51.; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/328.
[168] A dátum kérdését ld. feljebb, a vezír életrajza kapcsán.
[169] Érdekes, máshol nem látható adalék olvasható al-Maqrīzī életrajzgyűjteményében a hatalomváltás körülményeiről. Eszerint al-Afḍal és al-Mustanṣir nővére megállapodott, hogy felosztják egymás közt a hatalmat: az örmény vezír csak látszólag fog uralkodni al-Mustaʿlī mellett, a tényleges irányítás as-Sayyida aš-Šarīfáé lesz. *Muqaffā* I/665–666. (638. életrajz)

Az új imám származása kétségbevonhatatlan volt, a kinevezett örökösi voltát viszont sokan nem fogadták el, így ez a hatalomváltás vezetett az *ismāʿīlī* irányzat talán leghíresebb szakadásához. Az elhunyt kalifa legidősebb fia, Nizār ugyanis Alexandriába szökött, ahol a város helytartója, Nāṣir ad-Dawla Aftakīn al-Ǧuyūšī[170] támogatásával magát kiáltotta ki legitim imámnak al-Muṣṭafā néven. Al-Afḍal két hadjáratban tudta csak leverni a mozgalmat 489/1096-ra. Aftakīnt és Nizārt kivégezték.[171] Al-Mustaʿlīval szemben ezután nem lépett fel trónkövetelő az ismereteink szerint, ám a missziós szervezet egy része – az észak-iráni Alamūt várában székelő Ḥasan-i Ṣabbāḥ *dāʿī* hívei – kitartottak Nizār legitimitása mellett. Ennek köszönhetően mind az észak-iráni Alburz, mind a szíriai ʿAlawita-hegység jelentős *ismāʿīlī* közösségei elszakadtak a kairói vezetéstől, a későbbiekben pedig állították, hogy Nizār egy utószülött fiát sikerült kimenekíteniük saját köreikbe. Közösségeiket azóta is magukat Nizār ezen fiától származtató imámok vezetik.

1.5.2. Levantei harcok

Mindez az első években nem jelentett különösebb problémát Egyiptomban, ugyanis a felkelés letörése után nem hallunk semmilyen, al-Mustaʿlī és a helyette gyakorlatilag uralkodó al-Afḍal elleni mozgalomról vagy merényletről. A fāṭimida állam belső szilárdságát mi sem jelzi jobban, hogy a vezír rövidesen megkísérelte folytatni apja visszahódítási törekvését Szíriában, amire módot adott számára, hogy Tutuš távozása és eleste óta Szíriát két, egymással rivalizáló fia, a damaszkuszi Duqāq és az aleppói Riḍwān osztotta fel egymás között. A vezír 490/1097-ben rövid életű megegyezésre jutott Riḍwānnal, aki egy időre al-Mustaʿlī fennhatósága alá helyezte magát, de végül a környékbeli szeldzsuk emírek nyomására visszakozott.[172] 491/1098-ban a vezír saját maga állt seregei élére, és másfél hónapos ostrommal elfoglalta a Duqāq fennhatósága alá tartozó Jeruzsálemet a már említett Artuq bég két fiától, Īlġāzītól és Sukmāntól.[173] Ezzel sikerült a fāṭimida fennhatóságot újra kiterjesztenie a partvidéktől távolabb eső vidékekre is. A következő évben a térségbe érkező első keresztes hadjárat azonban alapjaiban változtatta meg a helyzetet, és ha voltak is al-Afḍalnak további terjeszkedési ambíciói és tervei, azokat végleg keresztülhúzta.

Amikor a keresztesek Észak-Szíriába érkeztek és meghódították maguknak Antiochiát és Edesszát, az egyiptomi vezír, nem ismervén valós szándékukat, arra a következtetésre jutott, hogy

---

[170] Előéletére vonatkozó érdemi adatok nélküli pályaképet ad róla al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/228–229. (800. életrajz). A korábbi szíriai hadjáratokat vezető Nāṣir ad-Dawlával való azonosítása kézenfekvő lenne, de a forrásaink egyike sem jelenti ki vagy bizonyítja a tényt.

[171] A felkelést ld. lejjeb, a róla beszámoló *siǧill*ek tárgyalásánál.

[172] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 217; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 64; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/19.

[173] Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 221; Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 65–66; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/22.

felhasználhatja őket szeldzsuk ellenfelei meggyengítésére. Ennek érdekében két ízben is követeket küldött a dél felé vonuló hadhoz, akikkel megegyezett, rájuk hagyva Észak-Szíriát. Az így szerzett védettség birtokában a keresztesek 492/1099-ben Palesztinába vonultak, elfoglalták ar-Ramlát és megostromolták Jeruzsálemet. A hírre al-Afḍal ismét seregei élére állt, de elkésett: mire az egyiptomiak megérkeztek Askalonba, addigra a keresztesek már egy hónapja bevették a szent várost, ahol kíméletlen mészárlást hajtottak végre a muszlimok köztött, szentélyeiket pedig meggyalázták. Mi több, a felvonuló sereget is meglepték a kikötőváros mellett, al-Afḍal pedig alig tudott megmenekülni. A hazatérő vezír a továbbiakban nem vállalkozott arra, hogy maga álljon hadai élére, de az elkövetkező 6-8 évben jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy visszaszerezze Palesztinát. Több tengeri és szárazföldi hadjáratot indított, és felújította a katonai kiképzés korábban alkalmazott formáját, létrehozva a katonák és előkelőségek fiaiból álló 3000 fős *›ḥuǧaríyya‹* alakulatot.[174] Törekvései azonban, bár idővel sikerült megnyernie ügyének a damaszkuszi atabéget, a Duqāq utódai helyett uralkodó Ṭuġtakīnt is, nem jártak sikerrel. A keresztesek létfontosságú tengeri kijáratot szereztek 494/1100-1101-ben, amikor meghódították Észak-Palesztina kikötőit: Haifát *[Ḥayfā],* Jaffát, Arsūfot és Caesareát. Ezt betetőzve 497/1104-ben bevették Akkó igen erős kikötőjét, a muszlim szövetségesek által 498/1105 nyarán elszenvedett vereség után pedig nem indult több nagy egyiptomi támadás.[175]

Al-Afḍal a költséges és nagy véráldozattal járó támadó hadjáratok után defenzívába szorult: célja az előretolt szárazföldi és tengeri támaszpont, Askalon és a még egyiptomi kézen levő kikötők megőrzése volt. Ez azonban szintén nehéz feladatnak bizonyult: 502/1109-ben a keresztesektől tartva, nem sokkal korábban fāṭimida hűségre visszetérő Tripoli, majd 504/1110 során Szidón került frank kézre. Türosz védelmét a következő évtől kezdve egyiptomi-damaszkuszi szövetség garantálta: al-Afḍal rendszeresen küldött utánpótlást a tengeren, a városban pedig al-Āmir nevére mondták a szentbeszédet, de a helytartót a damaszkuszi Ṭuġtakīn nevezte ki, aki innen akadályozta meg a frank támadásokat a kikötőváros ellen. Ez a berendezkedés aztán egészen az egyiptomi örmény vezír 515/1121-es haláláig fennmaradt: egy-egy nagyobb portyát a meglévő városokból tudtak indítani 1113-ban és 1115-ben.[176] A két várost többször megpróbálták megszerezni a keresztesek, mindhiába. Egyiptomot magát egyetlen alkalommal támadták meg, 512/1118-ban. A hadjárat során az I. Balduin (az arab forrásokban Baġdawīn) király vezette frankok al-Faramāig (az ókori Pelusium)

[174] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 4.

[175] Az al-Afḍal által indított korai hadjáratokról szóló muszlim narratívák különbségeit és a keresztes hagyományhoz való viszonyukat elemzi Brett, M., The Battles of Ramla (1099-1105), *ESFAME* 17–37.

[176] Ld. Brett, The Fatimids and the Counter-Crusade, 1099-1171, *ESFAME* V/17–19, a fāṭimida állam keresztesekkel szemben folytatott politikájáról írt összegzése al-Afḍal politikájával kapcsolatos részeit.

törtek előre, amit kifosztottak és leromboltak, de a közelgő egyiptomi erősítés elől visszafordultak, a megbetegedő király ráadásul al-ʿArīšnál meghalt.

Az általa kiépített szövetségi rendszer nem élte túl al-Afḍalt. Al-Āmir, megszabadulva a teljhatalmú főminisztertől, úgy döntött, hogy nyit a közép-szíriai *nizārī* közösségek felé. A sikertelennek bizonyuló törekvés jegyében szakított azok kíméletlen ellenfelével, a damaszkuszi atabéggel, és közvetlen irányítása alá vonta Türoszt. A hatékony kettős védelem nélkül maradt várost 518/1124-ben bevették a keresztesek, így a fāṭimida uralom a levantei térségben Askalon városára olvadt. Türosz elvesztése nyomán a Jeruzsálemi Királyságba vezető tengeri utakat akadálytalanul használhatták a keresztesek és szövetségeseik, mivel a fāṭimida flotta a déli Askalonból nem tudta hatékonyan észlelni és akadályozni a hajóik mozgását.[177]

1.5.3. A belső viszonyok

A keresztesektől elszenvedett vereségek nem rendítették meg al-Afḍal pozícióját. Al-Mustaʿlī, akiről egyébként már al-Maqrīzī is azt mondja, hogy semmit sem lehet róla tudni a vezír elhatalmasodása miatt, néhány év uralkodás után, betegségben – bár a mérgezés vádja is felmerült – halt meg 495/1101 végén.[178] Al-Afḍal ekkor a fiát, az ötesztendős Abū ʿAlī al-Manṣūrt tette trónra al-Āmir biaḥkām Allāh néven, aki felett természetesen korlátlan befolyással rendelkezett. Ezt azzal is megerősítette egy idő után, hogy hozzáadta a lányát, és a szerződésbe foglaltatta, hogy ha fiú származna a frigyből, úgy ő fogja örökölni az imámátust.[179] Mivel a kiskorú uralkodóra értelemszerűen nem volt szükség az udvari protokoll által szabályozott kormányzati életben, al-Afḍal áttelepítette a hivatalokat a saját vezíri palotájába *(Dār al-Wizāra* vagy *Dār al-Qubāb)*, a kalifai lakhely közelébe. 501/1107-8 során aztán áttette a székhelyét az újonnan épült *Dār al-Mulk*ba, al-Fusṭāṭ városába, ami még inkább hangsúlyossá tette, hogy a nagyanyja és az eunuchok őrizetére bízott al-Āmirnak nincs szava az állam vezetésében. Az imám-kalifa húsz éven keresztül állt al-Afḍal gyámsága alatt, és idővel megelégelte, hogy az örmény vezír teljesen kiszorította a hatalomból. Minden jel szerint különösen azt fájlalta, hogy még reprezentatív funkcióit is korlátozta: eltörölte a négy születésnap – a

[177] A hadjárat jelentőségét mutatja, hogy az uralkodó ezért még al-Maqrīzī életrajzgyűjteményébe, a *Kitāb al-muqaffā al-kabīr*ba is bekerült. Lásd, al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/440. (930. életrajz)

[178] al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/666; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/27.

[179] A házasságról érdekes történetet őrzött meg Ibn aṭ-Ṭuwayr, amelyben a házasság kezdeményezőjeként az al-Afḍal bűvöletében élő kalifát teszi meg, a vezír pedig a történet szerint nem is lelkesedett az ötletért. Mindennek ellentmond, hogy a házasságot nem hálták el. Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 5–6.

próféta, ʿAlī, Fāṭima és az uralkodó imám születésnapja – megünneplését, ezzel csökkenteve a pompás és igen költséges felvonulások számát, és az udvar luxuskiadásait is megnyirbálta.[180]

Al-Afḍal 515/1121 *ramaḍān*jának utolsó napján merénylet áldozatául esett. A történetírók két korábbi támadást is feljegyeztek a vezír ellen, amelyek nagyban fokozták gyanakvását és elővigyázatosságát – ennek következményeit elsősorban fiai szenvedték meg, akiket Kairóban hagyott, amikor ő maga áttelepült al-Fusṭāṭba, és a merényletek kapcsán vagyonuktól és mozgásszabadságuktól is megfosztotta őket. Ez al-Afḍal viszonylagos fiatalságával egyetemben minden bizonnyal hozzájárult, hogy apjával ellentétben nem gondoskodott idejekorán örökös kinevezéséről. Családtagjainak egyébként is csak uralkodása elején jutott jelentős szerep: fivére, al-Muẓaffar Ǧaʿfar helyettesítette őt a személyesen vezetett, keresztesek elleni hadjáratán,[181] legidősebb fia, Šaraf al-Maʿālī Samāʾ al-Mulk pedig parancsnokként jeleskedett a palesztinai harcokban.[182] Később mindkettejük kapcsán csak reprezentatív jellegű feladatok rájuk bízásáról hallunk: al-Muẓaffar, aki még fivére életében meghalt, a 509/1115-6-tól a remegő kezű al-Afḍal helyett ellenjegyzett bizonyos dokumentumokat, fia pedig a *ramaḍān* estéin adott fogadásokon helyettesítette. Mindkét feladatért nagy fizetés járt, de döntési jogkört nem kaptak.[183]

Al-Afḍal ezzel együtt nem egymaga gondoskodott minden ügyről, hanem bizalmasokra támaszkodott. Az elsőt Tāǧ al-Maʿālī Muḫtārnak hívták, de róla sajnos csak a bukása kapcsán hallunk, ami 501/1107-8 során történt. Al-Afḍal rábízta a kicstárát és textíliáinak raktárait, és fivéreivel együtt nagy kegyekben részesítette. Fizetésüket az államtól kapták: 130 dínárt havonta, továbbá *iqṭāʿ*-jövedelmeket. Ők azonban elsikkasztották a vezír vagyonának egy részét, ami a fülébe jutott. Ekkor al-Ġarbiyya élére nevezte ki Muḫtārt, de még a hajóúton elfogatta a fivéreivel együtt, akiket aztán börtönbe vetett arra hivatkozva, hogy leveleztek a frankokkal, és meg akarták ölni al-Afḍalt. Tāǧ al-Maʿālī szerepét ebben az évben Abū ʿAbdallāh Muḥammad b. Fātik al-Baṭāʾiḥī foglalta el, akit ifjúkora óta az al-Maʾmūn ragadványnéven ismertek.[184] A palotában nevelkedett, régi, keleti eredetű emírcsaládból származó al-Maʾmūn rövidesen olyannyira elnyerte al-Afḍal bizalmát, hogy minden ügyben helyettesévé tette, és rábízta a napi kormányzati intézkedéseket – fogalmazhatnánk úgy is, hogy a lényegében uralkodóvá vált vezír helyett lett vezír. Al-Maʾmūn két fivérét, al-

[180] al-Maqrīzī, *Muqaffā* VI/484.
[181] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 3.
[182] Brett, The Battles of Ramla, 22–29.
[183] al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* III/54. A róluk szóló életrajzban is csak ezek az adatok szerepelnek. al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/15–16. (1060. életrajz, al-Muẓaffar) és uo., 510 –511. (1233. életrajz, Samāʾ al-Mulk).
[184] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 103–107, neki ajánlotta vezíréletrajzait, amiket röviddel hivatalba lépése után készíthetett el, így csak kevés konkrét intézkedése szerepel benne. Teljes pályaképet közöl róla al-Maqrīzī, *Muqaffā* VI/478–500. (2999. életrajz).

Muʾtaman Sulṭān al-Ǧuyūš Abū Turāb Ḥaydarát és ʿIzz al-Mulk Abū l-Faḍl Ǧaʿfart is maga mellé vette segítőnek.[185]

1.6. A Ǧamālīk öröksége

1.6.1. Al-Āmir önállósodása

Al-Afḍal meggyilkolását általános meggyőződés szerint al-Āmir rendelte meg, noha a *nizārī* szekta utóbb magára vállalta a tettet.[186] Temetését a legnagyobb pompa és uralkodói tiszteletadás mellett rendezték meg. Ugyanakkor számos tény támasztja alá, hogy a kalifa állt a gyilkosság hátterében, jó eséllyel al-Maʾmūnnal szövetségben. Hogy érdekében állt eltávolítani a leplezetlenül helyette uralkodó vezírt, az nem kétséges, különösen, hogy a gyilkosság után szinte azonnal számos olyan intézkedés született, ami al-Afḍal döntéseit bírálta felül – mindenekelőtt az uralkodót előtérbe helyező ceremóniák és reprezentáció terén. Al-Afḍal meggyilkolását ráadásul titokban tartották, al-Āmir pedig meglepő gyorsasággal átköltözött kairói lakhelyéről a Dār al-Mulkba, ahol lefoglalta, számba vetette, és az uralkodói lakhelyre szállíttatta a vezír igen tekintélyes vagyonát.

Al-Maʾmūnt, bár az a *›wazīr‹* címet egy ideig nem fogadta el, azonnal díszruhákkal és egyéb kegyekkel halmozta el, és ráhagyta a kormányzat vezetését. Al-Afḍal fiait és rokonait, akik késve értesültek a családfő haláláról, és a kalifai palotánál gyülekezve, Samāʾ al-Mulknak követelték a hatalmat, még azelőtt elfogták és bebörtönözték, hogy a katonaságot fel tudták volna lázítani. A Ǧamālī-család férfi tagjait valamikor az elkövetkező három évben mind kivégezték a börtönben. Egyedül al-Afḍal egy fiatal és gyámoltalan fia, a Kutayfāt néven ismert Abū ʿAlī Aḥmad menekült meg a közel száz emberrel végző mészárlásból, ő viszont, bizonyára mivel veszélytelennek ítélték, az udvartartás tagja maradhatott.[187] Mindez vagy rendkívül gyors és ügyes döntéshozatalra, vagy még inkább gondos előkészületekre utal. A hadsereggel szemben különösen indokolt volt az óvatosság, hiszen az elmúlt 47 évben olyanok vezették és szolgáltak benne, akik Badr al-Ǧamālī és al-Afḍal oldalán emelkedtek fel, lojalitásukkal pedig mindenképp számolni kellett – olyannyira, hogy ez a tényező közel tíz évvel később is befolyásolni tudta a nagypolitikát.[188]

---

[185] al-Muʾtaman életrajza: al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/715–718. (1321. életrajz); Abū l-Faḍl életrajza: al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/39–41. (1076. életrajz)

[186] Legalábbis erre utal, hogy a *nizārī* hagyományt áttételesen felhasználó Rašīd ad-Dīn az ő áldozataik között sorolja fel őket. Rašīd ad-Dīn, *Ǧāmiʿ*, 85, 133.

[187] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/111–112., uő., *Muqaffā* I/394.

[188] al-Maqrīzī a Kutayfāt b. al-Afḍalról szóló életrajzban egyértelműen ki is mondja, hogy az őt vezírré tevő katonák zöme vagy apja, vagy nagyapja *ġulāmj*a volt, vagy ezek leszármazottja. *(Muqaffā* I/395.)

Al-Āmir és al-Ma'mūn összejátszását erősíti a tény, hogy al-Afḍal halálától kezdve minden feladatát hajdani jobbkeze vette át, csak éppen a vezíri kinevezést nem volt hajlandó elfogadni két és fél hónapig. A kalifa végül oklevélben vállalta, hogy nem fog ellene tenni, és ha valamilyen vád jut a tudomására, arra nem hallgat azelőtt, hogy megbeszélné vele az ügyet. Ezután teljesítette a kalifa ceremoniális és luxusigényeit, és teljhatalommal irányította a kormányzatot.[189] A hadsereg vezetését és később Alexandria kormányzatát al-Mu'taman nevű fivérére, a kifizetések kasszáját a szövetkincstárak felügyeletével együtt pedig a kardhordozóvá előléptetett másik fivérére, Abū l-Faḍlra bízta. Al-Āmir ettől kezdve minden alkalmat megragadott, hogy megjelenjen a nyilvánosság előtt és belevésse alattvalói elméjébe, hogy ő a birodalom ura és a jótevőjük: helyreállította a korábban eltörölt vagy jelentősen puritánabbá tett ünnepeket, továbbá heti három alkalommal kilovagolt, megmutatni magát a népnek. Ettől eltekintve azonban a jelek szerint csak a luxusnak és élvezeteknek élt.

Az imám végül nem tartotta magát az ígéretéhez, és majdnem négy évvel al-Afḍal megölése után, 519 *ramaḍān*jában /1125 októberében fivéreivel és híveivel együtt letartóztatta uralma legfőbb támaszát, al-Ma'mūnt. Ennek pontos oka nem ismert: egyesek szerint a vezír meg akarta ölni és fivérével akarta leváltani a kalifát, mások szerint titokban *nizārī* irányzatot képviselt.[190] Akárhogy is, a kalifa gondoskodott róla, hogy elaltassa gyanakvásukat, továbbá, hogy al-Mu'taman távol legyen a hadseregétől. A vezírt és főparancsnok fivérét a később Jemenből visszahívott követükkel, Ibn Naǧīb ad-Dawlával együtt letartóztatták és a palota egyik kincstárába zárták, aztán közel három év múlva, 522/1128 nyarán kivégezték őket.

A mások uralmát végleg megelégelő al-Āmir al-Ma'mūn megbuktatása után nem nevezett ki vezírt, noha napi ügyekkel továbbra sem foglalkozott.[191] A kormányzati munka vezetését ekkor egy triumvirátus foglalta el. Ketten közülük az adóhivatalt vezették: a muszlim Ibn Abī Qīrāṭ és a szamaritánus Abū Yaʿqūb Ibrāhīm, de a munkájukat a háttérből egy pénzügyi ellenőr, a keresztény szerzetes, Abū Naǧāḥ b. Qanā irányította. A kalifa mértéktelen költekezéseit – felvonulások, óriási adományok, üdülési célú paloták és kertek – a nem ellenőrzött hivatalnokok vagyonelkobzásokkal és a lakosság sanyargatásával finanszírozták, ami végül az igazságos és jótevő uralkodó pózában tetszelgő al-Āmir fülébe is eljutott, és 523/1129-ben kivégeztette a szerzetest. A másik két hivatalnok

[189] Életrajzai: Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 103–107. (A róla szóló életrajz, lévén a gyűjtemény címzettje, javarészt dicsőítést tartalmaz, és kevés konkrét intézkedését említi meg.), al-Maqrīzī, *Muqaffā* VI/478–500. (2999. életrajz)
[190] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 103–104; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/110, al-Maqrīzī, *Muqaffā* VI/499–499.
[191] Az utolsó éveket illetően ld. Halm, *Kalifen und Assassinen*, 166–176.

megőrizte pozícióját. Végül 524 *ḏū l-qaʿda* / 1130 október során a kalifával is végeztek a *nízārī* irányzat hívei. Halála után a két főhivatalnokot a palotában börtönözték be, és ott is haltak meg.

1.6.2. Az utolsó al-Ǧamālī

A kalifa halála után tisztázatlan volt az örökösödés kérdése, így ideiglenes jelleggel egy unokatestvérét, Abū l-Maymūn ʿAbd al-Maǧīd b. Abī l-Qāsim Muḥammadot tették trónra al-Ḥāfiẓ néven.[192] Az ideiglenes imám al-Āmir egy kegyencét, Hizār al-Mulūk Ǧawāmardot nevezte ki vezírré. A kinevezés napján azonban fellázadt a katonaság, és al-Afḍal fiát karolta fel – egyértelműen a származása miatt, hiszen apja halála óta nem volt lehetősége saját támogatói kört kiépítenie. A fellázadó sereg vezírré tette az utolsó al-Ǧamālīt, aki mély gyűlölettel viseltetett a családját kiirtó fāṭimida dinasztiával szemben.[193] Al-Ḥāfiẓt elzáratta a palotába, megszüntette a rá mondott *ḫuṭbá*t és a pénzveretekről is levetette a nevét – hogy a várva várt 12. imáméval, Muḥammad al-Mahdīéval helyettesítse. A főbírói szervezetet is átalakította: a korábbi egy helyett négy főqāḍīt nevezett ki, egy *imāmī*t, egy *ismāʿīlī*t, egy *mālikī*t és egy *šāfiʿī*t. A vallási fordulat azonban a palotabeliek ellenállása miatt nem teljesedhetett ki a gyakorlatban: bár trónfosztást hajtott végre, az uralkodóházat nem tudta kiirtani, és végül a dinasztiához hűséges katonaság egy része az örmény Yānis emír vezetésével rátört és meggyilkolta 526 *muḥarram*jában / 1131 decemberében.[194]

Ezzel a Badr al-Ǧamālī által alapított vezírdinasztia végleg eltűnt a történelem színpadáról. Ha Kutayfāt különleges, szélsőséges intézkedései nem is, de nagyapja és apja közel fél évszázadnyi uralma rendkívül nagy hatást gyakorolt Egyiptom történetére. Badr, miután megmentette a dinasztiát a pusztulástól, teljesen új alapokra helyezte a fāṭimida állam működését: a világi hatalom teljességét a kezébe vette, az imámnak pedig csak legitimáló, vallási és reprezentatív funkciót hagyott, amit fia még jobban megnyirbált. Bár al-Āmir és al-Ḥāfiẓ ideiglenesen vissza tudta fordítani ezt a tendenciát, a dinasztia történetének utolsó negyedszázadát egymással vetélkedő, vezíri címet viselő katonai vezetők és hadurak harca zárta le – közöttük többen is a Badr oldalán érkezett örmények közül kerültek ki, és zömük al-Afḍal seregében kezdte meg karrierjét. A bukást is egy vezír hozta el: Ṣalāḥ ad-Dīn, aki 567/1171-ben megbuktatta a dinasztiát, és Egyiptomot több mint két évszázad után újra szunnita uralom és névleges ʿabbászida fennhatóság alá helyezte.

---

[192] Ez vezetett az *ismāʿīlīyya* újabb szakadásához: a misszió egyik része al-Āmir vélelmezett fia, aṭ-Ṭayyib legitimitását ismerte el. Ehhez az ún. *ṭayyibī* irányzathoz csatlakoztak a mindeddig Kairó mellett kitartó jemeni Ṣulayḥidák és a befolyásuk alatt álló, ománi és indiai misszió is, ami érzékeny veszteség volt az utolsó fāṭimida uralkodók számára.
[193] Korszaka összefoglalását, lásd, Halm, *Kalifen und Assassinen*, 177–182.
[194] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 114–117; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/137–144; al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/394–398. (448. életrajz)

2

Az ›As-Siǧillāt al-mustanṣiriyya‹

A Badr al-Ǧamālī és kisebb mértékben al-Afḍal korszakát jellemző forráshiány azért különösen sajnálatos, mert, amint azt fentebb láthattuk, a Fáṭimida Kalifátus ebben az időszakban alapjaiban rendült meg, és bár az új vezír kérlelhetetlen brutalitással megmentette a pusztulástól, teljesen át is formálta azt. Mindennek komoly ára volt: ettől kezdve a szinte kizárólag katonai sorból kikerülő vezírek váltak a fáṭimida állam tényleges irányítóivá és uraivá, amit minden későbbi forrás egybehangzóan alátámaszt és a modern kutatás sem kérdőjelez meg.

Ezt a nagy horderejű változást célszerű lenne minél több szempontból megismerni. Ha krónika nem is maradt fenn ebből az időszakból – leszámítva az értékes adalékokkal szolgáló, de korántsem teljes körű kopt egyháztörténeti munkát –, egy roppant figyelemreméltó forrásgyűjtemény a rendelkezésünkre áll. Ezt a gyűjteményt röviden csak az *›as-Siǧillāt al-mustanṣiriyya‹* néven ismerjük, és, mint a neve is mutatja, al-Mustanṣir imám-kalifához kötődő dokumentumokat *[siǧill,* tbsz. *siǧillāt]* tartalmaz. Ezek az Egyiptomból a Fáṭimidákhoz lojális jemeni misszionárius *[daʿī]* fejedelmekhez, a Ṣulayḥidákhoz címzett iratok – amiket tartalmuk és formájuk folytán egyébként minden fenntartás nélkül leveleknek is nevezhetünk – képezik ismereteink szerint az egyetlen, hivatalos fáṭimida álláspontot tükröző, valamelyest is egységes egykorú forráskorpuszt. A benne foglalt dokumentumok jellegük folytán ugyan nem adnak teljes képet a korabeli állapotokról, mégis, az általuk megvilágított események és a belőlük kivilágló berendezkedés szempontjából felbecsülhetetlen értéket képviselnek.

2.1. A forrás bemutatása

A gyűjtemény eredetileg a terjedelmes *›Siǧillāt wa-tawqīʿāt wa-kutub li-mawlānā al-imām al-Mustanṣir bi-l-lāh amīr al-muʾminīn, ṣalawāt Allāh ʿalayhi, ilā duʿāt al-Yaman wa-ġayrihim, qaddasa Allāh arwāḥ ǧamīʿ al-muʾminīn‹* címet viseli. Jelentése megközelítően az alábbi módon adható vissza: "A mi Urunk, al-Mustanṣir bi ʾllāh imám, az Igazhitűek Fejedelmének – Isten áldása rá! – oklevelei, dokumentumai és iratai Jemen misszionáriusainak és másoknak; Isten szentelje meg minden igazhitű lelkét".

Egyetlen ismert példánya a londoni School of Oriental and African Studies 271555-ös számú kézirata, amit ḤUSAYN FAYḌALLĀH AL-HAMDĀNĪ[195] (1901–1962) adományozott az intézménynek, aki megszerzését követően beszámolót is készített róla.[196] Ebben a szöveg eredetéről csak annyit közöl, hogy modern másolat, ami egy indiai *ísmāʿīlī* "pap" (priest) tulajdonában volt; HAMDĀNĪ maga keresett még példányokat, de nem talált, ugyanakkor nem tartotta kizártnak, hogy még előkerülhet újabb kézirat.[197] Erre ismereteink szerint azóta sem került sor, így az említett kézirat unikális példánynak számít. A forrás kiadását a HAMDĀNĪval személyes, baráti kapcsolatban álló, egyiptomi ʿABD AL-MUNʿIM MĀĞID (1921–1999), a fáṭimida történelem és ceremóniák ismert kutatója készítette el Kairóban, 1954-ben. Míg HAMDĀNĪ cikkében csupán rövid összefoglalást közöl a címzett jemeni dinasztia történetéről, majd rövid összefoglalókat ad a dokumentumok tartalmáról, a Māğid-féle kiadást megelőző bevezetőben[198] magáról a kéziratról már többet tudunk meg.

A másoló személye, illetve a lejegyzés helye és ideje nem ismert.[199] Utóbbi információkat illetően még becslést sem ad a kiadó, csak a kézirat külsődleges jegyeit ismerteti. Eszerint 350, 15x31 centiméteres méretű, sárgás színű, vastag papírlapból áll, amelyre *nasḫī* stílusban jegyezték fel a dokumentumokat, alapvetően fekete tintával – kivételt a vörös színű, a kalifa személyes kézírására utaló ›nemes kéz írásával‹ *[bi-ḫaṭṭ al-yad aš-šarīfa]* formula képez, illetve néhány hibajelzés. MĀĞID kiemeli, hogy a másolat számos hibát tartalmaz: felcserélt betűket, rosszul elhelyezett diakritikus pontokat, külön írt névelőket és értelmetlenül összekötött szavakat. A hibajelzések egy része ugyanakkor helyes szövegrésznél áll.[200] Mindez véleményünk szerint arra utal, hogy a kézirat utolsó másolója nem tudott megfelelően klasszikus arabul; nagyon valószínű, hogy az indiai *ísmāʿīlī* közösség egyik tagja volt a lejegyző. Ezt erősíti meg AL-HAMDĀNĪ azon közlése is, hogy modern másolatról van szó,[201] ami nyilván helyben készült.

Sajnálatos módon az nem deríthető ki, hogy az al-Mustanṣir és fia – illetve egy-két esetben nőrokonaik – által küldött dokumentumoktól hány másolás választja el a meglévő kéziratot, ahogy az

---

[195] A jemeni Hamdānī-család a 12/18. században költözött Indiába a *ṭayyibī* főmisszionárius *[dāʿī muṭlaq]* hívására. A család szoros kapcsolatokat ápolt a közösség vezetőivel, és számos tudós került ki soraiból, miközben nagy mennyiségű forrásanyagot gyűjtöttek. Ḥusayn a londoni SOS-ban doktorált, ezután Brit-Indiában tanított. 1948-tól Pakisztán kairói nagykövetségén dolgozott, majd 1950-től a kairói egyetem tanára lett. Itt alkotta meg legismertebb tudományos munkáját, a jemeni Ṣulayḥidák történetét. Ld. de Blois, F., *Arabic, Persian and Gujarati Manuscripts. The Hamdani Collection in the Library of The Institute of Ismaili Studies.* London–New York, 2011, xxxii–xxiv.

[196] al-Hamdānī, Ḥ. F., The Letters of al-Mustanṣir bi'llāh, *BSOAS*, 7/2/1934, 307–324.

[197] Hamdānī, Letters, 307.

[198] ʿAbd al-Munʿim Māğid, al-Muqaddima, in: *As-siğillāt al-mustanṣiríyya.* Cairo 1992, 9–25.

[199] Māğid, Muqaddima, 17–18.

[200] Māğid, Muqaddima, 25

[201] Hamdānī, Letters, 307.

sem, hogy a szöveg mikor jutott Indiába Jemenből. A 66 dokumentum nem mindegyike teljes (hat töredékes), így nem mindegyik datálása állapítható meg teljes biztonsággal. Mindenesetre a maradék alapján elmondható, hogy az elsőt 445-ben, a böjttörés ünnepén (1054. január 18.), az utolsó kettőt pedig és 489. *ṣafar* 8-án (1096. február 10.) keltezték – utóbbiak már al-Mustanṣir fia és utódja, al-Mustaʿlī idején íródtak. A gyűjtemény legkorábban akár már a címzett Ṣulayḥidák idején keletre juthatott, hiszen épp a korpusz egyik dokumentumából értesülünk róla, hogy az indiai fāṭimida misszió vezetése és felügyelete az ő feladatuk lett.[202] Ebben az iratban utasítja a kalifa as-Sayyida al-Ḥurra jemeni fejedelemasszonyt arra, hogy küldjön ›lelkeket boldogító írásokat‹ *[kutub taṭīb bihā an-nufūs]* a rábízott területekre.[203] Mivel azonban a gyűjteményben foglalt dokumentumok jelentős része nem tartozik a továbbításra érdemes iratok közé, az azonnali továbbküldés szinte teljes bizonyossággal kizárható.

Jó eséllyel jön számításba a 974/1567-es év, amikor a jemeni fāṭimida misszió szervezetét továbbvivő *ṭayyibī* közösség vezetője, a *dāʿī muṭlaq* végleg Indiába tette át a székhelyét – ez bizonyára jelentős iratanyag átköltöztetésével járt együtt. Nem sokkal később, 1600 körül a jemeni és indiai *ṭayyibī*k közössége elvált egymástól,[204] de ez – mint azt éppen az al-Hamdānī-család példáján is láthattuk – korántsem jelentette a kapcsolatok megszűnését a két közösség között, így ezt a szakadást nem tekinthetjük *terminus ante quem*nek.

Hogy a bizonytalan származás ellenére a kutatás hitelesnek fogadja el a dokumentumokat, arra számos indok hozható fel – ezeket a kiadó, MĀĞID listázza is.[205] Az első, legerősebb érv, hogy bizonyos, itt fellelhető dokumentumok a 9/15. századi jemeni *ṭayyibī* történetíró, Idrīs ʿImād ad-Dīn főmisszionárius munkájában, az *ʿUyūn al-aḫbār*ban is szerepelnek (négy teljes egészében, egy részben). Ugyanakkor, mint arra már AL-HAMDĀNĪ felhívta a figyelmet, az *ʿUyūn al-aḫbār* szerzője négy olyan, al-Mustanṣir által Jemenbe küldött levelet is idéz, amelyek nem szerepelnek az *as-Siǧillāt al-mustanṣiríyya* gyűjteményében, tehát utóbbi nem a teljes hajdani korpuszt tartalmazza.[206]

Ezen kívül a kiadó az alábbi, különböző erősségű érveket sorolja fel:

(1) A fāṭimida kalifák állandó mottójának szereplése.

---

[202] 50. *siǧill* (481. *ḏū l-qaʿda* vége / 1089. február közepe), *Siǧillāt*, 129.
[203] uo.
[204] Az indiai székhely létrejöttéről és a két közösség elválásáról ld. Daftary, *The Ismāʿīlīs*, 279–281.
[205] Māǧid, Muqaddima, 11–14.
[206] Hamdānī, Letters, 309.

(2) A tiszteleti nevek *[alqāb]* helyessége és igazolhatósága épületeken és másutt fennmaradt feliratokból.

(3) A fāṭimida történelem más szakaszaiból fennmaradt dokumentumokkal érezhető stílusazonosság.

(4) A bennük foglaltak megfelelnek a korszakból ismert eseményeknek és gondolatiságnak.

(5) A bennük folyton felbukkanó vallási háttér megfelel a fāṭimida irányzatnak.

(6) Gyűjteményen belüli stílusazonosság.

(7) Tartalmi hasonlóság egyes dokumentumcsoportok között.

Mindehhez a magunk részéről hozzátennénk egy józan megfontolásra alapozott érvet is: a dokumentumok jelentős része olyan, amelyet senkinek sem állt volna érdekében meghamisítani – ünnepi üdvözletek,[207] rövid jelzések követek váltásáról, illetve beszámolók olyan egyiptomi eseményekről, amelyek közvetlenül nem érintették a jemeni missziót. Való igaz, van köztük kardinális jelentőségű is – a *nizārī* szakadásról szóló két levél vagy Badr al-Ǧamālī örökösének kinevezése, illetve a már idézett, Ṣulayḥidákat a jemeni és keletebbi misszió élére kinevező rendelkezés – ám az nehezen feltételezhető, hogy bárki egy egész, részben jelentéktelen dokumentumokból álló kollekciót hamisítson a néhány fontos köré. A gondolatmenetet megfordítva, ugyanakkor nem zárhatjuk ki, hogy a zömében eredeti dokumentumok közé kerültek azok jellegzetességeit utánzó hamisítványok, de mi erre utaló jeleket nem találtunk, és kétségesnek tűnik, hogy utólag ilyen hamisítás bárki érdekében állt volna.

A továbbiakban részben a Badr al-Ǧamālī érkezését megelőző, a fāṭimida berendezkedés csődjét és az állam katasztrofális meggyengülését előidéző válságperiódus dokumentumanyagát fogjuk áttekinteni, mert a korszak megismerését elengedhetetlenül fontosnak tartjuk az örmény vezír által előidézett változások minél jobb megértéséhez és megismeréséhez, egyúttal viszonyítási pontként is felhasználhatóak az ezt követő időszakok leveleinek vizsgálatához. A válságidőszakot annak két alkorszakára, a civil és a katonai periódusra osztva fogjuk tárgyalni, azt vizsgálva, hogy az adott időszakok dokumentumai milyen információkkal szolgálnak számunkra a korabeli egyiptomi történések megismeréséhez. Ennek végeztével fogunk rátérni a Badr vezirátusa idején készült levelekre, amelyeket sokkal részletesebben, a releváns részek kiemelésével és fordításával, illetve elemzésével ismertetünk, áttekintve mindazt, ami az új államberendezkedésre, illetve a teljhatalmú vezírségre nézve vonatkozó információk közül explicit vagy implicit módon bennük foglaltatik.

[207] Ilyenből kilenc is van: az 1, 13, 19, 27, 28, 30, 31, 64, 66 számú *siǧill*ek, amelyek a böjttöréskor *[ʿīd al-fiṭr]*, illetve az áldozati ünnep *[ʿīd al-aḍḥā]* alkalmából készültek.

2.2. A siǧillek jellemzői

A *›siǧill‹* szó a latin *›sigillum‹* [›pecsét‹, innen: ›pecsétes dokumentum‹] szóra megy vissza, ami görög és arámi közvetítéssel jutott az arabba. Itt már csak két átvitt jelentésben szerepel: dokumentumot vagy ezek leírására szolgáló tekercset jelöl. Utóbbi értelmű használata már a Koránban és a prófétai hagyományokban is kimutatható.[208] Ezután különféle iratok megjelölésére használták; a fāṭimida időszakban a hivatalos dokumentumok általános megnevezése volt, legyenek azok kérvények, kinevezések vagy – amint azt az általunk vizsgált gyűjtemény példázza – különféle témájú, uralkodói vagy állami levelek.[209] A fāṭimida korból számos *siǧill* maradt ránk részint eredeti vagy másolt formában, így egyes keresztény kolostorokban vagy a kairói genizában, részint véletlenszerű idézetek formájában (krónikákban közölt kinevezések, irnoki *[inšāʾ]* kézikönyvekben szereplő minták), részint az utókor számára lemásolt gyűjteményként – utóbbira példa az *›as-Siǧillāt al-mustanṣiriyya‹*.

A levelek nagyrészt ritmikus, rímes prózában *[saǧʿ]* íródtak, az igen veretes, retorikai alakzatokban gazdag kancelláriai stílus hagyományait követve. Szerkezetük – ritka kivételes eseteket leszámítva – azonos. Egy kiragadott *siǧill*t az európai diplomatika korábbi szerzők által is alkalmazott terminológiája alapján MICHAEL BRETT elemzett.[210] Minthogy a mi célunk elsődlegesen a tartalmi elemzés, az alábbiakban megelégszünk azzal, hogy ezen tanulmánya alapján végezzük el a dokumentumok szerkezeti bemutatását.

Az európai hagyományokból táplálkozó diplomatika kategóriái érvényesek a muszlim gyakorlatra is. BRETT szerint a középkori európai oklevelekhez hasonlóan a *siǧill*ekre is jellemző, hogy három fő részre tagolhatóak: a bevezető *protocollum*ra, a tényleges üzenetet tartalmazó főrészre *[contextus]*, illetve a záró *eschatocollum*ra, melyek mindegyike több alrészre tagolódik.

Az ideális dokumentum *protocollum*a az alábbi részeket tartalmazza: *invocatio* [Istentől való segítségkérés], *devotio* [az író isteni felhatalmazásának hangsúlyozása], *intitulatio* [az író megnevezése], *inscriptio* [a címzett megnevezése], végül *salutatio* [áldáskéréssel kibővített üdvözlés]. Az üzenetrészt magát is több részre oszthatjuk: *arenga, proemio* vagy *exordium* [bevezető megszólítás és a *protocollum* elemeit ötvöző beszély, ami már utal a tartalomra], *expositio* vagy *promulgatio* [a levélírás körülményeinek, előzményeinek leírása], majd a tényleges tárgyról beszámoló *narratio*.

---

[208] De Blois, F., Art. Sidjill 1. Ḳurʾānic and early Arabic usage, *EI*² XI/538.
[209] A fāṭimida siǧillekre vonatkozóan ld. Salām, M. Z., *Al-adab fī al-ʿaṣr al-fāṭimī, al-kitāba wa-l-kuttāb.* Alexandria 1995, 232–236.
[210] Brett, The Ifrīqiyan Sijill of al-Mustanṣir, 445/1053-4, *ESFAME* VI/9–16.

Ezután jön a *dispositio*, ami az addig leírtakból következő dolgokat írja elő [parancsokat, hálaadást], ezt követi a *sanctio/comminatio*, ami Istent a *dispositio*ban foglaltak garantálójaként szerepelteti, végül a *corroboratio*, amely a dokumentum uralkodó általi megírására vagy aláírására utal. A zárórészt, az *eschatocollum*ot az alábbi részek alkotják: az aláírás *[subscriptio]*, a tanúk igazolása *[testificati]*, a dokumentumot kiadó hivatalok jóváhagyásai *[recognitio]*, végül a dátum és a nyitó *invocatio*t mintegy kiegyensúlyozó záró ima *[appreciatio]*.[211]

Minthogy a jemeni Ṣulayḥidák számára írott levelek gyűjteménye nem az eredeti okiratokat, hanem azok másolatát tartalmazza, eredeti formájukra csak a többi korabeli dokumetuméből következtethetünk. A másolás tényéből fakadhat, hogy bizonyos részek hiányoznak: tanúk igazolására, illetve a dokumentumot véglegesen megformáló hivatalok jóváhagyására nem találunk bennük példát, ám mivel a másolók célja a tartalom megőrzése volt, ezeket el is hagyhatták (bár az is elképzelhető, hogy a tanúk alkalmazására nem volt szükség az uralkodói magánlevelezésben).

A másik jelentős eltérés, hogy a *corroboratio,* valamint aláírás *[subscriptio]* funkcióját betöltő *›ʿalāma‹* – ami korántsem a kalifa neve, hanem egy állandó fohász – kiemelt helyre kerül. A kalifai kézírásra utaló mondat nyitja meg az összes, nevében készült dokumentumot, megelőzve az invokációt. Az *›ʿalām‹* a gyűjtemény kéziratában az invokációt követi, de a hasonló korból származó eredeti dokumentumokból tudjuk, hogy eredetileg nem a folyószöveg része volt, hanem két sor között helyezték el, a szövegtől látványosan elütő, hatalmas betűkkel. Minden valószínűség szerint ugyanígy jártak el a jemeni *siǧill*ek esetében is.

Ezután következzen az általános szerkezeti vázlat, az állandó vagy közel állandó fordulatok feltüntetésével:

(1) Corroboratio: "A nemes, prófétai kéz írásával."[212]
A./ Protocollum
(1) Invocatio: "A könyörületes és megbocsátó Isten nevében."[213]
(2) Subscriptio: "Hála Istennek, a világok urának."[214]
(3) Devotio: "Isten szolgájától és kegyeltjétől."[215]

---

[211] Az oklevéltanról, ezen belül az oklevelek belső szerkezetéről, vö. Solymosi L., Oklevéltan, in: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván, Bp. 2003. 153–169.
[212] *Bi-ḫaṭṭi l-yadi š-šarīfati n-nabawiyyati.* A 66 dokumentumból négyet az uralkodóház nőtagjai nevében írtak, kettőnél pedig a kezdetüknél olvasható, hogy az elejük leszakadt, így ezeknél ilyen rész nem látható. A maradék 60 levélből 42 kezdődik a fent idézett formulával, nyolc csupán ›prófétai‹, kettő pedig ›nemes‹ kézről emlékezik meg. A fennmaradó nyolc levél elején nem látható ilyen formula, de részben ez is hiányos voltuknak köszönhető. A formulát gyakorta prófétára áldást kérő formulák ligatúrái – *ṣlʿm [ṣallā l-lāhu ʿalayhi wa-sallama],* riktán *ṣlʿ [ṣallā l-lāhu ʿalayhi],* egy ízben *ʿm [ʿalayhi s-salāmu]* – egészítik ki.
[213] *Bi-smi l-lāhi r-raḥmāni r-raḥīmi.*
[214] *Al-ḥamdu li-l-lāhi rabbi l-ʿālamīna.*
[215] *Min ʿabdi l-lāhi wa-walīhi.*

(4) Intitulatio: "al-Mustanṣir/al-Mustaʿlī bi-l-lāhtól, az igazhitűek fejedelmétől."[216]
(5) Inscriptio: A címzett megnevezése és teljes titulatúrája.
(6) Salutatio: "Béke reád! Bizony, az Igazhitűek Fejedelme dicsőíti Istent neked, akin kívül nincs más isten, és kéri, hogy áldja meg ősapját, Mohamedet, a prófféták pecsétjét és a küldöttek urát – áldja meg az Isten őt és bűntelen családját, a helyesen vezetett imámokat, és üdvözítse üdvözítéssel!"[217]

B./Üzenet

(1) Arenga/Proemio: Változatos áldáskérések az imámra, őseire és a címzettekre.
(2) Expositio/Promulgatio: Utalás korábbi levelezésekre, kérdésekre, követjárásokra.
(3) Narratio: A levél tárgya.
(4) Dispositio: Utasítások a levél tartalma fényében való eljárásra, az abból következő feladatok végrehajtására.
(5) Sanctio/Comminatio: "Béke veled és Isten könyörülete és áldásai"[218], de sokszor rövidebb verzió.

C./Eschatocollum

(1) Dátum: A dátum megadása, többnyire napi pontossággal. Ünnepi üdvözleteknél nem tüntetik fel, mert a folyó szövegből kiderül.
(2) Appreciatio: "A hála egyedül Istené, áldásai a küldöttjére, a mi urunkra, Mohamedre, a prófétájára, a prófféták pecsétjére és a küldöttek urára, és bűntelen családjára, a helyesen vezetett imámokra, és üdvözítése. Isten elegendő nekünk, és mily kiváló támasz is Isten!"[219]

2.3. Dokumentumok a válság korszakából

2.3.1. A hivatali válság időszaka

Mint láthattuk, a válság kezdetét későbbi forrásaink al-Yāzūrī, a nagy hatalmú vezír kivégzéséhez kötik, amely 450/1058-ban történt. A káosz az adminisztrációban az évtized közepére vált igazán súlyossá: 455-ben és 456-ban hat-hat, 457-ben nyolc vezír követte egymást. 458-ban hét főminiszter volt hatalmon, de mindegyikük legfeljebb néhány napig; közülük az egyiket már kinevezése napján megölték a katonák, egy másik pedig jobbnak látta elbujdosni – a zsoldköveteléseket ugyanis ő sem

---

[216] *Al-Mustanṣirí/al-Mustaʿlī bi-l-lāhi amīri l-muʾminīna.*

[217] *Salāmun ʿalayka, fa-inna amīra al-muʾminīna yaḥmadu ilayka l-lāha l-laḏī lā ilāha illā huwa, wa-yasʾaluhu an yuṣalliya ʿalā ǧiddihi Muḥammadin, ḫātimi n-nabiyyīna wa-sayyidi l-mursalīna, ṣallā l-lāhu ʿalayhi wa-ʿalā ālihi ṭ-ṭāhirīna l-aʾimmati l-mahdiyyīna, wa-sallama taslīman.* (Az idézet a 3. számú levélből való: *Siǧillāt,* 34.) A rész leginkább abban változik, hogy időnként a Próféta neve mellett – vagy ritkán helyett – állandó jelzője, a ›kiválasztott‹ *[al-muṣṭafā]* is szerepel. A fentebbi formula szerepel 37 esetben. A jelzővel kibővített változat 16, a csak jelzős verzió pedig 2 esetben fordul elő. Egy némileg eltérő formula látható az 52. számú levélben, amelynek szerzője al-Mustanṣir nővére, aminek legfőbb vonása, hogy többes szám, első személyű alakokat használ az imám leveleiben megszokott egyes szám, harmadik személy helyett. (*Siǧillāt,* 171.)

[218] *As-salāmu ʿalayka wa-raḥmatu l-lāhi wa-barakātuhu.*

[219] *Siǧillāt,* 171.: *Al-ḥamdu li-l-lāhi waḥdahu, wa-ṣalawātuhu ʿalā rasūlihi, sayyidinā Muḥammadin nabīhi, ḫātimi n-nabiyyīna wa-sayyidi l-mursalīna, wa-ʿalā ālihi ṭ-ṭāhirīna l-aʾimmati l-mahdiyyīna, wa-salāmuhu. Wa-ḥasbunā l-lāhu wa-niʿma l-wakīlu.* Ez a tipikusnak mondható, legegyszerűbb változat, de ez a rész nagyobb változatosságot mutat, mint a *salutatio*, ami részben az igei és névszói megfogalmazások váltakozását (így Isten áldja/Isten áldása rá, üdvözítse/üdvözítése neki), részben új jelzőket és időnként bizonyos bővítéseket jelent.

tudta volna teljesíteni.[220] A következő fázist a kezelhetetlenné váló, az udvari frakciók által tüzelt etnikai ellentétektől megosztott hadsereg 459/1066-ban kirobbant belháborúja fémjelezte. A hivatali válság korszakából hét dokumentum maradt fenn a gyűjteményben, az alábbiakban ezeket fogjuk áttekinteni.

A gyűjtemény sorrendben első dokumentuma[221] 451-ben, a böjttörés ünnepén íródott (1059. november 15.). Az üdvözlő, áldó formulák után a kalifa helyzetjelentést ad országáról a jemeni misszionáriusnak. Eszerint az ünneplő imám

> "kivonult az imahelyére a párthívei, az igazságát és misszióját támogatók között, körbevéve a hozzá közelállókkal és katonáival, és állama seregeivel és rabszolgáival, akik a legteljesebb felkészültségben és legbőségesebb létszámban, a legjobb útmutatásban és alázatosságban [vannak], és meghunyászkodásuk a legteljesebb az imáikban és meghódolásukban. Az Istennek való hálaadás az áldásáért egyöntetű, az ügyek pedig, ahogy az lehet, az egyenesség útján [=rendben] folynak [...]"[222]

A levélből tehát rend és nyugalom képe sugárzik, ami bizonyára nem is lehetett túlságosan távol a valóságtól – ne feledjük, ekkor még viszonylag egységesen és zavartalanul működött az állam al-Maġribī kétéves vezirátusa alatt (450/1058–452/1060), és a pénzügyi csődhelyzet is bizonyára hosszabb idő múltán állt elő al-Yāzūrī halálát követően.

A hatodik dokumentum[223] arról értesíti a jemenieket, hogy 452. *ṣafar* havának 14-én (1060. március 25.) megszületett al-Mustanṣir Abū l-Qāsim Aḥmad nevű fia. A későbbi kalifát, al-Mustaʿlīt is így nevezték, de – bár a kiadó lábjegyzetében azonosítja a kettőt – az itt említett fiú nem lehet a későbbi imám: ha születési dátumát illetően van is némi bizonytalanság, abban minden későbbi forrás egyetért, hogy al-Mustaʿlī még harminc éves sem volt 495/1101-ben bekövetkezett halálakor.[224] A dokumentum nem tartalmaz utalást az egyiptomi állapotokra, bár jelentős változás még nem történhetett – al-Maġribī leváltására is csak több mint fél év múlva, *ramaḍān* 9-én/október 13-án került sor.

Az időrendben következő *siǧill* a hetedik[225] a gyűjteményben. Az előzőtől nem egészen három év választja el: 455. *rabīʿ al-āḫar* első tíz napjában (1063. március 8–18.) készült. Jemeni és mekkai

---

[220] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, Ibn Muyassar, *Aḫbār* és az őt felhasználó al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II. adatai alapján.
[221] *Siǧillāt*, 30–31.
[222] *Siǧillāt*, 31.
[223] *Siǧillāt,* 45–47.
[224] A kérdést ld. ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 191/1. lábjegyzet.
[225] *Siǧillāt*, 47–50.

ügyekkel foglalkozik, egyiptomi viszonyokra és történésekre vonatkozóan nem tartalmaz utalást. Ugyanez év *ramaḍān* havában (1063 szeptembere) készült a soron következő, a gyűjteményben ötödikként szereplő levél.[226] Ebben szintén nem találunk egyiptomi vonatkozásban hasznosítható információt: a dokumentum ugyanis arról számol be, hogy a távoli nyugaton lázadó zīrida Ibn Bādīs ellen milyen sikereket értek el az ellene indított Zuġba és Riyāḥ törzsbeli beduinok, akiket Amīn ad-Dawla wa-Makīnuhā Ḥasan ibn ʿAlī vezetett. A levél végén al-Mustanṣir kifejezetten felszólítja a címzettet, hogy terjessze a sikerek hírét:

> "Azért tudatta veled az igazhitűek fejedelme ezen újonnan szerzett ismeret hírét, hogy terjeszd a szószékeken és tedd közhírré a nomádok és városlakók területein."[227]

Hogy a belső pozíció megrendülése vagy pusztán a fennhatóság általános megerősítésének szándéka motiválta a kairói kalifát a levél megírásában, azt nem tudhatjuk. Mindenesetre az biztos, hogy a távoli nyugati végeken megjelenő hűtlenség sikeres megtorlása a távoli délkeleti Jemen alattvalói és uralkodói számára is figyelmeztetésül szolgálhatott, nehogy a fāṭimida kormányzat esetlegesen észlelhető gyengélkedését hűtlenségre próbálják felhasználni.

A következő levél, amely a gyűjtemény második darabja,[228] 456. *rabīʿ al-āḫar* havában (1064 március/április) keletkezett. Az eddigiekkel ellentétben nem maga a jemeni misszionárius-fejedelem, ʿAlī ibn Muḥammad aṣ-Ṣulayḥī, hanem annak ʿAbd al-Mustanṣir Muḥammad nevű fia a címzettje. A levél dicséret és intelem a címzett számára, egyiptomi vonatkozások nélkül. Ugyanez érvényes a négyes számú, 456. *ǧumādā l-ūlā* 9-i (1064. május 4.) dátumot hordozó dokumentumra.[229] Ebben ʿAlī aṣ-Ṣulayḥī különféle politikai intézkedéseiről és katonai sikereiről hallunk, így csupán a jemeni és ḥiǧāzi események tekintetében bír forrásértékkel. A vizsgált korszak utolsó levele 457 *raǧab* hónap (1065 június/július) maradt ránk, ez a gyűjtemény tizedik darabja.[230] A címzett ismét ʿAbd al-Mustanṣir Muḥammad, akit al-Mustanṣir üdvözöl, dicsér és int a jóra – itt tehát megint nem találhatunk az egyiptomi viszonyok megismerésében hasznosítható közléseket.

Látható hát, hogy a korabeli hétből csupán két olyan dokumentumunk van, amelyik nem kifejezetten a Jemenhez és a hozzá kapcsolódó területekhez, illetve az ottani uralkodókhoz kapcsolódó ügyekkel foglalkozik. Az elsőt, az Egyiptom állapotát virágzónak és stabilnak leíró üzenetet még

---

[226] *Siǧillāt*, 42–45.
[227] *Siǧillāt*, 45.
[228] *Siǧillāt*, 32–34.
[229] *Siǧillāt*, 38–42.
[230] *Siǧillāt*, 53–54.

abban a korban fogalmazták, amikor a tulajdonképpeni válság el sem kezdődött, így nem csodálkozhatunk azon, hogy erre vonatkozó utalásokat nem is találunk.

Azt ugyanakkor nem tudhatjuk, hogy a kormányzat a későbbi időkben készült ünnepi üdvözletekben vagy más levelekben kitért-e az államszervezetben uralkodó káoszra és a sereget megosztó feszültségek növekedésére. Mivel ezek sokáig nem látványos, hanem csupán államszervezeti jellegű problémák és kormányzati működési zavarok voltak, amelyeket a külvilág nem is feltétlenül érzékelt, nagyon valószínűnek tartjuk, hogy nem – a fāṭimida imámnak különben sem állt volna érdekében a kormányzata külső okokkal nem magyarázható megbénulását hirdetni távoli hívei számára. Különösen abban az esetben nem, ha hihetünk al-Maqrīzīnak, aki szerint ebben a folyamatban nagy szerepe volt magának al-Mustanṣirnak és átgondolatlan, felelőtlen politikájának: egyrészt hallgatott az egymással folyton rivalizáló hivatalnoki frakciókra, és sorra váltotta le a megvádolt vezíreket és bírókat, másrészt megfontolatlan módon megpróbált személyesen is beavatkozni a kormányzásba. Ekkoriban tömegek fordultak beadványokkal al-Mustanṣirhoz személyesen, megkerülve az adminisztrációt, mivel ő nem utasított vissza senkit, és kegyeit számos méltatlanra is kiterjesztette. Ezután az emberek – al-Maqrīzī már idézett szavaival – ›piacukká tették őt‹ és elárasztották mindenféle jelentéktelen kérvénnyel – végül már napi háromszázat kapott.[231] A nagy számú, időnként egymásnak ellentmondó döntés kezelése és végrehajtása meghaladta az amúgy is politikai küzdelmek által megosztott és azok miatt akadozva működő adminisztráció képességeit.

A másik levél, amely az ifrīqiyāi hadjáratról szól, csak közvetetten utal a válság egyik marginális összetevőjére, a korábban is névleges fennhatóság összeomlására Észak-Afrikában. Természetesen a levél ennek a folyamatnak egy sikeres epizódját emeli ki, hogy így erősítse meg a Fāṭimidák tekintélyét az Arab-félszigeten, ám az egyiptomi kalifának a levélben vázolt sikerek ellenére sem sikerült tartósan visszatérítene a Zīridákat a saját hűségére. Hogy a továbbiakban esett-e szó a nyugati végekről a jemeni levelezésben, nem tudhatjuk, de valószínűsíthetjük, hogy a bekövetkező kudarcot már nem propagálta al-Mustanṣir.[232]

2.3.2. A belháború időszaka

459/1066-7-ben Gíza mellett a Kairóból kivonuló török és az alsó-egyiptomi Šabrā Damanhūrból érkező fekete-afrikai származású seregtestek összecsapásával kezdődött a polgárháborús időszak, ami 466/1074-ben vett döntő fordulatot Badr al-Ǧamālī érkezésével. Ezalatt a pénz elértéktelenedé-

[231] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II., 262.
[232] A Fāṭimidákra mondott *ḫuṭba* 459/1067 folyamán szűnt meg végleg, pénzveretek is ugyaneddig az évig készültek al-Mustanṣir nevében. A kérdéskörről ld. Beshir, *The Fatimid Caliphate*, 237–243.

se, éhínség és járvány is sújtotta a lakosságot, a fővárost eluraló katonaság pedig kifosztotta és megalázta a kalifát, aki nyomorúságos körülmények közepette tengette életét. Idővel az egyik hadvezér – jelesül Nāṣir ad-Dawla b. Ḥamdān, a moszuli ḥamdānida uralkodók leszármazottja – tervei között a fāṭimida uralom felszámolása is felmerült. Ebből a korszakból nyolc dokumentum maradt ránk.

Az időrendben első a 40. számú levél,[233] amely 460. *šaʿbān*ban (1068. június/július) íródott az új ṣulayḥida fejedelemnek, al-Mukarram Abū l-Ḥasan Aḥmadnak. A levél jemeni tárgyú, utal a fejedelem apjának és fivérének meggyilkolására, illetve megerősíti al-Mukarramot a helyi misszió *[daʿwa]* vezetőjének tisztségében, dicséri tetteit és utal konfliktusára az oda küldött *šarīf*fal. Az ekkor már zajló harcokra vonatkozó utalás nem szerepel a dokumentumban, ahogy más egyiptomi eseményekre sem.

461. *rabīʿ al-awwal* elsején (1069. január 3.) keltezték a soron következő, 33. számú *siǧill*t,[234] ami egy rövid parancsot tartalmaz: al-Mukarram bánjon jól néhány olyan emberrel, akik korábban kifogásolták bánásmódját. Az ez utáni, 60. dokumentum[235] ugyanazon év *rabīʿ aṯ-ṯānī* havában (1069. február/március) készült. Ebben a kalifa újfent kifejezi gyászát az idősebb aṣ-Ṣulayḥī meggyilkolása miatt, illetve gratulál al-Mukarramnak addigi sikereihez, majd közli, hogy visszaküldi a korábban Jemenből érkezett követeket a fejedelemhez. Itt egyetlen érdekesebb rész emelendő ki. A levél végén ugyanis al-Mustanṣir utasít, hogy

> "kettejük társaságában vigyenek díszruhái javából és megtisztelő ajándékaiból *[tašrīfāt]* olyat, ami a Farqad-csillagok fölé helyez, és szépsége és ékessége örökké tartó maradással megmarad neked."[236]

Nem sokkal ezután, ismét a követekre utalva megismétli nagyjából ugyanezt:

> "És az Igazhitűek Fejedelme megparancsolta azon követek azonnali elküldését, akik apád – Isten legyen vele elégedett és tegye elégedetté – ajándékával jöttek kapujába, és társaságukban küld neked olyat, ami szebbé teszi a helyzetedet és méltóságteljesebbé a hatalmadat, Isten akarata és segedelme által."[237]

---

[233] *Siǧillāt,* 137–140.
[234] *Siǧillāt*, 105–106.
[235] *Siǧillāt*, 196–200.
[236] *Siǧillāt*, 199.
[237] *Siǧillāt,* 199.

A mindebből levonható következtetésekre hamarosan visszatérünk más, hasonló természetű levelek kapcsán. Az említett, annak idején ajándékokat hozó követek minden bizonnyal azonosak az Idrīs ʿImād ad-Dīn krónikájában megörökített, dús ajándékokkal megrakott követség tagjaival, akik 459/1066-7 óta Egyiptomban tartózkodtak, és szemtanúi voltak a háború kitörésének. Hogy miért kellett sokat várakozniuk Kairóban, azt a konfliktus menete magyarázhatja: 460/1067-8-ban háború zajlott a Jemenbe Felső-Egyiptomon át vezető útvonalon, így nem lett volna biztonságos (és propagandisztikus okokból célszerű sem) idejekorán hazaküldeni őket.

A soron következő levél a 29. a gyűjteményben,[238] megírásának dátuma 461. *ǧumādā l-ūlā* 12. (1069. március 14). A rövid dokumentumban a kalifa egy panaszosra hívja fel al-Mukarram figyelmét, akinek megparancsolja, hogy gondoskodjon róla és segítse őt. Egyiptomi ügyekről még áttételesen sem esik szó. Az ezt követő, a 42-es számot viselő levél[239] 461 *ǧumādā l-āḫira* utolsó tizedéből (1069 áprilisának vége) származik. Benne a kalifa tájékoztatja al-Mukarramot, hogy a megnevezett követek – köztük a jemeni főbíró és misszionárius, Lamak ibn Mālik – által elvitt üzenetben új tiszteleti címmel *[amīr al-umarāʾ]* ruházza fel. Ezzel együtt ›megtiszteltetést‹ *[tašrīf]*,[240] lobogókat és ›dolgokat‹ *[ḥāǧāt]* küldött neki – amit egyébként még az apja kért korábban egy világi és vallási tárgyú üzenete *[taḏkira]* útján.[241] A levél párdarabja a gyűjtemény 55. levele,[242] amely ugyanakkor készült és al-Mukarram anyja a címzettje; benne az előbbi levélben említett követségről és a befolyásos hölgy fiának velük elküldött ajándékokról olvashatunk említést.[243]

Mindez annak ismeretében fontos, hogy al-Mustanṣirt a híradások szerint kifosztották a felette eluralkodó katonái – a palota kincseinek szétrablásáról fenn is maradt egy részletes beszámoló, amit al-Maqrīzī őrzött meg a számunkra.[244] A beszámoló éppen a 461. évhez csatlakozik, ahhoz kötve a kincstárak megnyitásának kezdetét. A tulajdonképpeni leírást azzal indítja, hogy *ṣafar* 6-án (1068. december 9-én) a ›*Salām ʿalayka*‹ néven ismert Saʿd ad-Dawlának adományozták a ›zászlók kincstárának‹ tartalmát;[245] később közli, hogy két éven át folyt a kalifai kincsek módszeres felkutatása és kifosztása. A fentebb bemutatott és részben idézett jemeni levelek – a 60. 1069 február/márciusából és a 42. és 55. ugyanaz év áprilisából – azt mutatja számunkra, hogy megírásukkor a

[238] *Siǧillāt,* 97–98.
[239] *Siǧillāt,* 143–145.
[240] Ez alatt a szöveg kontextusa alapján valamiféle ajándék értendő.
[241] *Siǧillāt,* 144.
[242] *Siǧillāt,* 180–181.
[243] "És küldött a fiadnak megtiszteltető dolgokat, tiszteleti neveket és ajándékokat [...] a követeitek társaságában". *Siǧillāt,* 181.
[244] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/280–295.
[245] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/280.

kalifa még rendelkezett bizonyos szabad mozgástérrel és eladományozható vagyonnal, ami az elkövetkező években teljes mértékben elapadt az egyre zabolátlanabb és mértéktelenebb katonai követelések következtében.

A soron következő két irat szintén egyszerre, egy alkalomból íródott, 461. *ramaḍān* 15-én (1069. július 13.). Az egyik, al-Mukarramnak címzett irat a 61. számot viseli,[246] a másik, amelynek címzettje a fejedelem anyja, as-Sayyida al-Ḥurra, a 65. darab.[247] Az előbbi levél bővebb, benne a kalifa gratulál jemeni követője diadalához, majd ahhoz, hogy fia született – utóbbit egy titulussal is felruházza, és küld neki egy karjára kötendő amulettféleséget *[šíbh ʿūḏa]* saját kézírásával, hogy védelmezze; végül egy főmisszionáriushoz továbbított kérésére is utal. Az anyja számára készült változat al-Mukarram érdemeit ecseteli, majd újfent gratulál a fiú születéséhez, megemlítve, hogy titulussal ruházta fel. Egyiptomi vonatkozásokat ebben a két levélben nem látunk.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a 459/1066-7 és 466/1074 közti időszakból származó dokumentumok sajnálatosan kevés, Egyiptomra vonatkozó információval szolgálnak számunkra, sokkal nagyobb forrásértéket képviselnek a jemeni történelem rekonstruálása szempontjából. Az 1068-ból és 1069-ből származó levelekben egy szó sem esik az Egyiptomban ekkor már javában dúló harcokról és a folyományukképpen kialakuló egyéb csapásokról – éhínség, járvány, a pénz elértéktelenedése stb. Az egyetlen, amit bizonyossággal leszűrhetünk belőlük, hogy az uralkodó ebben a korszakban még rendelkezett vagyona egy része felett, illetve hogy viszonylag intenzív diplomáciai kapcsolatokat ápolt jemeni híveivel, azaz bizonyos fokú mozgásszabadsága maradt a katonaság eluralkodása mellett is.

Ez bizonyos mértékben megerősíti azt a más forrásokból kirajzolódó képet, miszerint 461/1069 során kezdődött az uralkodói hatalom igazi erodálódása, ami a kairói, javarészt török csapatok egyre növekvő anyagi szükségleteire és önbizalmára, illetve a vezetőik között ebben az évben kirobbanó vetélkedésre vezethető vissza. Nāṣir ad-Dawlát ebben az évben űzték ki Kairóból, majd visszatérési kísérlete után a város alól is megfutamították a török tisztek Ildikiz vezetésével, amibe példátlan módon al-Mustanṣirt is bevonták: a rendszerint megközelíthetetlen és alattvalóitól elfátyolozott életet élő imám vezette a támadást, ami bizonyára rendkívül lelkesítő volt hívei számára.[248]

Nem tudjuk, hogy voltak-e olyan levelek, amelyekben az imám Egyiptom helyzetéről értesítette a jemenieket, de érthető lenne, ha nem akart volna beszámolni az Egyiptomot megosztó háborúkról

[246] *Siǧíllāt*, 200–202.
[247] *Siǧillāt*, 208–210.
[248] Ibn Muyassar, *Aḫbār* 34; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/278–279.

– igaz, a követek biztosra vehetően szembesültek a helyzettel és szereztek róla bizonyos mennyiségű információt. Azt sem tudjuk, hogy a 461. *ramaḍān* 15. és 467. *muḥarram* vége, azaz az 1069. július 13. és 1074 szeptemberének vége közt eltelt több, mint öt évben küldött-e levelet al-Mustanṣir kormányzata al-Mukarram és as-Sayyida al-Ḥurra udvarába. Ha a válságidőszak többi forrásból kirajzolódó történetét vizsgáljuk, könnyen elképzelhetőnek tarthatjuk, hogy legalábbis a fenti időszak nagy részében nem került sor levelezésre – ez az a korszak, amikor Nāṣir ad-Dawla, a domináns hadvezér már leplezetlenül a fāṭimida állam felszámolására törekedett, megalázóan nyomorúságos körülmények között tartva a kalifát. Kairó körül is rendszeressé váltak a harcok, amik megnehezíthették a követjárásokat. Így könnyűszerrel feltételezhetjük, hogy a fāṭimida imám nem volt abban a helyzetben, hogy levelezést folytasson jemeni híveivel.

A helyzet Nāṣir ad-Dawla 465 *rağab*jában (1073 március-áprilisában) bekövetkezett halálakor némileg megváltozhatott, hiszen a hadvezérrel a források szerint éppen azért végeztek riválisai, hogy megakadályozzák a fāṭimida állam megdöntését. A kalifa ezután fellélegezhetett, bár a törökök továbbra is rendkívül nagy befolyással bírtak felette – Ildikiz és Baldakūš nevű emírjeik Ibn Abī Kudayna vezírrel karöltve hamarosan éreztették is vele, hogy nincs tényleges beleszólása az irányításba.[249] Az is nyilvánvaló, hogy a kincstárakat nem töltötték fel újra, hiszen a hadsereg igényeit továbbra is ki kellett elégíteni, és a különböző nomád elemek és seregtestek által uralt vidékről sem érkeztek adók a fővárosba.

Ezzel együtt vannak arra utaló jelek, hogy az uralkodó mozgástere jelentősen megnőtt: képessé vált titokban felvenni a kapcsolatot a palesztinai partvidéken tartózkodó Badr al-Ğamālīval, Nāṣir ad-Dawla régi riválisával, majd közvetlenül azelőtt, hogy Badr Kairóba vonult volna, Baldakūšt a kalifa parancsára fogták el.[250] Akár levelezett közben al-Mustanṣir a jemeniekkel, akár nem, az a későbbiekből kiderül, hogy a válságnak az utolsó, Nāṣir ad-Dawla megölését követő szakaszáról nem számolt be al-Mukarramnak és környezetének, csak jóval később, Badr al-Ğamālī diadaláról megbizonyosodva – hogy a korábbiakról valamilyen formában értesítette-e al-Mukarram fejedelmet, azt elképzelhetőnek tartjuk, de bizonyítani nem lehet.

[249] Ibn Muyassar, *Aḫbār* 40; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/311.
[250] Ibn Muyassar, *Aḫbār* 40; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/312; Az 57. *siğill* beszámolóját ld. alább.

2.4. A Ǧamālī-korszak jemeni siǧilljei

2.4.1. A rendteremtés időszaka

Badr 1073 decembere folyamán hajózott be Akkóban a seregével, és Damiettában *[Dimyāṭ]* partra szállva, miután pénzt kölcsönzött a tinnīsi kereskedőktől és megállapodott az Alsó-Egyiptomot uraló Salīm vagy Sulaymān al-Lawātīval, *ǧumādā l-ūlā* 28-án (február 4.) Kairó alá ért, ahová bevonult és teljhatalmú vezírként hozzálátott a károkozóknak kikiáltott elemek – katonák, volt vezírek és hivatalnokok – kiirtásához. A következő évben (467-ben, tehát az 1074 szeptemberétől 1075 augusztusáig terjedő időszakban) Alsó-Egyiptomot pacifikálta, majd elérte, hogy Mekka és Medina ismét elfogadja a fāṭimida fennhatóságot. A történetírók nem kötnek hadműveletet a 468-as évhez. A rendteremtés 469-ben (1076 augusztusa–1077 júliusa) a felső-egyiptomi nomád és katonai elemek letörésével folytatódott. 469 *ǧumādā l-ūlā*ja (1077-8 fordulója) során a Szíria zömét egyesítő oguz Atsiz b. Awq a kairói török sereg hozzá menekült katonáival megerősödve, vezetőik biztatására Egyiptomra tört, és felprédálta Alsó-Egyiptomot. A délről érkező Badr *raǧab* (február) végén legyőzte őt, majd még ugyanebben az évben leszámolt az utolsó beduin lázadókkal, akiket részben kiirtott, részben nyugatra, Barqába űzött. Ezzel Egyiptom földjén az általa irányított hadsereg maradt az egyetlen jelentős haderő, az állam pedig visszaszerezte az ellenőrzést a Nílus völgye felett.

Ebből a korai, rendteremtésként aposztrofálható időszakból öt levél maradt ránk, amelyekkel érdemes részletesebben is foglalkoznunk, noha három közülük csak meglehetősen kevés konkrét információval szolgál.

2.4.1.1. "Az Igazhitűek Fejedelme elmondja neked történeteit"

A Badr vezírsége idejéből származó első levél – a gyűjtemény 56. számú darabja[251] – 467. *muḥarram* 28-án (1074. szeptember 28.) íródott, mintegy nyolc hónappal azután, hogy az örmény hadvezér bevonult Kairóba és megkezdte az új berendezkedés kialakítását. A kezdeti címzést, üdvözlő és áldó formulákat követően azt olvashatjuk, hogy a kalifa, hivatkozva al-Mukarram egy korábbi levelére, örömmel nyugtázza a fejedelem és hívei jólétét, továbbá gratulál sikereihez a meg nem nevezett tévelygők és hitetlenek elleni harcban, bőségesen kifejezve iránta való megbecsülését. Ezt követi egy viszonylag hosszú és részletes beszámoló az egyiptomi történésekről, ami – mint azt láthattuk – a korábbi levelekben egyáltalán nem volt jellemző.

[251] *Siǧillāt*, 181–185.

"Ezután az Igazhitűek Fejedelme elmeséli neked történeteit arról, ami ellene történt a lázadók részéről, akik erőfeszítést tettek a dinasztiája [ellen] és Isten áldását pogánysággal cserélték fel, és szembeszegültek parancsolójuk parancsával, és megrontották seregeinek különféle fajtáit ellene. Azt sugallták a keletieknek, hogy ›az Igazhitűek Fejedelme megerősíti ellenetek a nyugatiakat‹, a nyugatiaknak pedig azt, hogy ›a keletieket erősíti meg ellenetek‹."[252]

A leírás alapján úgy tűnik, hogy az egész korábbi válságidőszakra vonatkoznak a közlendők, nem csak a legutolsó szakaszára. Ebből arra következtethetünk, hogy a korábbiakban al-Mustanṣir nem küldött a témában hivatalos értesítést Jemenbe. A gondok okaként a kalifa láthatóan a különböző etnikumú seregtestek viszályát jelöli meg, amit bizonyos meg nem nevezett lázadók szítottak fel hamis vádakkal. A leírás azonban nem konkrét, általánosságban csak keletieket és nyugatiakat említ – előbbi a fāṭimida hadsereg kontextusában rendszerint a török (és kisebb mértékben iráni), utóbbi pedig főként a berber katonák megnevezése volt, noha a berber katonák száma és ereje erre az időszakra már jelentősen lecsökkent, miközben szó sem esik a harmadik domináns erőről, a fekete-afrikaiakról. A ›nyugatiak‹ és ›keletiek‹ megnevezéseknek ezek alapján jelen helyzetben hibás lenne konkrét jelentést tulajdonítani, inkább általánosságban utalnak a különböző származású seregtestekre.

Az alakulatok rivalizálásának megemlítése után a kincstár kiürítéséről olvashatunk beszámolót:

"Arra ösztökélték őket, hogy sürgetve kérjék [a kalifát], hogy adja nekik a vagyont, amit felhalmozott a kincstárában. Ők újabb és újabb dolgokat kérték, az Igazhitűek Fejedelme pedig nem utasította el őket, bármire irányult kérésük, míg kincstára pusztasággá nem vált, és elküldte mind, amit ő és tiszta ősatyái – béke velük – összeszedtek."[253]

Az események leírása megerősíti a történetírói narratívákban olvasottakat. A kalifa szerepét illetően érdemes megfigyelni a megfogalmazás személytelenségét. Ahelyett, hogy azt olvashatnánk: nem volt képes ellenállni – ami gyengeséget sugallt volna – vagy hogy nem akart ellenállni – ami felelőtlenség és ostobaság lett volna – csupán annyit ír, hogy nem állt ellen a követelőző katonáinak.

"Uralma állapota zavaros maradt, köteléke pedig megtört; míg addig juttatták, amit Isten a Könyve szövegében mondott: ›Ti hívők! Aki eltántorodik közületek a vallásától [az az ő dolga]. Isten [a helyébe] olyan népet fog hozni, akit szeret, és akik szeretik Őt, akik szerények a hívőkkel, ám kemények a hitetlenekkel szemben, harcba szállnak Isten útján és egy gáncsos-

[252] *Siǧillāt*, 183.
[253] Uo.

kodó gáncsoskodásától sem félnek. Ez Isten kegye. Annak adja, akinek akarja. Isten [mindent] magában foglal és [mindent] tud.‹"[254]

A Korán-versben megjövendölt segítség pedig nem más, mint az új vezír:

"Az pedig, akire ennek a versnek az utalása irányult ebben az időben, az a legdicsőségesebb úr, a seregek parancsnoka, az iszlám kardja, az imám segítője, Abū n-Nağm Badr al-Mustanṣirī – Isten tegye tartóssá a hatalmát és magasítsa fel szavát. Isten hite felé fordult, és feldühödött Isten [ügyében]. Nekiindult és átszelte a bővízű tenger részeit az Udvarig *[al-Bāb]*, olyan időben, amikor a szárazföld elzárja az útját a rajta járónak, a tenger pedig a hajózójának. Az emberek ámultak, miként volt mersze erre a szörnyűségre és [hogyan] tehette ki magát ennek a veszedelmes állapotnak, amit Mózes történetében – béke legyen vele – Isten szavával említenek: ›És mi azt sugalltuk Mózenek, hogy: 'Üss a botoddal a tengerre!' És széthasadt az, és mindegyik része olyan lett, mint egy hatalmas hegy.‹"[255]

Az átvészelendő téli tengert magához Badrhoz hasonlóan egy koráni passzussal jellemzi, tovább erősítve a leírtak vallási színezetét, illetve növelve a hőstett súlyát. A vallási jelleg a továbbiakban is tapintható, amikor is a kalifa utánozhatatlan csodának *[ʿğāz]* minősíti a sértetlenül átvészelt hajóutat:

"A dinasztia számára pedig ezen Legdicsőbb Úr által – Isten tartósítsa a hatalmát és emelje fel szavát – ebből az ügyből [oly] csodálatos dolog származott, amelybe belezavarodnak az elmék. Az emberek úgy gondolták, hogy elsüllyedtek, hisz [még csak] olyanról sem volt tudomásuk, hogy egy-egy ember ama hullámokat átszelje olyan időben – hát még az óriási hadsereg, ami számára még az űr is szűk. A balsors napján az [isteni] rendelés boldoggá teszi őket. A magasságos Isten védelmez."[256]

Badr téli, tengeri utazása igen nagy hatású esemény volt: minden későbbi forrás megemlékszik róla, függetlenül irányultságától és részletességétől, általában hozzátéve, hogy a szokatlanul hosszú, nyugodt időjárás nagyban a kezére játszott. Ez a *siğill*-részlet időben az első ismert említése, a későbbiekben pedig többször is hivatkoznak rá. Ebből kitűnik, hogy a vezír propagandájának kulcseleme lehetett ennek a valóban bátor tettnek hangsúlyozása: életét is veszélyeztetve jött a birodalom és a kalifa megmentésére. Az, hogy a tenger veszedelmességét is Korán-idézet támasztja alá, nem

[254] Uo. (Q. 5.54.)
[255] *Siğillāt,* 183–4. (Q. 26.63.)
[256] *Siğillāt,* 184.

csupán stilisztikai fogás, hanem nyilvánvalóan a vezír dicső hajózásának hivatott még nagyobb súlyt adni.

> "Amikor a képmutatók megérezték érkezése szelének szimatát, elfújták őket a szélviharok és szétszórták a szétszóró [szelek], a területekről eltűntek, és nem maradt, közülük senki, ki hálát adhatott volna Istennek. A dinasztia újra friss és üde, dicsőséges és pompázatos lett mindannak elrendezése révén, amit kezei szereztek a sok vagyonból és abból, amit utódainak és fiainak halmozott fel."[257]

A vezír véres megtorlásairól nem esik szó, csupán allegorikus képet látunk: közeledtére a gonosztevőket szétszórták a szelek. A vagyonszerzés nyilvánvalóan arra utal, hogy Badr a legyőzöttektől, kivégzettektől elvette a polgárháborús években harácsolt (és más eredetű) kincseket és értékeket, és azokat visszaszolgáltatta a kalifának – de ha ez nem lenne elég, személyes vagyonával is hozzájárult a fāṭimida állam ragyogásának helyreállításához, mint az utolsó tagmondat sugallja.

A szöveg tovább taglalja Badr tetteit:

> "Amikor az egyiptomi tartományokba érkezett, az elhatalmasodók keze által kirabolva találta. Közülük valók a népcsoport, amit *lawāta*nak neveznek; számuk közel ötvenezer férfit foglal magába. Első tettei közül való volt a küzdelme velük, és hogy a kardokat vérükkel itatta meg, mígnem a mélységbe vetett közülük több ezret, és a kutyák és sasok étkévé tétettek. Más ezrek a tengerben süllyedtek el, és a halak eszik őket. Ezen hegyes tüskéjű, nagy számú népcsoport a pusztulás malmaiban őröltetett meg, és elvétetett tőlük a földjük, területeik és vagyonuk."[258]

A *lawāta* berberekkel szembeni könyörtelen fellépést más források is megörökítik, minden alkalommal kiemelve a népcsoport vagy az áldozatok nagy létszámát. Jellemző, hogy a Badr roppant kegyetlenségét két esettel illusztráló Ibn al-Habbāriyya, a fiatalabb kortárs, al-ʿIrāq és Irán területén működő költő is a *lawāta*kkal szembeni hidegvérű brutalitást emeli ki egyik példaként – igaz, ő húszezer áldozatot említ.[259] A berberek elleni kemény fellépésre nézve sem itt, sem a muszlim kró-

---

[257] Uo.: A kiadásban lévő *›yaḥmadu l-lāha‹* [›hálát ad Istennek‹] fordulat helyett elképzelhetőnek tűnik a *›bi-ḥamdi l-lāhi‹* [›Istennek hála‹] fordulat, ami könnyen elképzelhető másolási hiba.

[258] Uo.

[259] A vonatkozó sorok fordítása:

Ezután a lawāták ellen tört / mert ellenségének gondolta őket
A foglyok megláncolása idején / azt mondta: 'Öljétek meg őket hidegvérrel'
Húszezren voltak / míg a csatatéren folyt
A Nílusban a vérükből / és tengernyi mélység a pusztulásuktól
Míg ő lova hátán / mint egy [olyan], mi marcangol.

nikákban nem találunk konkrét indoklást. A kopt egyháztörténeti munka az egyetlen, ami elmondja, hogy a csoport Nāṣir ad-Dawla szövetségese volt, és az anarchikus években roppant károkat okozott Alsó-Egyiptom lakosságának.[260] Nagyon valószínű, hogy ennek levét itták meg ekkor, mivel a hadvezér, amikor éppen kiűzték Kairóból, Alsó-Egyiptomban rendezkedett be, és innen kényszerítette rá akaratát a kairóiakra, illetve kezdte meg a fāṭimida állam felszámolását. Ezzel együtt, sajátos módon, a többi forrás nem emeli ki támogatói közt a *lawāta*kat, csak a Banū Sunbust vagy Sinbist, ami az arab Banū Ṭayyi' helyi ága volt.[261] Ráadásul, mint azt korábban láthattuk, Badr Egyiptomba érkezve szövetkezett is a *lawāta*k főnökével, Sulaymānnal, aki Qalyūbig támogatta őt.[262] A levél sajnos azt sem világítja meg, hogy történt-e valami a köztes időben, vagy hogy a vezír eleve csak ideiglenesen, látszólag egyezett ki a valóban nagy erőt képviselő berberekkel.

> "Ezután a beduinok egy csoportja felé fordult, és mindenkire rávetette uralma árnyékából, ami <u>választékot képez az alvás és a szemhéjaik között</u>, míg az utakat a biztonság öltözékével ruházta fel az utazók és éji vándorok számára."[263]

A beduinok említése fontos adalék az események megismeréséhez. A többi forrás ugyanis a vezír alsó-egyiptomi harcai kapcsán nem említi, hogy beduinok ellen is harcolt volna – Ibn aṣ-Ṣayrafī északról csak a *lawāta*ról emlékszik meg,[264] Ibn Muyassar és az őt idéző al-Maqrīzī pedig anélkül, hogy a konkrét ellenfeleket megjelölné, annyit mond, hogy előbb Damiettát és a terület keleti részét, majd Alexandriát és a nyugati mélyföldet hódította meg, kiirtva az ottani gonosztevőket. Kifejezetten beduinokról mindenesetre nincs szó egyik forrásban sem a Nílus-delta feletti uralomért vívott küzdelem kapcsán.[265] Így ez egy új információ, ami némileg pontosítja Badr krónikákból megismerhető harcainak történetét.

> "Darabokra törtettek a károkozók és gonosztevők kőhalmai *[marāǧím],* és uralom alá hajtatott Alexandria, Alsó-Egyiptom és Felső-Egyiptom két része: a közeli és a távoli. Ezek a tartományok kikerültek a dinasztia hatalma alól, felosztva letelepült és nomád ellenségek kö-

---

Ibn al-Habbāriyya (megh. 509/1115-16) ›*aṣ-Ṣādiḥ wa l-bāǧím*‹ c. *raǧaz*-kötetében. Idézi Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/133–134.

[260] *Baṭārika* II/3/183–184, 203–204.

[261] Ibn Muyassar, *Aḫbār* 34; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/279.

[262] Ibn Muyassar: *Aḫbār,* 40; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/312.

[263] *Siǧillāt,* 184.: Az aláhúzott rész értelmezésében nyújtott segítségéért köszönet illeti Szombathy Zoltánt.

[264] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 96.

[265] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 41; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/314.

zött. Isten [Badr] keze által újraegyesítette őket, és visszahozta az ékességüket és ragyogásukat."[266]

A bekezdés azt állítja, hogy a vezír teljes Egyiptomot visszatérítette a kairói központ fennhatósága alá, miután bevallja, hogy különböző fegyveres csoportok hajtották uralmuk alá különböző területeit. Felső-Egyiptom szerepeltetése azonban nem tűnik helyénvalónak. Már csak azt is nehéz elképzelni, hogy a vezír, aki 1074 februárjában kezdett neki a rendteremtésnek, a levél megírásáig eltelt nyolc hónap alatt megszilárdította volna hatalmát Kairóban és megtisztította volna a Nílus-deltát, majd ezek után hódoltatta volna a gigászi kiterjedésű, számos fegyveres csoport között megosztott Felső-Egyiptomot. Ezen felül a krónikai hagyomány sem ezt támasztja alá. A történetírók csak 469/1077 kapcsán beszélnek déli hadjáratról,[267] és a vezír ottlétét abban az évben a feliratos anyag is bizonyítja.[268] Mint majd látni fogjuk, egy későbbi – az 57. sorszámot viselő – levélben al-Mustanṣir részletesebben is kifejti a Felső-Egyiptom hódoltatása kapcsán végbevitt tetteket.

Az is nehezen érthető, hogy ha Alsó-Egyiptom kapcsán mindkét ellenfelet konkrétan megnevezte, a továbbiakat illetően – elképzelhető, hogy Alexandria is ideértendő – csupán a visszaszerzés tényét közli sommásan. Objektív indok nem hozható fel amellett, hogy a kalifa pont ezeket a sikereket közölje tömörítve. Alexandria közismerten a szunnita ellenállás központja, Nāṣir ad-Dawla bázisa volt, így legalább ennek alávetése kapcsán nagyobb részletességet várhatnánk. Mindezek alapján alaposnak mondható a gyanú, hogy Felső-Egyiptom vagy talán Alexandria szerepeltetése ebben a helyzetben valótlanság, vagy csak ideiglenes és részleges sikerek teljes diadalként való beállítása.

Kétségtelen tény, hogy a vezír eddigi eredményei alapján a kalifa derűlátó módon tekint a jövőbe, amint az a következő részből világlik ki:

"Ez jó előjele mindannak, amit az Igazhitűek Fejedelme remél meghódítani [Badr] keze által a szíriai tartományok közül, hogy meggyógyuljon [Badr] szíve attól [a bajtól], ami gyermekeivel és feleségével történt az átkozott oguzok részéről, akik hatalmukba kerítették őket és sikerült elfogniuk őket. Jó, ha arra gondolunk, hogy Isten dicső győzelemre segíti őt ellenük, és hogy Isten engedelmével, ha meghallják, hogy feléjük fordítja arcát, elfújják őket a szelek és kivetik magukból a pusztaságok."[269]

---

[266] *Siǧillāt*, 184–185.
[267] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 43–44; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/317.
[268] A minaretekről ld. Bloom, J., Five Fatimid Minarets in Upper Egypt, *JAH* 43/2/1984, 162–167.
[269] *Siǧillāt*, 185. Az aláhúzott rész pontos megfogalmazásáért ugyancsak Szombathy Zoltánt illeti köszönet.

Az ›átkozott oguzok‹ a szeldzsuk vándorlás során érkeztek több hadvezér vezetése alatt a hajdan fáṭimida kézben lévő levantei térségbe, amit apránként elfoglaltak, de többek között az akkor még helytartó Badr is támaszkodott rájuk a tartomány megtartásáért vívott harcokban. Mielőtt Egyiptomba indult volna, csak néhány tengerparti város maradt a kezén a palesztinai és libanoni partvidéken, székhelye pedig Akkó kikötővárosa lett. A levél mindezekről az előzményekről nem számol be, viszont a vezír családjának említése – ami ismét Badr személyes elkötelezettségének hangsúlyozására szolgál – egy krónikai hagyományból is ismert epizódra utal. Eszerint amikor Badr al-Ǧamālī tengerre szállt hadseregével, a családját Akkóban hagyta. A város 466-ban a belsőbb területeken lévő Ṭabariyyával együtt egy Šaklī (törökösen Šöglü) nevű török hadvezér kezére került, aki ott találta a vezír háremét és gyermekeit is. Az esetről Sibṭ ibn al-Ǧawzī őrizte meg a legrészletesebb leírást.[270] Eszerint az oguz hadúr elfogta Badr fiát, feleségét és lányát, utóbbit pedig feleségül is vette, és aznap este elhálta vele a nászt. Ez nagyon fontos információ, mert a többi forrás megfogalmazásából ennyi bizonyosságot sem szerezhettünk volna róluk – az elfogottak megjelölésére használt *›ḥarīm‹* szó egyaránt jelölhet háremet vagy feleséget is, ráadásul a *w-l-d* írásmódú szó értelmezhető a gyermek egyes *[walad]* és többes számú alakjaként is *[wuld].*

Ugyaninnen tudjuk, hogy az időközben Jeruzsálemet és ar-Ramlát, azaz Palesztina belső területeit megszerző másik hadúr, Atsiz ibn Awq, akit a szöveg a szíriai türkök és a *nāwakiyya* törzsszövetség vezérének nevez *[wa-kāna mutaqaddiman ʿalā ǧamīʿ at-turk wa n-nāwakiyya bi š-Šām]* kérte Šaklīt, hogy adja át neki Badr feleségét és fiát a zsákmány felével együtt, ám ő ezt megtagadta, sőt friggyel megpecsételt szövetségre lépett a vezírrel szintén házassági kapcsolatban lévő, vagy legalábbis korábban erre törekvő damaszkuszi Ibn Manzūval és a Damaszkusz környékén hagyományosan erős, előbbi családjával régóta szövetségesi viszonyt ápoló Banū Kalbbal. Bár arról nem tudunk, hogy nyíltan kiállt volna a Fáṭimidák mellett, későbbi lépései egyértelművé teszik, hogy Badr al-Ǧamālī szövetségében igyekezett saját hatalmát megerősíteni.

Minderre szöveg szerint 467 *rabīʿ al-awwal* havában került sor, ami 1074 októberének végét és november zömét foglalja magában. Badrról tudjuk, hogy 1073 december elején távozott seregével Akkóból. Sibṭ Ibn al-Ǧawzī szövege egyértelműen közli, hogy a hódítást lehetővé tevő személy, bizonyos Ibn Saqḥāʾ, elkísérte Badrot Egyiptomba, majd onnan a parancsnok újonnan szerzett vagyonának őrzőjeként tért vissza a városba. Ez alapján hihetőnek tűnik a datálás, ugyanakkor az idézett *siǧill* látszólag ellentmond ennek, mivel 467. *muḥarram*jának/1074 szeptemberének végén íródott, tehát a városnak és a vezír családjának valamivel ennél korábban kellett Šaklī uralma alá

[270] Sibṭ ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt az-zamān,* 171–175.

kerülnie. Ez körülbelül két hónapnyi eltérést jelent a levél alapján feltételezhető dátum és a krónikában látható időpont között. Hajlunk rá, hogy a levél dátumát fogadjuk el *terminus ante quem*ként, elképzelhető ugyanis, hogy Bagdadban, ahol a Sibṭ Ibn al-Ǧawzī által idézett forrás készült, később értesültek az esetről, és talán ennek a dátuma lehet a *rabīʿ al-awwal*.[271]

A Szíria visszahódításának reményét megfogalmazó passzussal zárul az új vezír tetteit bemutató rész. Badr al-Ǧamālīt a jemenieknek küldött dokumentum alapján a Fāṭimida Kalifátus iránt rendíthetetlenül elkötelezett, kiváló és energikus hadvezérként ismerhetjük meg, akit a Korán-idézetek egyfajta vallási dicsfénnyel is felruháznak az olvasó szemében. Mindezen erények nem maradhattak elismeretlenül:

> "Mivel ez volt a helyzet, az Igazhitűek Fejedelme felövezte őt uralma kardövével, dinasztiája támaszává tette és ráruházta az ügyek kantárjait és a tömeg irányítását."[272]

Ez a rövidke részlet nem kevesebbről ad hírt, mint hogy a vezír teljhatalmat kapott al-Mustanṣirtól. Ennek hangsúlyozása, mint az a későbbiekben látni fogjuk, állandó motívum lesz a Badrral kapcsolatos levelekben. A levél a búcsúáldások és datálás előtt azzal zárul, hogy a kalifa felhívja al-Mukarram jemeni misszionárius és fejedelem figyelmét az illő tisztelet megadására:

> "Az Igazhitűek Fejedelme úgy látta [jónak], hogy ezt eljuttatja hozzád, hogy tudj róla [ti. Badrról] és teljesítsd, ami a kötelességed iránta: a tiszteletadást és dicsőítést, csodálatot és felmagasztalást. Továbbá [az Igazhitűek Fejedelme] megismertette vele, hogy az Igazhitűek Fejedelme [szemében] a fiúgyermek helyét foglalod el, miáltal számodra őt közeli, bizalmas baráttá tette."[273]

Ebben a kalifa azt hangsúlyozza, hogy az előbb említett hatalomátadás és a hosszan sorolt érdemek nem puszta formalitások voltak: az önálló fejedelemként tevékenykedő al-Mukarramnak is lényegében uralkodóként kellett elfogadnia a vezírt. Cserébe a kalifa garantálta számára Badr jóindulatát, ami ismét csak azt erősítette meg a címzett számára, hogy számolnia kell az örmény hadvezérrel, ha egyiptomi kapcsolatait bonyolítja.

---

[271] Egyébként Šaklī 467. *ramaḍān*/1075 április-májusa során vereséget szenvedett Atsiztól a partvidéken, majd a szeldzsuk Ibn Qutlumušsal szövetségre lépve, deklaráltan egyiptomi ösztönzésre Tibériásnál *[ṭabaríyya]* ismét csatát vállalt Atsiz ellen, aki ezúttal fiával együtt megölte. Sajnos arra vonatkozóan nincs ismeretünk, hogy a vezír családtagjaival mi történt, de Šaklī egyértelmű Egyiptom-barátsága miatt könnyűszerrel feltételezhető, hogy legalább Badr felesége és fia Egyiptomba juttatásáról gondoskodott.
[272] *Siǧillāt*, 185.
[273] Uo.

2.4.1.2. "Akivel és aki által Isten megújította a fāṭimida állam sajátságait [...] "

Időrendben a második Badr-korabeli *siǧill* a gyűjtemény 32. számú darabja,[274] amely 467. *ṣafar* végéről (1074 októberének vége) datálódik, azaz közel tíz hónappal Badr Kairóba érkezését követően készült. A levél a szokásos módon indul: a címzést hálaadás és a kalifa őseinek – a Próféta és az imámok – dicsőítése követi. Ennek végeztével arról olvashatunk, hogy al-Mukarram levelet küldött al-Mustanṣirnak, amelyben tájékoztatta jólétéről, ez pedig megörvendeztette a kalifát, aki válaszolt is neki. A válasz elküldése után röviddel al-Mukarram újabb levelet küldött, amelyre a most szóban forgó dokumentum a válasz. Miután bőségesen ecseteli a jemeni fejedelem erényeit és a szemében elfoglalt magas rangját, illetve elhalmozza jókívánságokkal, az imám az alábbival folytatja:

> "És különösképpen, a legfontosabb részletek közül való volt, ami miatt az Igazhitűek Fejedelme írt neked: a legdicsőségesebb úr, a seregek parancsnoka, az iszlám kardja, az imám segítője, Abū n-Naǧm Badr al-Mustanṣirī (Isten tegye tartóssá a hatalmát és emelje fel szavát!) megemlítése, akivel és aki által Isten megújította a fāṭimida állam jellemzőit a romlásuk után, és kardjával felállította zászlait/jeleit azok pusztulása után."[275]

Badr konkrét tevékenységéről nem tudunk meg semmit, de elég nyilvánvaló, hogy al-Mustanṣir megmentőként tekint rá; olyasvalakiként, aki helyreállítja a szakadék szélére került Fāṭimida Birodalom tekintélyét és erejét. Ezután így folytatja:

> "És az [is a legfontosabb részletek közül való], hogy az Igazhitűek Fejedelme eldöntötte: rábízza állama ügyeit és birodalma területeit, annak keleti és nyugati, közeli és távoli részét. Értesített téged az ő hatalmasságáról, hogy az ő iránta való szeretet jelszava és hívója legyen, és [felhívott téged], hogy sietősen engedelmeskedj [Badr] hívásának, és hogy vedd figyelembe azt, amit írt neked, elfogadva és annak alapján eljárva [...] "[276]

Bőségesen dicsért, ám a maguk konkrétságában nem részletezett érdemei miatt tehát Badr teljhatalmat kapott a kalifától, amelynek elismerésére fel is szólítja a jemeni fejedelmet. A későbbiekben megismétli, hogy milyen nagyra tartja al-Mukarramot, majd közli, hogy "ezt a kegyet ezzel az említéssel újította meg".[277] Az ›említés‹ szó korábban Badr kapcsán is elhangzik, így akár az is elképzelhető, hogy az ő említése volna az, ami megújítja al-Mukarram kegyét.

---

[274] *Siǧillāt*, 103–105.
[275] *Siǧillāt,* 104.
[276] Uo.
[277] Uo.

2.4.1.3. "Az uralom trónja alól sátánok törtek elő [...] "

A következő levél, amely a gyűjteményben a 41. sorszámon szerepel,[278] 468. *rabīʿ al-awwal* havából (1075. szeptember-október) származik, majdnem egy évvel az előző után készült. Alapvetően jemeni ügyekkel foglalkozik: hivatkozik a fejedelem korábbi levelében említett nehézségekre és gratulál győzelmeihez, majd az elhunyt indiai misszionárius kapcsán felkéri, hogy szemeljen ki valakit a helyére. Ezt követően újfent előkerül a teljhatalmú vezír:

> "És eljutott hozzád az Igazhitűek Fejedelmének rendelete a Legdicsőbb Úrról, a seregek parancsnokáról, az iszlám kardjáról, az imám segítőjéről, Abū n-Nağmról (Isten tegye tartóssá a hatalmát és emelje fel elhatározását!) és arról, hogy [a kalifa] uralmában betölti annak a központnak a helyét, ami körül minden forog, mivel teljesen magába foglalja mindazt, aminek említése a horizontokon halad. És [arról], hogy az uralom trónja alól sátánok törtek elő, amelyek összefogtak pillérei elpusztítására és építményének lerombolására. Eme Legdicsőbb Úr (Isten tegye tartóssá a hatalmát és emelje fel a szavát!) szétzúzta őket, ahogy a sas a levegőegéből lecsap a madárkákra, és halálos csapást mért rájuk."[279]

A korábbi említésre hivatkozó levélben Badr újfent megmentői szerepben tűnik fel. Elképzelhető, hogy a fentebb idézett, 467-ben készült levélről van szó, ugyanakkor ezt nem állíthatjuk biztosan – meglehet, hogy a kalifa egy azután készült, fent nem maradt levelére hivatkozik benne, amelyben szintén dicsőítette az új vezírt. (Ez a korabeli *siǧíll*ek állandó motívuma!) Akárhogy is, a jelenlegi dokumentum minden allegorikus megfogalmazása ellenére az előzőnél annyival többet árul el a birodalom válságáról és Badr tevékenységéről, hogy míg az előző levélben általában volt szó romlásról, hanyatlásról, az okok és jellemzők bármiféle jellemzése nélkül, itt már a valós eseményekre utaló metaforát látunk. A trón alól előbújó, annak elpusztítására törő, majd Badr által elpusztított sátánok egyértelműen az uralkodó ellenőrzése alól kikerült, vele szemben ellenségessé váló, neki kárt okozó alattvalókra, a haderőre és a hivatalnokokra utalnak, akiket a legelső idézett *siǧíll*ben már láttunk. A levél újabb, al-Mukarram fejedelemnek címzett dicséretekkel és a feleségének küldött tiszteleti névvel zárul, további egyiptomi vonatkozásai nincsenek.

---

[278] *Siǧillāt*, 140–142.
[279] *Siǧillāt,* 142.

2.4.1.4. "Egy polgárháború tüzének szikrája, ami tőlünk szállt hozzátok[...]"

A soron következő dokumentum 468. *šaʿbān* 27-én (1076. április 10.) készült, a gyűjteményben az 58. levél.[280] Az áldó formulákat követően al-Mustanṣir köszönti a jemeni misszionárius-fejedelemet hódításai és az ellensége felett aratott döntő diadala kapcsán. Ezután így ír:

> "Tudnod kell, legméltóságosabb, győzedelmes uralkodó – Isten tegye tartóssá nagyságod! – hogy ami téged és a hozzád közel állókat érte, az egy polgárháború tüzének szikrája, ami tőlünk szállt hozzátok, és olyan körülményeké, amik megnehezedtek és súlyossá váltak. Ismert, hogy a [beteg] szív minden végtagnak fájdalmat okoz és minden tag meghibásodik [tőle]. A belháború majdnem kitört országotokban, miközben az imámság jelenlétében fejlődött ki a teste, gyilkolt a mérge. Isten felfedte a balsorsot és visszaállította a helyzetet a ḥusaynira[281] a próbatétel után, amiről azt mondta a magasságos: ›És bizony próbára teszünk benneteket, hogy kik azok közöttetek, akik [Isten útján] harcba szállnak, és kik az állhatatosak, és hogy megtapasztaljuk a rólatok keringő mendemondákat.‹"[282]

Az eddigieknél is tovább megy tehát a kalifa ebben a levelében, amikor az országot sújtó polgárháborút *[fitna]* a nevén nevezi. Hogy Jemenben pontosan miféle harcok zajlottak ekkor, és hogy valóban az egyiptomi küzdelmek nyomán alakultak-e ki, most nem tisztünk vizsgálni, és csupán a levelek alapján nem is deríthető ki; mindenesetre al-Mustanṣir a levél tanúsága szerint meg van győződve róla, hogy a központ bajai hatottak ki a perifériára. Ugyanakkor a küzdelemről múlt időben beszél, ami arra utal, hogy az amúgy ekkor Egyiptomot még nem teljes egészében uraló Badr megjelenése véget vetett a birodalom szívét mérgező bajnak. Ezt meg is erősíti a levél további része:

> "A boldogság rátok vetette sugarait és kinyújtotta ölelő karjait és kiterjesztette karjait azzal, hogy a Legdicsőbb Úr [...] nekikezdett kivágni azok gyökereit, akik Isten fényének kioltásán munkálkodtak, és a mecsetek lerombolásán, ahol [Isten] nevét említik. Isten ellenük dicső segítséggel segítette meg, és oldalát bevehetetlen erőddel látta el. Isten az ő kardjával tűzből és rézből való lángot küldött az államnak ellenszegülők ellen, és annak hurkába és romlásba vetette őket. Isten erős és hatalmas volt."[283]

A ›polgárháború‹, ›belharc‹ jelentésű *›fitna‹* szóban sokszor rejlő vallási mellékzönge itt egyértelmű megerősítést nyer: Badrot Isten segítette diadalra, ellenfelei pedig magának a vallásnak voltak megveszekedett ellenségei. Ez önmagában egyszerű befeketítő eszköz is lehetne, de konkrét utalásnak is

[280] *Siǧillāt,* 190–194.
[281] Utalás al-Ḥusayn b. ʿAlī, illetve rokonai és hívei mártíromságára Karbalāʾban.
[282] *Siǧillāt,* 192. (Q. 47.31.)
[283] Uo. A vezír szokásos titulusait, nevét és áldóformuláját a továbbiakban mellőzzük.

felfoghatjuk, legalább is Nāṣir ad-Dawla vonatkozásában. Arról természetesen szó sincs, hogy bárki az iszlám eltörlésén munkálkodott volna, de a hadúr törekvése az *ísmāʿīlī* síʿita Fāṭimidák megdöntésére és a szunnita ʿAbbászidák főségének elismerésére, amihez a szunnita szeldzsukoktól sem habozott segítséget kérni, joggal tekinthető vallás és Isten ellen való cselekedetnek az ennek következményeit elszenvedő imám szempontjából. Konkrét ellenfelekről továbbra sincs szó, de Badr diadala és érdemei tagadhatatlanok katonai téren. És nem csak ott:

> "Ezután az ügyek elrendezése és a néptömeg javának keresése felé fordult. [Ez] volt, ami felrázta az Igazhitűek Fejedelmének véleményét, hogy apja, aẓ-Ẓāhir li-iʿzāz dīn Allāh imám – Isten szentelje meg lelkét és áldja meg !– rangjára emelje, és hogy rábízza mindazt, ami uralkodói és kalifai trónusa alatt van Keleten s Nyugaton, közel és távol, és hogy azt tegye elfogadottá, aki elfogadja őt, és alávalóvá, aki alávalónak tartja."[284]

Badr tehát nem csak katonaként bizonyított, hanem jótettei is számosak voltak. Mindezzel kiérdemelte, hogy al-Mustanṣir szemében olyan magasságba került, mint az édesapja. Ez akkor is hatalmas megtiszteltetés lenne, ha a fāṭimida kalifa közönséges halandó lett volna, ám az *ísmāʿīlī*k szerint ő – és minden őse ʿAlī ibn Abī Ṭālibig, a Próféta unokaöccséig és vejéig visszamenőleg – nem közönséges teremtmény, hanem emberfeletti tudással bíró, transzcendens hatalmú személyiség volt. Amikor al-Mustanṣir apjához hasonlítja Badrot, akkor egy ilyen, az emberek felett álló, Istennel szoros kapcsolatban álló illetőhöz kapcsolja, amivel egyértelművé teszi és hangsúlyozza a rábízott nagy feladatra, a kalifátus teljességének irányítására való (lényegében kizárólagos) alkalmasságát.

A szöveg még ezzel sem ér véget, hanem tovább sorolja Badr tetteit és érdemeit:

> "Munkájának kezdete az volt, hogy a két [Isten által] őrzött szent város ügyébe tekintett, hogy visszatérítse őket a dinasztia hatalmába, miután az az omajjád és ʿabbászida csoport mocskos lábai miatt elszakadtak. Ha ebben a közeli időszakban csak ez az érdeme lett volna, az is elég lenne. Tettei mily kiválóak, szavai mily gyöngyök! Az áldott és magasságos Isten megáldja őt az Igazhitűek Fejedelme számára, és erőfeszítéseit összeköti a boldogsággal."[285]

Itt végre egy konkrét eseményről olvashatunk: Badr elérte, hogy a 462/1069-70 óta az ʿAbbászidák – és védelmezőik, a Szeldzsukok – nevére szentbeszédet mondató, a nevükben pénzt verető mekkai és medinai emír újra a kairói *ísmāʿīlī* imám főségét ismerje el. A folyamat részleteiről a levélből nem

[284] Uo.
[285] *Siǧíllāt*, 192–193.

tudunk meg semmit, de más forrásokból tudjuk, hogy diplomáciai úton, ajándékok útján történt. Badr ebben az időben nem engedhette meg, hogy a csak szimbolikus fontosságú tartományba küldjön erőket, különösen, hogy azoknak mindenképpen ellenséges területeken kellett volna keresztülvonulniuk: Palesztina és Dél-Szíria ekkor már az Atsiz ibn Awq nevű török hadúr kezén volt, Felső-Egyiptomban pedig továbbra is a hajdani fáṭimida hadsereg fekete dezertőrjei és beduin szövetségeseik uralkodtak.

Mekka emírje ebben az időben Abū Hāšim Muḥammad al-Ḥusaynī *šarīf* volt, akit még 454-55 (1062-63) fordulóján nevezett ki a szent városba bevonuló aṣ-Ṣulayḥī helytartónak. A híradások szerint már korábban hátat fordított a Fáṭimidáknak, és 457-től (1064-5) kezdve több alkalommal csak a pénzügyi támogatások visszatartásával lehetett rávenni, hogy al-Mustanṣir főségét ismerje el. 462-ben (1069-70) a szeldzsukok lényegében megvásárolták Abū Hāšim lojalitását, kihasználva, hogy a fáṭimida részről elapadtak a korábban bőségesen érkező források. Al-Mustanṣir már 466-ban (1073-4), Badr jövetelének évében – hogy érkezése előtt vagy után, azt nem tudjuk – követeket menesztett a *šarīf*hoz, hogy rávegye a szentbeszéd lecserélésére, de csak a következő évben érkező követség járt sikerrel, amikor az új ʿabbászida uralkodó, al-Muqtadī udvarából nem érkezett pénz. Az imám követeinek ekkor sikerült megnyerniük ügyüknek az emírt, így négy és fél év után véget ért a szunnita uralom Mekkában. A fáṭimida szentbeszéd *[ḫuṭba]* egyébként még Badr, al-Mustanṣir és a velük egy évben elhunyt Abū Hāšim életében, 484/1091-2 során szűnt meg végleg Mekkában, amikor utóbbi kérésére Malikšāh szeldzsuk szultán hadjáratot indított a Ḥiǧāz és Jemen meghódítására.[286]

A levél Badrra vonatkozó része az alábbiakkal ér véget:

> "Azután az Igazhitűek Fejedelme megismertette vele a szívében elfoglalt helyedet, és hogy szeretetében a legdicsőbb rangot foglalod el, ami téged a legdicsőbb helyére helyez, és a legjobb helyre telepít. Tárd ki [karod] felé, ahogy a fiú kitárja a karját az apja felé, mint aki a vallásában és a világon helyes úton jár az üdvösségéért."[287]

Itt tehát al-Mustanṣir gyakorlatilag felszólítja a jemeni misszionáriust, hogy fogadja el felettesének Badr al-Ǧamālīt. Egy ilyen utasítás ellen természetesen nem lehet kifogása, hiszen maga a kalifa adta át a vezírnek az uralom gyeplőit, méghozzá a fentebb már igen bőségesen ismertetett érdemek alapján. A levél ezen részlete önmagában is igazolja Badr teljhatalmát: al-Mustanṣir levelében foly-

[286] al-Fāsī, *ʿIqd* I/439–444; as-Saḫāwī, *Tuḥfa* III/552–553; Beshir, *The Fatimid Caliphate*, 80-84.
[287] *Siǧillāt,* 193.

ton rá hivatkozik és gyakorlatilag ráruházza a jemeni hívekkel való kapcsolattartásban a döntő szerepet. Márpedig Jemen a birodalom szempontjából nem tekinthető egy különösen fontos területnek – bár kétségkívül jelentős gazdasági érdek fűződött a megtartásához.[288] Badr mindenhatósága mégis érezhető még itt is. A vezír érdemeinek súlykolására és a kalifa akaratából történt kinevezésének többszöri nyomatékosítására minden bizonnyal azért volt szükség, hogy al-Mukarram és környezete ezzel kapcsolatos esetleges aggályait és ellenérzéseit lecsillapítsa.

Arra természetesen nem tudunk válaszolni, hogy vajon a kalifa személy szerint komolyan gondolta-e mindazt, amit újdonsült vezírjéről írt, illetve a nevében írtak. Nem kizárható, hiszen, ha hihetünk forrásainknak, szörnyű kínokat és megaláztatásokat kellett kiállnia mindazok részéről, akiket Badr kiirtott. Ezen felül a vezírről köztudott, hogy minden tiszteletet megadott az uralkodónak, akinek hajdani vagyonát is igyekezett, amennyire az lehetséges volt, összeszedni és a rendelkezésére bocsátani. Ilyen értelemben elképzelhető, hogy al-Mustanṣir – aki maga hívta meg őt, és előre beleegyezett a hatalom átadásába – hálás volt neki életéért, vagyonáért és tekintélyéért. Azonban az elég valószínűtlen, hogy ez a lángoló érzelem mintegy húsz éven keresztül kitartott volna – márpedig a későbbi levelezésben is hasonlóan láthatjuk majd a mindenható vezír alakját tornyosulni.

Ugyanakkor a Badr túlzott és minden ügyben éreztetett hatalma miatt érzett esetleges ellenszenv sem bizonyítható. Tekintetbe véve, hogy a burjánzó jelzők és lenyűgöző szófordulatok, amiket Badr és tettei jellemzésére használ, csupán a kancelláriai episztolastílus hagyományait követik, és csak a mai szemmel tűnhetnének esetlegesen ironikusnak, pusztán a stílusból ezt nem állapíthatjuk meg, a tartalom pedig – ami bizonyára a vezír gondos ellenőrzésén ment keresztül – semmi ilyesmit nem tartalmazhatott.

2.4.1.5. "A diadalmas ǧuyūšī sereg minden kapun bevonult [...] "

Az 57. számú levél[289] 468 *ḏū l-qaʿda* hónap végén (1076 júliusának elején) keletkezett. Ez az eddigiekkel ellentétben teljes egészében a teljhatalmú vezírről szól, ráadásul ezúttal nem allegorikus megfogalmazásokat használ, hanem nagyon is konkrétan beszéli el mindazt, amit Badr al-Ǧamālī addig véghez vitt. Talán azért volt erre szükség, hogy homályos célzások helyett végre valódi igazolást nyújtsanak al-Mukarram számára a teljhatalom átruházásáról, és természetesen a vezír érdemeinek újbóli hangsúlyozása sem elhanyagolható szempont. Azt sajnos nem tudjuk, hogy jemeni részről milyen reakciók érkeztek a korábbiakban megfogalmazottakra; a jelenleg vizsgált dokumentum

[288] Ld. Beshir, *The Fatimid Caliphate*, 101–120.
[289] *Siǧillāt*, 185–190.

ebben a tekintetben egyáltalán nem hivatkozik levelezési előzményekre, tehát nem tudjuk, hogy konkrét kérdésre adott válaszról van-e szó, vagy csak általánosságban érezte megírásának szükségét a kalifai kormányzat.

A szokásos áldóformulákat és üdvözléseket követően, mindjárt a tárgyra térve, a kalifa így kezdi mondanivalóját:

> "Mivel az ʿalida dinasztia [ék]kövének szülöttje és a Fáṭimida Kalifátus gyöngyének csecsszopója vagy, az Igazhitűek Fejedelme úgy látta [helyesnek], hogy értesítsen téged annak híréről, ami a rossz csapásai közül lecsapott államára. Ezt a magasságos Isten egy hű szolga és különleges közeli segítő által fedte fel – Isten tegye kinccsé a prófétaság háza népe számára –, aki a legdicsőbb úr [...]."[290]

A viszonylag rövid bevezetőt követően azonban nem a teljes válságról számol be, csupán a legutolsó szakaszáról:

> "Azután, hogy szétzúzatott a zsarnoki ḥamdānida csoportosulás és arra irányuló, be nem teljesített törekvésük, hogy kioltsák Isten tüzét a szájukkal, és [azután], hogy a helyükre állt az állam egyik rabszolgája, akit úgy hívnak: Baldakūš[291] – Isten átkozza el! – és [ugyan]azon minta szerint sújtott[a az államot, mint a ḥamdānida csoport], és összegyűjtött egy csoport semmirekellőt, akikre bőséges pénzt áldozott, hogy lázadjanak fel a dinasztia ellen, ahogy a korábbiak.."[292]

Az első, rövid közlésből arra következtethetünk, hogy al-Mukarramot korábban már értesítették Nāṣir ad-Dawla és hívei kiirtásáról, illetve a dinasztia ellen irányuló korábbi tevékenységéről. Erre akár még a Badr érkezését megelőző hónapokban is sor kerülhetett, hiszen, amint láttuk, ekkor al-Mustanṣirnak már volt lehetősége magánlevelezést folytatni. Ugyanakkor furcsállható, hogy a Nāṣir ad-Dawla megölése és Badr érkezése közti időszakot miért két és fél évvel a végét követően említi meg a kalifa – a jelek szerint új információként.

> "Híre eljutott ehhez a Legdicsőbb Úrhoz – Isten tegye tartóssá a hatalmát !– és az Isten küldöttjének családjára – Isten áldja őt és őket, zászlajuk nem fog lehanyatlani – hagyatkozott, és azt mondta: 'A halál után nincs élet!' És a bővizű tengerre szállt olyan időben, amikor még

---

[290] *Siǧillāt*, 186.

[291] A nevét Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 95, Baldakūzként említi, Ibn Muyassar,*Aḫbār,* 39, szintén, al-Maqrīzī *al-Muqaffā* II/222, viszont hol Yaldakūš, hol Baldakūš nevet ír. Itt egy oldalon belül látható a két változat, ez nyilván a szövegkiadókon múlott.

[292] *Siǧillāt*, 186–187.

> távolról is félelmetes volt rápillantani, nem hogy hajóra szállni rajta. Isten a hajón elvitte őt és legyűrte a vizet a családjával és gyermekeivel és seregével az Udvar felé tartva."[293]

Badr téli tengeri utazásáról, ami a Fāṭimidák iránti, halált megvető hűségét és ennek isteni jutalmát is jelképezte, az első levél kapcsán már esett szó – itteni előfordulása is bizonyítja hangsúlyos szerepét a vezíri propagandában.

> "Baldakūš, – Isten átkozza meg! – eltömte az átjárókat Kairó falain, hogy a madarak ne jöhessenek be rajtuk, és nagy uralkodóhoz méltó mennyiségű pénzt készített elő, hogy felossza. Isten azonban, amit előkészített, őt visszafogó kötőfékké tette és megcsomózta vele a lábát. Amikor a kikiáltó elkezdte hirdetni a legdicsőbb úr – Isten tegye tartóssá a hatalmát! – közeledését, megzavarodott a véleménye és eljött az ideje. Amikor elővezette a lovát, hogy felszálljon rá, és egyik lábát a kengyelbe tette, odasietett hozzá néhány segítő azok közül, akik Istent, a Házat és a Túlvilágot akarják, és úgy megragadták, hogy nem volt menekvés belőle. [Az Igazhitűek Fejedelme] parancsba adta az elfogását, és lábát elővitték a megláncolásra, majd a megérdemelt börtönbe vetették."[294]

A török hadvezér előkészületeiről a többi forrás egyáltalán nem beszél. Ibn aṣ-Ṣayrafī csupán annyit mond, hogy ő ölte meg Nāṣir ad-Dawlát, majd hogy Badr bevonulása előtt al-Mustanṣir fogatta el.[295] Ibn Muyassar és a nyomán al-Maqrīzī viszont hozzáteszi, hogy Qalyūbból maga Badr üzent a kalifának, hogy fogassa el a náluk Yaldakūšként szereplő tisztet, amit bevonulása előfeltételének tekintett.[296]

> "Láttam,. hogy a fátyol levétetett a falakról, és a diadalmas *ǧuyūšī* sereg minden kapun bevonult, és ennek a legdicsőbb úrnak olyan tekintélye, méltósága és hatalma lett, ami minden szón túltesz. Ez szolgálatának kezdete ebben az időszakban."[297]

Meglehetősen furcsa, hogy egyes szám, első személyű igét használ a levél (formailag egyes szám második személy is lehetne, de annak nem volna különösebb értelme), amikor al-Mustanṣir mindig egyes szám harmadik személyben utal magára mint az Igazhitűek Fejedelmére. Egyébként a fővárosban végzett, meglehetősen brutális tisztogatást ezután nem említi, hanem a következő muszlim

---

[293] *Siǧillāt*, 187.
[294] *Uo.*
[295] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 95.
[296] Ibn Muyassar: *Aḫbār,* 40; al-Maqrīzī: *Ittʿāẓ* II/312.
[297] *Siǧillāt*, 187.

évben meginduló – tehát a bevonulást legalább fél évvel később követő – hadjáratra tér rá, ami Alsó-Egyiptomot tisztította meg az ott elhatalmasodó nomád elemektől.

> "Majd egy másik zsarnoki csoport [következett], ami ötvenezer vagy több [embert] foglal magába, és *lawāta*nak hívják őket – Isten átkozza meg őket! Olyan nép, ami szembeszáll Istennel és a prófétájával, akiknek az embersége csak névleges, nem valóságos; ők akárkinek a követői lettek, aki a dinasztia ellen lépett fel. Ez a legdicsőbb úr annak szentelte magát, hogy élüket eltompítsa [értsd: letörje őket] és lemetssze tüskéjüket. Szétszórta őket a szélben és a kardok és lándzsák étkévé tette őket, Isten pedig megtisztította a földet a szennyüktől és mocskuktól."[298]

A megfogalmazás itt sem rejti véka alá, hogy a vezír könyörtelenül kipusztította a berbereket, de azok minősítésekor sokkal keményebb szavakat használ az első levélnél. Hogy a *lawāta* berberekkel szemben mi indokolja ezt a sugárzó gyűlöletet és megvetést, pontosan nem tudjuk. Mint az első levél kapcsán említettük, csak a Nāṣir ad-Dawlával fennálló kapcsolatuk tűnik valószínű indoknak: erre utalhat a kitétel, hogy a *lawāta*k bárkit követtek, aki a Fāṭimidák ellen lépett fel. Ahogy azt az első bemutatott levélben is láttuk, Alsó-Egyiptomot nem csak tőlük kellett megszabadítani:

> "Ezután a qaysita csoport [került sorra], ami al-Buḥayrában és környékén szóródott szét, amit megettek és felfaltak. Eme legdicsőbb úr harcba szállt ellenük, és a keményen küzdött velük, és a hátakon cipelve elvitte az ajándékaikat *[aḥbiya]* és táborhelyeiket *[ḥilal]* [értsd: magával vitte a vagyonukat]."[299]

Az első levél tárgyalásakor említettük, hogy a berbereket követően a beduinok voltak a vezír következő célpontjai, és hogy ez a krónikai hagyományhoz képest fontos és újszerű adat. A mostani közlés azonban még tovább pontosítja az ott olvasottakat, ugyanis Alsó-Egyiptom nyugati vidékén a többi forrás tanúsága szerint ekkor, a Banū Qurra szétverése óta, már a jemeni, kalbita származású Banū Ṭayyiʾ már említett helyi ága, a Banū Sunbus volt a legfőbb beduin erő – legalábbis csupán utóbbit emelték ki az események leírásakor. Ezzel együtt a szöveg tanúsága szerint qaysita, azaz északi származású arab törzsek is maradtak a gazdag térségben, akiket a vezír elűzött. Kifejezetten qaysiták elleni harcot Ibn Muyassar és al-Maqrīzī csak 469 eseményei kapcsán, az Atsiz kiűzését követő időszakból említ: itt a Banū Qaysot, illetve a Banū Fazārát és a Banū Sulaymot látjuk össze-

[298] *Siǧillāt,* 187.
[299] *Uo.*

fogni, vereséget szenvedni és Badr által részben kiirtatni, részben nyugatra, Barqába űzetni – anélkül, hogy lakhelyüket megismerhetnénk.[300]

A következő eseményt az időrendben előző levél már említette. Mekka és Medina fáṭimida ügynek való újbóli megnyerését ez a dokumentum az alábbi módon írja le:

> "Majd annak szentelte magát, hogy a két nagyságos szent város – a magasságos Isten védelmezze őket – ügyét elrendezze, és visszaállítsa az Igazhitűek Fejedelme és tiszta apáinak említését annak szokása szerint a szentbeszédben és misszióban, erre pedig bőséges összegeket költött, míg sikert nem ért el."[301]

Ez tehát igazolja korábbi, krónikákkal is alátámasztott állításunkat, miszerint alapvetően bőséges kifizetésekkel lehetett rábírni a szent városok urát a köpönyegforgatásra a két, távolsága miatt alapvetően veszélytelen kalifátus között. Sajátos módon a levél a mekkai és medinai diplomáciai-vallási siker után tér rá az alexandriai harcokra, miközben Ibn Muyassar és al-Maqrīzī egyértelműen fordított sorrendet közöl – utóbbi logikusnak is tűnik, hiszen Damietta és a Delta pacifikálása után adná magát, hogy a terület nyugati határvidékére vonuljon a hadsereg. Ugyanakkor nem kizárható, hogy a hadjáratban szünetet tartottak a vezíri seregek, és az sem, hogy a katonai és diplomáciai műveletek párhuzamosan zajlottak – de az sem, hogy a levél megfogalmazója valamilyen oknál fogva felcserélte a két jeles siker sorrendjét, talán azok időbeli közelsége miatt. Következzék a leírás:

> "Ezután Alexandriára és népére fordította a figyelmét, ők ugyanis a Küldött háza népével – Isten áldja meg őt magát és őket – ellenségességben voltak; farkasok, testükön ruhával! Megküzdött velük a Föld színét megsebezve, és megbüntette és kiigazította őket aszerint, amit kiérdemeltek. Szószékének választékát ʿAlī, az Igazhitűek Fejedelme és a fiai közül való imámok – Isten áldása rá és rájuk – említésével ékesítette azután, hogy büszke nevüket nem emlegették rajta."[302]

Alexandria tehát a levél szerint nem ismerte el a fáṭimida uralmat és a síʿita iszlámot is megtagadta. Ennek kezdetét Ibn Muyassar és al-Maqrīzī közlése alapján[303] 462-re (1069-70) datálhatjuk, amikor az Alsó-Egyiptomba űzött Nāṣir ad-Dawla az uralma alatt álló területen szunnita, ʿAbbászidák és Szeldzsukok nevére mondott szentbeszédet vezetett be – itt a levél is bizonyítja, hogy ez nem csu-

[300] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 44; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/318.
[301] *Siǧillāt,* 187–188.
[302] *Siǧillāt*, 188.
[303] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 36; al-Maqrīzī: *Ittʿāẓ* II/303.

pán alaptalan vád volt a hadvezér ellen, hanem valóban szunnita fordulat zajlott le. Érdekes módon al-Maqrīzī kiemeli Damietta városát is, amikor a szunnita szentbeszéd bevezetéséről szól, majd a későbbiekben a Nílus-delta visszahódításakor is, ám a levélben a legfontosabb északkeleti kikötőnek nincs nyoma. Alexandria kapcsán a két szerző megemlíti a *›milḥiyya‹* csoportosulást, ami Badr diadaláig a várost uralta, de ennek mibenlétéről nincsenek biztos ismereteink – sajnálatos módon a levél sem hoz közelebb a megoldáshoz.

A hadjáratokról szóló rész az alábbi sikerrel zárul:

> "Ezután Felső-Egyiptom állapotával foglalkozott, az ugyanis sötét arcát mutatta. Elment, hogy kijavítsa a dolgát, és szenvedett a nehézségétől: a forróságtól és az élet keménységétől, amitől a hegyek is megsemmisülnek. Összeszövetkezett ellenne a katona, a beduin, a nem-arab *[ʿağamī],*[304] a fehér és a fekete. Isten segítséget és diadalt adott neki, és akarata szerint irányította a sorsot: ott legyőzettek és alázatossá fordíttattak át."[305]

Ez roppant érdekes adat, hiszen a történeti források a levél megírását követő esztendőhöz, 469-hez kötik a felső-egyiptomi hadjáratot, ahol előbb a Felső-Ṭūḫban gyülekező beduinokkal, majd a messzi Asszuán urával, Kanz ad-Dawla Muḥammaddal számolt le. Innen tért vissza és vette fel a harcot az év hetedik hónapjában a Damaszkusz felől betörő törökökkel.

Véleményünk szerint az eltérés megmagyarázható. A levél 468 *ḏū l-qaʿda* hónap végére datálódik, ami azt jelenti, hogy valamivel több, mint egy hónappal a 469. *hiǧra* szerinti év kezdete előtt íródott. Nyugati időszámítás szerint ez 1076 júliusának elejével esik egybe. Sibṭ ibn al-Ǧawzītól tudjuk, hogy Atsiz 469 második hónapjának végén (1076 szeptember vége) írt egy levelet Bagdadba a Sínai-félsziget határáról arról, hogy hadjáratot indított Egyiptom ellen.[306] Ibn Muyassar és al-Maqrīzī szerint ugyanakkor Atsiz 469 ötödik hónapjában, a *siǧill* megírása után körülbelül fél évvel (azaz 1076 decemberében) érkezett Egyiptomba, és amikor erről Badr értesült, akkor Asszuánban tartózkodott, ahol még a helyzet rendezésével volt elfoglalva, illetve erőt gyűjtött.[307] A Nílus mentén haladva Kairót Asszuántól mintegy 900 kilométer választja el, amely út megtétele oda-vissza – különösen a levélben is említett nyári forróságban, a hosszú út mentén különböző ellenséges erők-

[304] Ez a szó többnyire perzsát jelent, de ebben az esetben ez kevéssé valószínű. Az észak-afrikai kontextusban ›berber‹ jelentésű használat sokkal elfogadhatóbbnak tűnik, de meglehet, pusztán ›nem arab‹ az értelme.
[305] *Siǧillāt* 188.
[306] Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 181.
[307] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 44; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/317. A két közlés ellentmondásos, mert a Sínai-félszigetről Alsó-Egyiptomba jutni nem igényelhetett két hónapnyi időt. Abban mindhárom kútfő megegyezik, hogy Atsiz *raǧab* hónapban menekült vissza Damaszkuszba, Sibṭ Ibn al-Ǧawzī ráadásul elmondja, hogy előtte Atsiz ötvenegynéhány napig dúlt-fosztogatott Alsó-Egyiptomban – ez utóbbi alapján is a decemberi érkezés tűnik elfogadhatónak. Valószínű, hogy Atsiz a kalifának szánt levele megírásakor még nem indult el ténylegesen.

kel harcolva, ráadásul egy, az évtizedes anarchia miatt igencsak leromlott állapotú és elszegényedett vidéken – kétségkívül hosszú időt vehetett igénybe, főleg, hogy a katonai diadalt az igazgatás újjászervezésének kellett kísérnie.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Badr a krónikai hagyományban megőrzött állítással szemben – ami a 468-as évhez egyáltalán nem köt fāṭimida hadműveletet – már 468 során megindította déli hadjáratát, amelynek első győzelmét is learatta a *siǧill* megírása idejére. Az ebben említett, ellene szövetkezett csoport része lehetett a krónikák szerint Felső-Ṭūḫban összegyűlő Banū Ṯaʿlaba, Banū Ǧaʿfar és Banū Ǧuhayna, akikhez a többi egyéb etnikum és csapattest is csatlakozott. Hogy miért pont őket, és nem a volt fāṭimida sereg maradékait emeli ki a hagyomány, az nem tudható: meglehet, a törökök annyira megritkították őket a háború elején, hogy csak másodhegedűsök lehettek a helyi nomádok mellett. Innen azonban még hosszú út vezetett Asszuánig. A levél megírásakor ezek szerint még javában zajlott a hadjárat, amely több mint fél évvel később zárult csak le.

A levél azonban mindezzel nem ér véget, bár az eseménytörténeti jellegű rész itt befejeződik. Ehelyett a következményekről olvashatunk:

> "Ezen körülmények közül a legkisebb is a büszkeség tollával íratik a kor homlokára, a dinasztia pedig vele és általa újra olyan, mint amikor a legjobb volt."[308]

Mindennek a jemeni fejedelemre nézve is következményei vannak:

> "Mivel az Igazhitűek Fejedelmének szívében szilárd helyet foglalsz el, fel kell fedni a fátylat arról, amit hiszel arról, hogy a legdicsőbb úr az atya helyzetében van, és hogy rá kell hagyatkozni minden ügyben és gondban; azért, hogy ne átvitt értelemben, hanem ténylegesen ismerd meg, és tisztán valld az ő [iránta való] szeretetet, a lelked pedig engedelmeskedjen annak, amit az Igazhitűek Fejedelme példaként állított róla szólva. Tudd meg, hogy ami az Igazhitűek Fejedelmének szavában megjelent az ő felemeléséről és hatalma magasságosságáról, az kicsiny ahhoz viszonyítva, amit megjelenítésének szándékai tartalmaznak [= amit el akart mondani róla]!"[309]

Al-Mustanṣir az episztolastílus cirkalmas szóvirágai útján azt közli al-Mukarrammal, hogy mindaz a dicsőítés, amivel a leveleiben eddig elhalmozta Badr al-Ǧamālīt – beleértve az apai státuszra emelés síita imámok esetében különösen nagy jelentőségű motívumát – szó szerint értendő, a vezír

[308] *Siǧillāt,* 188..
[309] *Uo.*

kalifa előtt élvezett tekintélye pedig nem megkérdőjelezhető. Mindezt a levélben fentebb ecsetelt sikerek bőségesen indokolttá teszik.

A levél lényege ezután áttér al-Mukarram ügyeire, amelyek közül az elsődleges és legfontosabb az, hogy al-Mustanṣir szeretné behajtani azokat az elmaradásokat, amik a különböző vallási adókból neki jártak – eddig ugyanis al-Mukarram hivatkozhatott az út veszélyeire, de már nem. Itt azonban nem csak Badr Egyiptomot pacifikáló diadalaira kell gondolni, hanem a jemeni viszonyokra is, amiket a fejedelem időközben rendezett.[310] Miután emlékeztette kötelességére – nem először a levél tanúsága szerint –, egy korábbi levelére hivatkozva gratulál az ellenségei felett aratott győzelméhez és kifejezi iránta érzett szeretetét.

A levél különlegessége, hogy a datálás és a szokásos záróformulák után egy rövid üzenet csatlakozik hozzá – szövege szerint újfent a kalifa keze írásával –, ami megint visszatér Badr kitüntetett pozíciójának sulykolásához, ismét hangsúlyozva, hogy a vezír olyan a számára, mint az apja, illetve újfent utasítja al-Mukarramot, hogy adja meg a neki járó tiszteletet:

> "A legdicsőbb úr [...] az Igazhitűek Fejedelménél az apja, aẓ-Ẓāhir li-iʿzāz dīn Allāh imám (Isten szentelje meg lelkét és áldja meg!) helyét tölti be, és annak a rangnak a betöltője, amit a levelében leírt, és még többnek. Ismerje meg azt [al-Mukarram,] a legdicsőbb, egyetlen, győzedelmes, igazságos fejedelem (Isten tegye tartóssá megszilárdítását és magasságosságát és zúzza szét irigyeit és ellenségeit!), és teljességében képzelje el, és közeledjen [hozzá] a szívével minden lehetséges [módon], és azzal a ranggal szólítsa meg őt, amit kiérdemel az Igazhitűek Fejedelmének szívében és jelenlétében elfoglalt pozíciója révén. Minden, amit tesz, a legdicsőbb helyen történik a jelenlétében. Eme Legdicsőbb Úr (Isten tegye tartóssá a hatalmát!) meg van bízva azzal, hogy erősítsen meg téged minden lehetséges [módon], és minden megtehető [módon] keresi a megelégedésed. A magasságos Isten szilárdítson meg a szilárd szavakkal az evilági életben és a túlvilágon, áldásával és jóságával. Béke veled!"[311]

2.4.2. A bírói és missziós szervezet élére történő kinevezés

Jól ismert, a történeti forrásokban is említett tény, hogy Badr al-Ǧamālī, formálisan is kiteljesítve hatalmát a teokratikus fāṭimida állam felett, idővel a bírói és a missziós szervezet élére is kinevezést kapott. Erről Ibn Muyassar és al-Maqrīzī már a 466/1074-es események során beszámol, közölve,

[310] "És az utak akadályait hozták fel kifogásként [...] de nem maradt kifogás, amit felhozhatsz, és nincs akadály az úton, ami akadályozná." *Siǧillāt*, 189.
[311] *Siǧillāt,* 190.

hogy a misszionáriusok a helyettesei lettek és a bírók is tőle kapták hivatalukat – egyúttal elmondják, hogy Abū Yaʿlā Ḥamza ibn al-Ḥusayn ibn Aḥmad al-ʿIrqīt nevezte ki helyettesként főbíróvá.[312] Később, saját maguknak ellentmondva, a 470/1077-8-as eseményeknél arról számolnak be, hogy abban az évben nevezték ki főbíróvá, és ekkortól kapta meg a titulatúrájának később állandó elemét képező két címet: *›kāfil quḍāt al-muslimīn‹* [›a muszlimok bíráinak garantálója‹] és *›hādī duʿāt al-muʾminīn‹* [›az igazhitűek misszionáriusainak iránymutatója‹]. Ibn Muyassar a hónapot is tudni véli, eszerint *šaʿbān* folyamán (1078 február-március) kapta meg új címeit.[313] Ibn aṣ-Ṣayrafī pontos adatok nélkül közli ezeket a címeket, és elmondja, hogy miben állt a két új pozíció: az ítélkezés és a misszió emberei neki dolgoztak, kinevezéseik pedig az ő tanácsából származtak.[314] Ezzel egyértelművé teszi, hogy alapvetően ›személyzeti‹ szempontból vette át az irányítást a két testület felett, hiszen származása és életútja alapján nem feltételezhetjük róla, hogy akár vallásjogi, akár vallástudományi szempontból jelentősnek mondható ismeretanyaggal lett volna felvértezve.

A kifejezetten az egyiptomi bíróknak szentelt munkájában Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī is megemlékszik két titulusáról, és hogy ettől kezdve ő nevezte ki a főbírót és a misszió vezetőjét. Két, helyettesként kinevezett bírót is említ: előbb al-Ḥākim ibn Wuhayb al-Malīḥīt, majd annak leváltása után Ǧalāl al-Mulk ibn ʿAbd al-Karīm al-Fāriqīt.[315] Sajnos ezek az információk ellentmondásosak és nem elég részletesek ahhoz, hogy tudjuk, pontosan kik is látták el Badr alatt a főbírói pozíciót, a misszió vezetőiről pedig egyáltalán nem történik említés. Ugyanakkor nem kizárt, hogy az 5/11. század közepétől – elsőként a vezírséget is betöltő al-Yāzūrīnál egyesült a két hivatal – jellemző hagyományt folytatva, a két pozíciót egyazon személy töltötte be.

Ibn aṭ-Ṭuwayr ránk marad töredékeiből és Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī egy odavetett megjegyzéséből azt is tudjuk, hogy Badr ruházata is kifejezte, hogy a civil, katonai és vallási ügyeket irányította. A vezíri öltözet jellemzője a *›durrāʿa‹* elnevezésű, elöl mélyen kivágott, rövid felsőruha és az áll alatt megköthető turbán *[al-mindīl aṭ-ṭabaqiyya]*. Badr ehhez kardot hordott, kifejezve katonai főparancsnoki rangját, a bírói öltözetből pedig a bojtos állkötőt és a speciális fej- vagy vállkendőt *[aṭ-ṭaylasān al-muqawwar]* vette át.[316]

---

[312] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 40; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/313; al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/381. (436. életrajz)
[313] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 45; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/319. Érdekesség, hogy az *al-Muqaffā* nem említi újra a bírói kinevezést.
[314] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 96.
[315] Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/132, 136. A korabeli főbírók kérdését ld. alább, a bíráskodásról szóló fejezetben.
[316] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha,* 106, 121.

Ez minden, amit a történeti források elmondanak Badr al-Ǧamālī és a vallási szervezetek vonatkozásában. A *›Šiǧillāt al-mustanṣiriyya‹* gyűjteményének 34. számú darabja,[317] ami 470 *ḏū l-qaʿda* végén (1078 június közepén) során készült, roppant értékes adalékokkal szolgál ebből a szempontból. A dokumentum zömét MICHAEL BRETT már lefordította egy tanulmányában, munkáját felhasználtuk saját változatunk elkészítésekor.[318]

A levél lényegében arról számol be al-Mukarramnak, hogy a vezírt kinevezték a misszió és a bírói szervezet élére, ami rendkívül fontos lehetett a számára, hiszen a jemeni fejedelem egyben a közösség fő hittérítője, vallási vezetője is volt. A címzést és üdvözlést a kalifa ősei, a próféta és az imámok hosszabb eulógiája követi, majd a kalifa megkezdi Badr érdemeinek új információkat nem tartalmazó, ellenben igen cizelláltan megfogalmazott, így a korábbiakat figyelembe véve itt nem idézendő dicsőítését. Teszi mindezt úgy, hogy a nevét sokáig meg sem említi, de elmondja róla, hogy Isten választotta ki az imám számára, ő pedig legyőzte a gonoszokat és helyreállította a birodalom hatalmát és rendjét. Badr nevének felbukkanását követően két, eddig nem látott (és később sem gyakran ismételt) áldóformula is felbukkan, utalva a továbbiakban foglaltak jellegére. Istentől ezúttal al-Mustanṣir nem csak a vezír hatalmának tartósítását és szava felmagasztalását kéri, hanem elsőként a hit általa való megtámogatását, továbbá azt, hogy örvendeztesse meg őt hosszú maradásával *[ʿaḍḍada l-lāhu bihi d-dīna wa-amtaʿa amīra l-muʾminīna bi-ṭūli baqāʾihi]*.[319] Ennek használata azonban a későbbi dokumentumokban nem lett általános.

Ezután közli, hogy Badr ›az Igazhitűek Fejedelmének helyettese‹ *[ḫalīfat amīr al-muʾminīn]*, ami igencsak figyelemreméltó megfogalmazás. A ›helyettesre‹, ›megbízottra‹, ›felhatalmazottra‹ számos egyéb arab kifejezés használható, a levélben azonban az a szó kerül elő, ami az iszlám világ számára a próféta halála után a vallási közösséget *[umma]* vezető uralkodó megjelölése: a ›kalifa‹. Mindez a levelekben precedens nélküli és a későbbiekben sem fordul elő, al-Mustanṣir és a fāṭimidák általában ugyanis magukat is kalifáknak tekintették, ha nem is alkalmazták ezt titulusként.[320] A helyettesség leszögezését követően újfent megemlíttetik, hogy Badr olyan al-Mustanṣir számára, mint megboldogult apja, aẓ-Ẓāhir imám volt, illetve látjuk, hogy a kalifa reményei megigazolást nyertek általa, nem csalatkozott.[321] Az ezt követő jellemzést újszerű jellege miatt már érdemes idéznünk:

---

[317] *Siǧillāt*, 106–109.
[318] Brett, Badr al-Ǧamālī, 70–71.
[319] *Siǧillāt*, 107.
[320] Az imámok címeiről ld. alább, a vonatkozó fejezetben.
[321] *Siǧillāt*, 107–108.

"Olyan szintekre emelkedett a vallásban, ami felülmúlja a hívőket. És hűséges volt az imámság iránti szeretetében titokban és nyíltan. Az Igazhitűek Fejedelme a törvényes vallás jellemzőihez méltónak és alkalmasnak, és a helyes irányt mutató hit kötelékében hűségesnek és elmélyültnek találta, a politikai uralom terén pedig megfelelőnek és igaznak látta. Isten ugyanis általa terjesztette el az igazhívők misszióját, azután, hogy elrothadt, az Igazhitűek Fejedelmének kalifátusát pedig felvirágoztatta, miután elszáradt [...]"[322]

Badr al-Ǧamālīt itt egy teljesen új oldaláról ismerjük meg: a levél értésünkre adja az al-Mustanṣir iránti elköteleződésének mélyen vallási jellegét és a vezír példaértékű hitét, amihez kiváló államférfiúi képességek társulnak. Mindez nem maradhatott következmények nélkül:

"Az Igazhitűek Fejedelme nem tehetett mást, mint hogy az *al-Farqad*-csillagok fölé magasítja és ezt hirdeti, és hogy a nemzőapajának helyére helyezi, az uralom pozíciójába teszi, és az imámság helyettességének nyakékében a fonal helyét adja neki. Elrendelte számára a muszlimok bíróinak garantálását és az igazhitűek misszionáriusának iránymutatását, igaz elrendeléssel, ami azokat [Badr személyében egy] érdemes, igaz emberhez vitte. Ugyanis kiváló volt annak terén, beszélte a nyelvüket, ismerte a rendelkezéseiket; [ismeretei] magas szintje tanúsítható, büszke zászlai pedig, amik mindig valamelyik rendelkezésükkel vannak összekötve, feltépik a sötétség fátylait és felgöngyölik a nehéz felhők rétegeit."[323]

Minderről a kalifa iratot is készíttetett, melyben Badr dicső tetteit is megemlítette. Ezután az aktushoz kötődő ceremónia leírását olvashatjuk:

"Az Igazhitűek Fejedelme palotája szobáiból az *īwān*jába ment, ahol ráruházott egy nemes díszruhát, amit [saját] testén viselt, majd kivonta oldaláról a hatalom kardját, és ráruházta, ahogy nagyapja [a Próféta] az apjára [ʿAlīra] bízta a *Ḏū l-Fiqār*t. Ráruházta az uralom ügyeit is, amelyek uralására Isten őt nevezte ki örökösül, helyetteseként a vallásában és a világában, felemelve őt egy csak általa kiérdemelt helyre dinasztiájának szolgái, birodalmának kardos és zászlós előkelői, az igazhitűek összes misszionáriusának és a muszlimok minden bírájának szemtanúsága előtt."[324]

---

[322] *Siǧillāt*, 108. Brett, Badr al-Ǧamālī, 70, fordítása a miénknél sokkal kevésbé szó szerinti, és egy ízben téves is: az ›*al-īmān al-mahdī*‹ fordulatot ›faith of the Mahdī‹, azaz ›Mahdī-hit módján‹ fordítja. Ez nyelvtanilag sem helyes, de ideológiai értelemben sem, hiszen a fāṭimida ideológiában nem volt szerepe a tizenkettes síʿita Mahdīnak.

[323] Uo. Brett, Badr al-Ǧamālī, 70, fordítása ismét jelentősen egyszerűsíti az eredeti szöveget, de tartalmilag helyes.

[324] Uo. Brett Badr al-Ǧamālī, 70, itt egy lényeges elemet hagy ki azzal, hogy a díszruhával kapcsolatban nem említi: az uralkodó saját testéről származik. A szemtanú előkelőségeket illetően pedig egy önkényes javítást tesz: az *›aṣḥāb as-suyūf wa l-aʿlām‹* [›a kardosok és zászlósok‹] szöveget ›Men of the Sword and the Pen‹ módján adja vissza, azaz olvasa-

Rendkívüli kegyekről olvashatunk itt, hiszen az uralkodó saját ruháját adta oda Badrnak. Raádásul a hatalmat jelképező kard átadását is egy igen fontos, vallási jelentőségű eseményhez hasonlítja – a próféta ugyanis a síiták hite szerint nem csupán a híres kardot adta át unokaöccsének, hanem őt nevezte ki örökösévé és utódává (azaz kalifájává) A szövegrész pedig újra elő is veszi a kalifai megjelölést Badr és az uralkodó viszonylatában. A kinevezésre, ahogy más esetekben is, az állami elit jelenlétében került sor, ezúttal külön kiemelve az érintetteket: a bírókat és hittérítőket. A ceremónia mindezzel nem ért véget: az uralkodó személyesen járt közben Istennél.

> "*Siǧíllj*e felolvastatott, az Igazhitűek Fejedelme pedig látta és hallotta, karja pedig ki volt tárva a magasságos Isten felé, imádkozva és könyörögve, hogy maradjon meg [Badr] az államának, és nagylelkű természete miatt bocsánatért esedezett."[325]

Ezután a dokumentum egy másolatát elküldték al-Mukarramnak – ez pedig a jelenleg vizsgált levél. A jemeni fejedelem kiválóságának és a kalifa iránta érzett szeretetének köszönheti, hogy részesült a levélben. Ezután al-Mustanṣir az alábbival fordul hozzá:

> "És fordítsd arcod ezen Legdicsőbb Úr felé – Isten tegye tartóssá hatalmát és magasítsa fel a szavát – céljaidban, és tedd ki- és bemenő ügyeidben vallásod *qíblá*jává. Folyamodj hozzá mindabban, ami a vallás problémái közül érint téged, vagy ami az igazhitűek *fatwá*i közül kétséges számodra, hogy küldjön neked tudásából egy parázsló üstököst, és a számodra kétséges dolgok tengerében száraz utat verjen, és az Egyenes Útra vezessen, hogy onnan az Áldás Kertjeibe juss."[326]

A vezír misszionáriusi és bírói kinevezése eszerint nem üres formaság: al-Mukarram esetleges vallási problémáit hozzá utalja az imám, hogy az üdvözülés felé vezető útra irányíthassa őt. Badr, a hadvezérré és helytartóvá, majd vezírré emelkedett örmény rabszolgakatona egy megkérdőjelezhetetlen szakértelmű, az imám által lényegében abszolút tudásúnak elismert vallástudós képében tűnik fel a levél alapján, ami nyilvánvaló képtelenség – jól mutatja azonban, hogy a korabeli fáṭimida államban milyen propagandisztikus eszközökkel igyekeztek legitimálni és megerősíteni a már amúgy is szinte minden felett uralmat gyakorló vezír hatalmát vallási téren. Hogy erre miként reagált a jemeni misszió, azt legfeljebb közvetetten tudjuk megállapítani: mivel a szívélyes viszony

---

ta az *›aʿlām‹* szó helyett *›aqlām‹*. A közismert ›tollas–kardos‹ felosztás ismeretében ez nem is tűnik elvetendő ötletnek, bár a kiadott szöveg nem támasztja alá, és a zászló hatalmi jelvényként való felfogása miatt az sem lehetetlen, hogy eredetileg is ez állt a szövegben.

[325] Uo. Kétségtelen, hogy az utolsó rész *(wa-ṣarafa l-maʿāḏira ʿan karīmi muhǧatihi)* értelmezése nem tűnik könnyűnek, de Brett, Badr al-Ǧamālī, 70, változatát *(and reveal to the world his noble soul)* nem tartjuk megalapozottnak.

[326] *Siǧíllāt*, 109. Brett, Badr al-Ǧamālī, 71, fordítása itt jónak tűnik.

a későbbi levelezésben is fennmaradt, al-Mukarram fejedelem bizonyára elfogadta Badr vallás terén mutatott felsőbbrendűségének fikcióját és a misszió vezetése fölött gyakorolt nagyon is valós hatalmát.

2.4.3. Az örökösödés előkészítése

A krónikákból jól ismert tény, hogy Badr tovább tudta örökíteni a teljhatalmú vezirátusát a fia, al-Afḍal számára, aki nála is hosszabb ideig vezette a Fāṭimida Kalifátust 487/1094-515/1121 között. A források szerint apja megbetegedésekor, 487 elején kapta meg az irányítást.[327] Ekkor muszlim időszámítás szerint 27-28 éves lehetett. Azt is megtudjuk, hogy a hatalomátvétel nem volt zökkenőmentes: Badr cselekvőképtelenné válásakor az egyik magas rangú rabszolgakatona *[ǵulām],* Amīn ad-Dawla Ṣāfī – eredeti nevén Lāwūn, ami az örmény Levon vagy görög León megfelelőjének tűnik – megpróbálta magának megszerezni a hatalmat. Ibn aṣ-Ṣayrafī leírása szerint Isten megakadályozta tervét, és hiába gyűjtött sok támogatót, nem jutott el a kalifához.[328] Ibn Muyassar és al-Maqrīzī részletesebben és másképp mutatja be az eseményeket. Szerintük a kinevezés és a díszruha átruházása meg is történt a hadvezér részére, ám a hadsereg Badr családjához lojális tisztjei kivonultak katonáikkal, és gyakorlatilag fenyegetésekkel kényszerítették rá al-Mustanṣirt arra, hogy a volt főminiszter fiának adja a vezíri hatalmat.[329] Az epizód kiválóan érzékelteti, hogy ténylegesen mi volt a Ǧamālī-rendszer alapja, és hogy mennyi mozgásszabadsága maradt az uralkodónak a vezíri család és a nekik engedelmeskedő katonaság mellett.

A jemeni levelekből mindez nem derül ki, arról viszont fontos információkat kapunk, hogy Badr al-Ǧamālī idejekorán elkezdte biztosítani a hatalmát saját leszármazottai számára – márpedig ez a későbbi történeti munkában legfeljebb egy-egy említés szintjén szerepel, így az ennek egyes elemeit megvilágító levelek rendkívüli fontossággal bírnak.

2.4.3.1. "Elhívta a jelenlétébe őt és két, legdicsőbb fiát."

Az 59. számú, 472 *šawwāl*jának végére (1080 áprilisának vége) datált levél[330] al-Mukarram fejedelem számára készült. A levél a címzést és üdvözléseket követően Egyiptom kiváló állapotának és a vallás ottani virágzásának leírásával indul, majd leszögezi, hogy ez a vezírnek köszönhető. Badr dicsőítését, illetve érdemeinek retorikai díszítésekben bővelkedő ecsetelését, minthogy a korábbiakban már

[327] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 97.
[328] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 98.
[329] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 54; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/331–332. Utóbbi szerint a kalifa közölte, hogy ha akarná, egy nádszálat is kinevezhetné vezírré, mire a tisztek kijelentették, hogy ha azt a bizonyos nádszálat (azaz Levont) nevezné ki, akkor azt helyben levágnák.
[330] *Siǧillāt,* 194–196.

nagy mennyiségben találkozhattunk vele, ráadásul különösebb információértéke nincs, nem fogjuk idézni. A kalifa ismét elmondja, hogy Badr hárította el a dinasztiát és államot fenyegető bajokat, majd a lehető legjobb módon vezette a birodalmat. Ennek következtében al-Mustanṣir rábízott minden világi és vallási ügyet, és kinevezte a bírói és a misszós testület vezetőjévé. (Ennek ismételt hangsúlyozása a jemeni fejedelem számára, aki egyben a misszió egy jelentős, Jemen mellett Ománt és Indiát is magába foglaló szeletének feje volt, érthető.) Ezután az alábbiakat olvashatjuk:

> "És [az Igazhitűek Fejedelme] írt számára egy dokumentumot, ami biztosította őt legkiválóbb tetteiről és kiválóságairól,[331] dicsérve terjedésének illatozását, és minden büszkeséget felülmúlt a büszkesége. Kézjegye után saját kezével írt sorokat, amelyek hírt adnak kiválóságáról és rámutatnak kedves helyére és helyzetére [...]"[332]

Láthatjuk, hogy bár ekkor már több mint hat éve teljhatalmat gyakorolt az állam élén, és két évvel korábban a vallási szervezetek felett is hivatalosan megerősített befolyást szerzett, ennek hangsúlyozását továbbra is fontosnak érezte a kormányzat – Badr tetteit újra és újra megörökítették, rögzítve, hogy teljhatalma a kalifa akaratának köszönhető. Mindezt pedig fontosnak látták belefoglalni a jemeni vazallusnak írott levélbe, ahogy a továbbiakat is.

> "[...] és elhívta a jelenlétébe őt és két legdicsőbb fiát: a dinasztia győzedelmesét, az uralom nemességét, a hit megsegítőjét, az Igazhitűek Fejedelmének támaszát, a vezetőségek birtokosát, Abū l-Ḥasan ʿAlīt és a megtámogatottat, az uralom méltóságát, a dinasztia hatalmasságát, a muszlimok segítségét, az Igazhitűek Fejedelmének igaz barátját, az erények birtokosát, Abū l-Qāsim Šāhinšāhot – Isten tegye tartóssá hatalmukat és magasságosságukat és zúzza szét irigyeiket és ellenségüket ![...]"[333]

Abū l-Qāsim Šāhinšāh nem más, mint a későbbi vezír, aki a jelek szerint ekkor még nem birtokolta a később állandó titulusaként említett *›al-Afḍal‹* [›a legkiválóbb‹] címet, hanem fivérével együtt osztozott az apja által viselt *›al-Aǧall‹* [›a legdicsőbb‹] tiszteleti névben. Abū l-Ḥasan ʿAlīt illetően ez az egyetlen hely, ahol hallunk róla – semmilyen egyéb forrás nem említi meg Badr ilyen nevű fiát, noha a titulatúrák gondosan kimódolt párhuzamossága alapján úgy tűnik, hogy helyzete nem volt alárendelt fivérééhez képest. Mi több, a sorrend alapján még arra is gondolhatunk, hogy idősebb lehetett az ekkor muszlim időszámítás szerint 13-14 esztendős testvérénél.

---

[331] Mindkét szó egy-egy lóra jellemző tulajdonság: *›ġurar‹* [›fehér homlokfoltok‹], *›ḥuǧūl‹* [›fehér lábfoltok‹].
[332] *Siǧillāt,* 195.
[333] *Uo.*

A krónikai hagyományból[334] tudjuk, hogy 477/1084-5 folyamán a vezír egy fia, akit minenütt csak al-Awḥad [›az egyetlen‹] néven említenek, beduinokat és katonákat gyűjtve fellázadt Alexandriában, ahol apja legyőzte őt. A muszlim krónikai hagyomány egyebet nem is tud az eseményről, azon túl, hogy ennek nyomán épült fel a Ǧāmiʿ al-ʿAṭṭārīn, ami az ayyūbida időkig a kikötőváros nagymecseteként működött, építése pedig *rabīʿ al-awwal* során fejeződött be.[335] Végül a vezír *ǧumādā l-ūlā,* azaz szeptember-október során helyettessé – vagy inkább, a későbbi terminológiát nem példa nélküli módon visszavetítve, helytartóvá *[nāʾib]* – nevezte ki *[istanāba]* al-Afḍalt. Egy kortárs költő, a *lawāt*ák kapcsán már idézett Ibn al-Habbāriyya egyenesen azt mondja, hogy saját kezűleg végezte ki lázadó gyermekét, ami elborzasztotta a kalifát.[336]

A kopt egyháztörténeti gyűjtemény a rejtélyes al-Awḥaddal kapcsolatban azonban igen értékes adatokkal lát el minket. A vonatkozó rész szerzője, Mawhūb b. Manṣūr, egy igen tehetős, ezért kormányzati kapcsolatokkal is bíró család sarja, Alexandriában al-Awḥad szolgálatában állt. (Sajnos ennek hátterét és időpontját nem mondja meg, ahogy azt sem, hogy mikor nevezték ki al-Awḥadot Alexandria élére.) Tőle tudjuk meg, hogy egy bizonyos Ǧamāl ad-Dawla Ṭaʿʿān nevű katona uszította apja ellen, amire az volt az oka, hogy a teljhatalmú vezír megölette két rokonát. Amikor fellázadt, a vezír előbb Ibn al-Maġribī kancelláriavezetőt, majd másik fiát, al-Afḍalt küldte, hogy meggyőzze a békétlenkedés beszüntetéséről, ám hiába. Végül sereggel vonult ellene, a fia pedig két hónapos ostrom után megadta magát, és együtt vonultak Kairóba *abīb* hónapban (július-augusztus). Évet itt sajnos nem ír a szerző, de kínálkozik az azonosítás a muszlim hagyományban megőrzött 477/1084-es évvel, ami a kopt időszámítás szerint a 800. év lenne.[337] Al-Awḥad azonban ekkor korántsem halt meg, erre pedig még visszatérünk.

Kínálkozik a lehetőség, hogy al-Awḥadot azonosítsuk al-Afḍal fentebbi *siǧill*ben említett fivérével. Ugyan ott még nem hívták al-Awḥadnak, de minden további nélkül elképzelhető, hogy időközben, fivéréhez hasonlóan, ő is új, egyedi címet kapott. Másrészt nyilvánvaló, hogy Badr kiszemelt örököse számos uralkodói kegyben kellett, hogy részesüljön, hiszen apjával és al-Afḍallal is ez volt a helyzet. Az elemzett levél alapján Badr és két fia kitüntető eljárásban és ajándékokban részesült a

---

[334] Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 46; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/321. A lázadásról szóló különböző tudósításokról lásd: Den Heijer, J., La rébellion de l'émir al-Awḥad (477/1084). Étude comparative des sources historiques, in: *Alexandrie médiévale (3)*, ed. C. Décobert/J. Empereur, Cairo 2008, 171–181.

[335] Egyéb forrásokból kiderül, hogy nem 477-ben, hanem 479-ben fejeződött be a mecset építése. Az említett mecset két építési felirata is ismert, az alapján 477 *rabīʿ al-awwal* során az eszerint két évig tartó (újjá)építése kezdődött meg. Ld. Den Heijer, La rébellion, 177, 179.

[336] Ibn al-Habbāriyya (megh. 509/1115–1116) *›aṣ-Ṣādiḥ wa-ʾl-bāġim‹* c. *raǧaz*-kötetében. Idézi Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/133–134.

[337] *Baṭārika* II/3/218.

leírt alkalommal, az pedig igencsak valószínűtlen, hogy egy ilyen demonstratív kegyosztásból pont a kiszemelt utód maradt volna ki. Később, az örmény vezíri család kiirtásakor is csak Badr három fiának leszármazottairól van szó: al-Afḍaléról, al-Awḥadéről és al-Muẓaffar Ǧaʿfaréről.[338] Abū l-Ḥasan ʿAlī és al-Awḥad azonossága mindez alapján nagyon valószínűnek mondható, de biztosat a kérdésben mindaddig nem állíthatunk, amíg elő nem kerülnek a feltevésünket megerősítő vagy cáfoló források.

A levél a ceremónia leírásával folytatódik, röviden kitérve a fiúk érdemeire, amik javarészt Badr erényeihez hasonlíthatóak és azokon alapszanak:

> "[Ők], akik nagylelkű gyökérből ágaztak el a vezetésben, és felülmúlták a meglett férfiakat jó születésük és személyiségük révén. [Az Igazhitűek Fejedeme] rá és rájuk ruházott saját ruhái közül olyat, aminek látványa és ragyogása kényezteti a szemet, az elmét pedig lenyűgözi a büszkesége és magasságossága. A Legdicsőbb Úr, a Seregek Parancsnoka nemesebbé és dicsőbbé vált, és [mindez] hasznot hajtott neki rangban és szépségben. Azáltal, hogy látta két kiváló fiát, örömét megkétszerezte, és beteljesedett az Isten áldásának bősége nála és reá."[339]

Ahogy az egész közép- és kora újkori muszlim világban, úgy a Fāṭimida Birodalomban is a kegyosztás fontos elemét képezte a díszes és értékes öltözetek *[ḫilʿa,* tsz. *ḫilaʿ]* uralkodók általi adományozása. Itt is, ahogy korábban már többször, egy ilyen ceremóniáról láthattunk beszámolót: a vezír és két kiváló fia részesült a díszruhákban. Ezzel nem ért véget az eseménysorozat:

> "Az említett dokumentumot felolvasták az Īwānban[340] ezt követően, hogy hallja az Igazhitűek Fejedelme és az, aki megtisztelte a jelenlétével az állama szerencsés kiválóságai közül, és az igazhitűek minden szolgája és a többi ember mind. Ezután visszavonult a palotájába, kettejükkel a társaságában, körbevéve mindenféle megtiszteltetéssel és a magasságos dicsőséges szőnyegével elfedve."[341]

A dokumentum megírását és a díszruha-adományozást ezek szerint egy nyilvános rendezvény követte, ahol az uralkodó jelenlétében mindenki számára kihirdették a vezír érdemeit, és bemutatták az uralkodói kegyekkel szemmel láthatóan elárasztott Badrot és két fiát. Az aktus – és a tény, hogy minderről még a jemeni hívek számára is beszámolót küldtek – jól mutatja, hogy a vezír számára

---

[338] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/111.
[339] *Siǧillāt*, 195–196.
[340] A fāṭimida palota egyik reprezentatív nagyterme, ami al-Āmir koráig az audienciák és más ceremóniák színhelye volt. Ld. Sayyid, Capitale, 487; Sayyid, Muqaddima, 98–100.
[341] *Siǧillāt*, 196.

milyen fontos volt a hatalma általános elismertetése, valamint azt is, hogy gyermekeit már ekkor igyekezett a kalifához kötni, megtéve a családja hatalmának megerősítése felé vezető első lépéseket.

A levél azzal zárul, hogy a kalifa parancsba adja a levél és a benne említett, Badr tetteit és hatalmát megörökítő dokumentum elküldését al-Mukarram számára – sajnálatos módon utóbbi nem maradt fenn. Bizonyára hasonló volt a korábbi, ilyen témájú levelekhez (így a hadjáratokról beszámoló 57-eshez vagy a vallási érdemekről és a bírói és missziós irányítás átadásáról beszélő 34-eshez), de a történetírásban megőrzött adatok pontosítása, esetleg kibővítése miatt nagy haszna lenne ismeretének – különösen, hogy a 470-es évek vonatkozásában a történetírásnak meglehetősen kevés mondanivalója van a Fāṭimida Birodalomról.

2.4.3.2. "Ami újonnan létrejött számára a fia helyettességéből"

A Ǧamālī-család hatalma további megszilárdításának lépcsőit hiányosan ismerjük, a következő ezzel kapcsolatos információink 478-ból származnak.[342] A 27. számot viselő levél az év áldozati ünnepe alkalmából íródott, ami 1086. április 3-6. közé esett. Az üdvözlést követően az imám arról ír, hogy birodalmában minden a legnagyobb rendben van és megfelelően működik. Ez természetesen nem másnak, mint Badr al-Ǧamālī ›uralma kiválóságának‹[343] köszönhető – de immár nem csak annak:

> "És azáltal, ami újonnan létrejött számára a fia helyettességéből, [aki] a legdicsőbb, a legkiválóbb [al-Afḍal], az imám kardja, az iszlám dicsőségessége, a teremtmények nemessége, a vallás megsegítője, az Igazhitűek Fejedelmének közeli barátja, Abū l-Qāsim Šāhinšāh – Isten növelje meg hatalmát és magasságosságát és zúzza szét irigyeit és ellenségeit, és örvendeztesse meg az Igazhitűek Fejedelmét hosszas maradásával [...]"[344] – innen folytatódik a virágzás leírása, majd a jókívánságok továbbítása.

A rövid közlés alapján egyértelműen kitűnik, hogy a teljhatalmú vezír nemrégiben helyettest is kapott fia személyében, de ennek mibenlétéről nem sokat tudunk meg. Szerencsére rendelkezésünkre áll az a dokumentum is, ami kifejezetten erről számol be. Ezen kívül a fent idézett, rövid részlet alapján az is megállapítható, hogy Šāhinšāh immár nem a hat évvel korábban viselt titulusait birtokolta, hanem azokat, amiket véglegesen használt – ugyanezeket sorolja fel a róla szóló életrajzi bejegyzésében Ibn aṣ-Ṣayrafī is.[345] Hogy a titulusbeli váltás az előléptetés folyománya volt,

---

[342] *Siǧillāt*, 94–96.
[343] *Siǧillāt*, 94.
[344] *Siǧillāt*, 95.
[345] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 97.

vagy korábban és attól függetlenül történt, azt nem tudjuk. Azt mindenesetre megjegyezhetjük, hogy az új titulatúrában felbukkanó ›az Igazhitűek Fejedelmének közeli barátja‹ *[ḫalīl amīr al-mu'minīn]* titulus a Badr előtti időszak számos vezírjének a sajátja volt, tehát viszonylag magas presztízst közvetíthetett.

2.4.3.3. "Hogy rábízza apja előtt a rendelkezés kötelékeit[...]"

Nem sokkal az előző üzenetet követően, 479. *muḥarram* 7-én (1086. április 29.) készült a gyűjtemény 15. darabja.[346] Az al-Mukarramnak címzett üzenet témája Badr al-Ǧamālī bőséges, szokott módon burjánzó dicsőítésével indul, sokszorosan körülírva, hogy milyen sokat köszönhet neki az imám és a birodalom, valamint hogy ezért milyen magas pozícióba jutott, és milyen pozitívan viszonyul hozzá az uralkodó. A terjedelmes részt al-Afḍal rövidebb, de hasonló stílusú jellemzése követi. (A kihagyott részben al-Afḍal fentebb már olvasható teljes titulatúrája és a hozzá kötődő áldásformula szerepel.)

> "A fia [...] tökéletessé vált erényben és teljességben, jámborsága és nemessége és teljes megfelelősége pedig kiteljesedett; és apja, a legdicsőbb úr fényeiből ragyogó fényeket kölcsönzött, amivel [csak] akkor hagyott fel, amikor már nem lehetett többet [kölcsönözni], jó és hű tetteiből pedig megtalálta [azaz megtanulta], amit a dicsőséges találhat a dicsőségestől. Ő félhold a teljes teliholdból![347] Nagylelkű egy nagylelkűtől! A bő, friss, édes vizű tenger áradása! Nyíl az erény és ajándék tegzéből![348] Bőséges zuhogás a bőségesen zuhogó záporból!"[349]

Látható, hogy a vezírhelyettes erényei javarészt apjának köszönhetőek, tőle erednek – legalábbis a levél ezt igyekszik hangsúlyozni. Mindez azonban csak a felvezetése, indoklása a soron következőknek.

> "Az Igazhitűek Fejedelme úgy vélte – Isten támogassa meg a szerencséseket a véleményeivel – hogy rábízza apja előtt a rendelkezés kötelékeit, és összekötötte vele annak irányítását, ami a kalifátus trónja alá tartozik a kis és nagy [dolgokból]."[350]

Rövid megfogalmazása tehát, hogy Badr jelenlétében – és nyilván ösztönzésére és jóváhagyásával – al-Afḍal is teljhatalmat kapott. Egy ilyen horderejű esemény nem maradhatott kellő hírverés nélkül:

---

[346] *Siǧillāt*, 63–66.
[347] Szójáték Badr nevével, ami teliholdat jelent.
[348] Újabb szójáték, az ›erény‹ *[faḍl]* és az ›ajándékozás, megtisztelés‹ *[ifḍāl]* szavak utalnak Šāhinšāh tiszteleti nevére, az al-Afḍalra.
[349] *Siǧillāt*, 64.
[350] Uo.

"Megparancsolta, hogy írassék egy dokumentum, amit felolvastak az Īwānban, az Igazhitűek Fejedelme és az állam minden méltósága és előkelősége, emírje és támogatója, katonája és serege, vendége, előkelője és közrendűje láttára és hallatára. Bemutatta őt/azt az emberek elitjének felhatalmazással, felmagasztalással és dicsőítéssel beburkolva. Büszke a nemes és büszke dolgokra, amikből olyan adatott neki, amitől lecsökkent az ellenséges[ség] ömlése és felvidította a támogatók szívét."[351]

Látható, hogy a legfontosabb legitimáló ceremónia ismét az állam és a hadsereg vezetői és az előkelőségek jelenlétében történő, nyilvános felolvasás. Ezt kiegészíti vagy a dicsőségbe burkolt új vezírhelyettes, vagy a dokumentum bemutatása is az összegyűlteknek, ami csak növeli az esemény súlyát. Mivel a helyettesi hatáskör mindenre kiterjedt, a kormányzat gondoskodott róla, hogy kinevezésről a megjelent notabilitásokon túl minden alattvaló értesüljön az eseményről:

"Kiadatta az említett dokumentum másolatát az állam minden tartományába, benne ez a boldogságos szöveg, ami sikerrel és [helyes] elrendezéssel van összekötve, és megparancsolta, hogy engedelmeskedjenek a parancsainak és tartózkodjanak attól, amit megtilt, és támogatta kezével, kardjával, tollával és rendeleteivel [...]"[352]

A dokumentum azzal folytatódik, hogy az említett rendelkezést mindenütt elfogadták és aszerint jártak el, ami rendet és nyugalmat, békét és biztonságot eredményezett. Ekkor al-Mustanṣir újabb, al-Afḍal rangját a csúcsra emelő lépésre szánta el magát:

"Megjelent a parancsa, hogy mondják rá a fohászt az ʿalida, mustanṣirita szószékek választékain a szentbeszédekben *[ḫuṭba]* az al-Muʿizz-féle, védelmezett Kairóban, al-Fusṭāṭban és a többi városban és tartományban, a közeliekben és távoliakban, péntekenként és az ünnepnapokon, miután végrehajtották az Igazhitűek Fejedelmére és a Legdicsőbb Úr, a Seregek Parancsnoka [nevére] mondott fohász kötelességét, ahogy az megparancsoltatott. Ehhez csatoltassék a fohász a Legdicsőbb, a Legkiválóbb [= al-Afḍal] nevére."[353]

Ezek rendkívül fontos információk. Csak innen tudhatjuk ugyanis meg, hogy Badr al-Ǧamālī és fia bekerült a szentbeszédbe. Természetesen ez gyakorlati szempontból nem volt jelentős változás, számottevően nem változott tőle a vezír vagy fia jogköre – nem így formális, legitimációs tekintetben. Közismert, hogy a prédikációt követő fohászban való szereplés a muszlim területeken az

[351] *Siǧillāt,* 64–65.
[352] *Siǧillāt*, 65.
[353] Uo.

adott régió feletti uralom egyik jelzője volt – tulajdonképpen fogalmazhatunk úgy, hogy akinek a neve szerepelt a *ḫuṭbá*ban, azt lényegében elismerték az adott terület uralkodójának.

Ebben az esetben al-Mustanṣir természetesen megmaradt az első helyen, hiszen ő volt a legitimitás forrása a vezír és fia számára, de a pénteki és ünnepnapi fohászokba való bekerüléssel Badr al-Ǧamālī biztosította, hogy alattvalói többsége tudja és hétről-hétre emlékeztetőt kapjon róla: ő a birodalom tényleges ura. Helyettessé kinevezett fiának szerepeltetése pedig félreérthetetlenül jelezte, hogy – akár kapott a valóságban is tényleges jogköröket, akár nem – ő lesz ennek a tényleges hatalomnak az örököse.

Ezen túlmenően a levél végén az imám utasítja al-Mukarramot, hogy az uralma alá tartozó területen tegyen ő is így, azaz illesztesse be az al-Afḍalra mondatott imát a szentbeszédbe – egyúttal kitér arra is, hogy al-Awḥad, akinek valószínű kilétéről és lázadásáról a fentebbiekben már volt szó, kerüljön ki onnan:

> "és hogy annak említése, akit al-Awḥadnak tituláltak, töröltessék el a szentbeszédek fohászából és a gyülekezetekből, és hogy töröld el megparancsolását és szüntesd be elrendelését."[354]

Ezáltal a levélből nem csak azt tudjuk meg, hogy al-Afḍal teljhatalmat kapott és bekerült a szentbeszédbe, hanem áttételesen azt is, hogy fivére korábban már elérte ugyanezt a státuszt. Joggal merül fel a kérdés, hogy ha a fivére 477/1084-ban már fellázadt és ki is végezték, miért csak közel két évvel később került sor ilyen intézkedésre. Ez ugyanis nem olyan kérdés, aminél hanyagságot vagy feledékenységet feltételezhetnénk a kairói vezetés részéről.

Itt megint a kopt krónika segít ki minket. Al-Awḥad kapcsán ugyanis elmondja, hogy a lázadást követően a palotában maradt, rossz viszonyban az apjával. Végül a vezír 802. *baramhāt* 10-én (1086. március 6.) letaróztatta és börtönbe vetette a fiát egy összeesküvés miatt, majd újabb terhelő bizonyítékok előkerülése nyomán több mint egy év raboskodás után kivégeztette 803 *nasī* havában (1087 augusztus végén): öt napig éheztette és megfojtatta.[355] Az első, al-Afḍal teljhatalmára még csak röviden utaló levél dátuma – 1086 április eleje – jól illeszkedik ahhoz, hogy 1086 márciusában összeesküvés miatt letartóztatták al-Awḥadot. Ez alapján azt is kimondhatjuk, hogy al-Awḥad, bár apja megfosztotta tartományától és helyére valószínűleg az öccsét nevezte ki, nem vált végleg kegy-

[354] Uo.

[355] *Baṭāriḳa* II/3/218. Den Heijer, La rébellion, 181, szerint a letartóztatásra alig egy hónappal lázadása után került sor, ami aligha tartható annak fényében, hogy a lázadás 477/1084-es datálását szinte biztosra vehetjük a mecsetfeliratok alapján.

vesztette az alexandriai lázadás után. Mi több, a vezír közmondásos kegyetlensége is árnyaltabbá válik: látható, hogy az összeesküvés után sem azonnal végzett fiával.

A fentebbi három levélből és a kopt történetíró által megőrzött adatokból tehát, ha töredékesen is, de megismerjük azt a folyamatot, ami Badr al-Ǧamālī dinasztiaalapításaként írható le. 1080-ban még egy kezdeti fázist látunk, amikor két fia csupán kegyekben részesül, de nem kapnak konkrét hatalmat, 1086-ban viszont már túl volt egyik fia örökössé tételén, lázadásán és összeesküvés miatti letartóztatásán, és a másikat tette meg teljhatalmú helyettesévé és jelölte ki utódjává. Utóbbi pedig a halála után, ami nyolc évvel később következett be, valóban át is tudta venni a helyét.

2.4.4. A felső-egyiptomi lázadás

A gyűjtemény legutolsó, 66. darabja[356] 478. *ḏū l-ḥiǧǧa* 12-én (1086. április 5.) íródott, azaz a korábban említett, al-Afḍal helyettességét megemlítő ünnepi üdvözlettel körülbelül egy időben. A címzettje as-Sayyida al-Ḥurra, Jemen fejedelmének anyja. Az üdvözlést követően a kalifa a fejedelemasszony egy korábbi kérdésére válaszolva elmondja, hogy a ḫāriǧiták lázadását leverték, és minden a legnagyobb rendben van Egyiptomban. Ezt az általános részt egy konkrétabb követi, amit az alábbiakban idézünk:

> "És az Igazhitűek Fejedelme értesít téged – Isten óvjon és gondoskodjon rólad – , hogy az ügyek rendben folynak a jelenlétében, és parancsolata és akarata szerint zajlanak. Az pedig a Legdicsőbb Úr [...] Abū n-Nağm [...] éles véleménye és jó intézkedése által [van], és Isten engedelmével nem maradt, amitől félnek [az emberek]. Ami Felső-Egyiptomot illeti, a Ṣubḥ al-Awkanī néven ismert [illető], a lázadók egyike – Isten átkozza el őket! – letelepedett benne és elfoglalt belőle néhány várost. Ez a Legdicsőbb Úr – Isten tegye tartóssá diadalát és tegye jóvá benne a képességet! – elment, hogy élét eltompítsa és lemetssze tüskéjét.[357]Az egyik úton találkozott vele és a beduinok tömegeiből és feketék sokaságából álló lázadó seregével. Köztük olyasmi zajlott, ami az újszülötteket megőszíti. A szerencse az [Istentől] elhagyott Ṣubḥ ellen volt, [Badr] pedig megfutamította őt, és társai hősei közül számosat megölt. [A lázadó] bátor emberei közül biztonságos megadást kért egy óriási csoport, ő pedig elmenekült előle, semmivel sem törődve. A dicsőséges Isten kerítse hatalmába a fejét és buktassa el rossz tette által! Felső-Egyiptom országa pedig visszatért teljes egészében a prófétai dinasztia uralmába."[358]

---

[356] *Siǧíllāt,* 211–212.
[357] Ugyanez a két fordulat olvasható az 57. számú levélben, a *lawāta*k elleni fellépéskor.
[358] *Siǧíllāt*, 211–212.

Ez a közlés több szempontból is roppant értékes. Elsősorban azért, mert erről a felső-egyiptomi, vallási színezetű lázadásról sehol máshol nem hallunk – sőt általában elmondható, hogy Felső-Egyiptom korabeli történetét illetően sem rendelkezünk túl sok információval. A lázadó *[ḫāriǧī]* Ṣubḥ maga egy 472/1080-as levélben is felbukkan, amikor egy, az igazságszolgáltatás elől menekülő társa kapcsán említik, de tetteiről nem tudunk.[359] A két személy azonosságát illetően nem lehetünk teljesen biztosak, de ha ugyanarról van szó, akkor feltehetően elhúzódó lázadást vezetett Felső-Egyiptomban – máskülönben furcsa lenne, hogy hat évvel később miért kérdez rá a jemeni közösség vezetése. Így a levél igen fontos, mint az esemény valószínűleg egyetlen ismert forrása. Ezen túlmenően a vezír személyével kapcsolatban is fontos információhoz jutunk belőle: azt látjuk, hogy magas kora ellenére még mindig rendkívül energikus, ő maga vezeti a hadakat a rendfenntartó hadjáraton, így személyének nélkülözhetetlensége továbbra is megkérdőjelezhetetlen.

A közlés azt is megvilágítja számunkra, hogy az ezzel az eseménysorral nagyjából egy időben történt, imént idézett helyettesi előléptetés nem Badr valamiféle gyengeségének volt a következménye, hanem egy, még mindig erős és tevékeny politikus intézkedett az utódlásáról. Hogy a két esemény valamilyen módon összefüggött-e, nem tudhatjuk – nem elképzelhetetlen, hogy a már meglehetősen idős vezír a hadjárat okozta megterhelés miatt döntött arról, hogy biztosítja fia hatalmát. Egyébiránt ez az utolsó olyan hadjárat ismereteink szerint, amit a vezír maga vezetett – a későbbi források által említett szíriai hódításai és büntetőakciói már hadvezérei vezetésével zajlottak. Egyébként itt megemlíthetjük, hogy korábbi, Damaszkusz elleni támadásait sem személyesen irányította.[360] Ennek hátterében az állhat, hogy nem akarta elhagyni Egyiptomot, ami így kicsúszhatott volna az ellenőrzése alól, de talán az is, hogy korábbi damaszkuszi tevékenysége sem sikeres, sem népszerű nem volt, így jelenléte nem könnyítette volna meg a hódítást.

2.4.5. A rövidebb említések

A gyűjteményben összesen harmincöt dokumentum származik Badr vezirátusának idejéből, közülük huszonnyolcban van róla szó. Az eddigiekben ezek közül áttekintettük azt a kilenc levelet, amelyekben hosszabban volt szó a teljhatalmú vezírről, illetve intézkedéseiről. Ebben a fejezetben a kép teljessége érdekében azokat a dokumentumokat fogjuk áttekinteni, amelyekben Badr említése ugyan felbukkan, de csak érintőlegesen, különösebb lényegi közlendő nélkül – bizonyos szem-

[359] *Siǧillāt*, 135.

[360] Az említett, Damaszkusz elleni expedíciók a 470. és a 472. évben voltak, a palesztinai és libanoni partvidéket pedig 482-ben foglalták vissza a fāṭimida seregek. Türosz kikötővárosa ellen 486-ban kellett büntetőhadjáratot indítani. Vö. Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 45–56, 50–52; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/319–320, 326, 328.

pontból ezek is fontosak, ugyanis az irrelevánsnak tűnő említések sorjázása a vezír mindenhatóságát, illetve az ennek állandó hangsúlyozására épülő propagandáját példázzák.

Az első ilyen levél, amely az 51. számot viseli,[361] röviddel a vezír vallási posztokra történő kinevezését követően, 471. *ṣafar*jában (1078. augusztus) készült. Feladója al-Mustanṣir kalifa anyja, aki korábban roppant fontos politikai szerepet játszott, címzettje pedig as-Sayyida al-Ḥurra fejedelemasszony, akinek dicséreteket és jókívánságokat küld benne. Badrról – állandó titulusai és a nevéhez kötött áldóformulák mellett – ›apánk‹ *[wālidunā]* módján emlékszik meg benne, és a hölgy közelebbről nem részletezett kérdését az ő – közelebbről szintén nem részletezett – kérdésével válaszolja meg.[362]

Nem sokkal ezt követően, 471. *ṣafar*ja végén (1078 szeptember) készült a 44-es számú levél,[363] benne a kalifa áldását küldi as-Sayyida al-Ḥurrának. A vezír teljes titulatúrájával és hosszas áldóformulákkal körítve bukkan fel a szövegben, és az alábbit tudjuk meg róla:

> "Ő az egyéniség ebben a korban, a hit fényébe néző, az erényeinek tanúja minden ember és minden nyelv, aki nem szűnt tájékoztatni őméltóságát, az Igazhitűek Fejedelmét arról, amivel meg vagy bízva azon országban [...]"[364]

A továbbiakban a nemes hölgy érdemeiről és vívmányairól olvashatunk, amit az alábbi követ:

> "Mígnem rangod ezen Legdicsőbb Úr tanúságtétele által őméltósága, az Igazhitűek Fejedelménél olyan magasságig ért, ahol megállnak a remények [...][365]

A két rövid említés kellőképpen tanúsítja a vezír kiemelt pozícióját. Az elmaradhatatlan, de ezúttal meglehetősen rövidre fogott dicsőítés mellett kiderül, hogy Badr aktív szereplője a jemeniek és az egyiptomi udvar közti kapcsolattartásnak is: lényegében közvetítőként lép fel, és a levél alapján úgy tűnik, hogy ő az, aki meggyőzi al-Mustanṣirt arról, hogy kegyekkel halmozza el a fejedelemasszonyt. Természetesen jóindulat sugárzik a vezír fellépéséből, de jól látható, hogy minden erejével azon munkákodik, hogy befolyása még ezen a meglehetősen perifériku snak mondható területen is érvényesüljön.

A következő, 472. *šawwāl* végéről (1080. április vége) származó levélben, amely a gyűjtemény 20. darabja,[366] al-Mustanṣir néhány Jemenbe menekült gonosztevő elfogására vagy megölésére utasítja

---

[361] *Siǧillāt* 169–170.
[362] *Siǧillāt* 170.
[363] *Siǧillāt* 152–154.
[364] *Siǧillāt* 153.
[365] Uo..

al-Ḥurrát, előtte azonban kijelenti, hogy iránymutatásra van szüksége, és felszólítja, hogy azt a vezírtől szerezze be:

> "Tedd reményeid *qiblá*jává és minden kérdésed eszközévé nálunk a helyzetedre és a hozzád kötődők helyzetére minden időben jóindulattal gondosan figyelő Legdicsőbb Urat [...], aki egy vallás szimpátiájával szimpatizál veled, és ügyedért veled együtt érezve, téged szeretve áll jót."[367]

Azzal, hogy közbenjárói, közvetítő szerepét hangsúlyozza, Badr felülrendelt pozícióját szögezi le. Sajátos ugyanakkor, hogy a levél párdarabjában, az ugyanekkor és ugyanebben az ügyben al-Mukarram számára írt levélben (39.)[368] Badrra vonatkozóan nem történik utalás.

A további tizenhat dokumentum ismertetése és idézése nem hozna érdemi újdonságokat. Mindegyük a fentebb már megismert stílusban és módon kapcsolja a vezírt a jemenieknek szóló üzenetekbe, néhány sornyi terjedelem erejéig. Hol a dinasztia megmentésében és a birodalom felvirágoztatásában mutatott érdemeit ecseteli, hol vallásossága kerül előtérbe. Gyakran ismétlődő elem annak hangsúlyozása, hogy rendkívül pozitívan viszonyul a Ṣulayḥidákhoz, akiken rajta tartja a szemét és folyamatosan közvetít köztük és az uralkodó között, al-Mustanṣir pedig gyakran ösztönzi is híveit arra, hogy keressék a kegyét és forduljanak vezírjéhez bizalommal.

Egyetlen levelet érdemes megvizsgálnunk, ez az utolsó Badr vezirátusa idejéből. Az 50. számot viseli,[369] és 481. *ḏū l-qaʿda* havának végére (1089 februárjának közepe) datálódik. Tartalmi újdonságot ebben sem találunk, a vezírt illetően az alábbi mondanivalója van:

> "A Legdicsőbb Úr, sergeinek parancsnoka, kardja, megsegítője, bíróinak garantálója és misszionáriusainak iránymutatója [...], akivel Isten felemelte a dinasztiája számára a szerencse kezdeteit, és felfedte vele a pillérét, felgyújtotta fényeit, az állam pedig intézkedéseinek áldásai által magasságossá vált, ellenségeit szétzúzták, zászlai győzedelmesek, területei tágasak, és távol van a nehézségtől."[370]

Ezek csak az 1074 óta minden egyes említésénél felbukkant, általunk fentebb már több alkalommal részben vagy egészben idézett toposzok variációi. A levél csupán formai különlegességgel szolgál: Badr titulatúráját nem a megszokott módon közli, hanem némileg átalakítva, a kalifára utaló sze-

---

[366] *Siǧillāt,* 76–78.
[367] *Siǧillāt*, 77.
[368] *Siǧillāt,* 134–137.
[369] *Siǧillāt,* 167–169.
[370] *Siǧillāt*, 168.

mélyragokkal helyettesítve a rá utaló kifejezéseket, illetve kibővítve vele azokat, amik nem utalnak rá. A gyűjtemény többi darabja közül egyben sem találkozhatunk ilyen megfogalmazással.

2.4.6. Al-Afḍal és al-Mustaʿlī

A gyűjtemény két olyan levelet tartalmaz, amik nem al-Mustanṣir, hanem al-Mustaʿlī idején születettek. A 43. számú a kalifa,[371] a 35. pedig anyja nevében íródott[372] ugyanakkor, 489. *ṣafar* 8-án / 1096. február 10-én, ugyanabban a témában: Nizār addigra letört trónkövetelő mozgalmáról számolnak be a jemeni híveknek. Mivel a két levél tartalma egyáltalán nem tér el, csak a megfogalmazásuk, ezért nincs szükség külön ismertetnünk őket. A bevezető szakaszok fontos deklarációkat őriztek meg a kijelöléssel kapcsolatban, de ezekre a részekre a következő részben, az imámsággal kapcsolatos fejezetben fogunk rátérni. A két dokumentum stílusa tökéletesen illeszkedik a korábbiakéhoz, így tartalmukat összefoglaló jelleggel ismertetjük, csupán az al-Afḍal hatalmával kapcsolatos idézetekre fogunk kitérni.

2.4.6.1. Az alexandriai háború

Miután mindkét levél kifejti, hogy al-Mustaʿlī apja jogos, kijelölt örököseként ült trónra, a hűségeskü *[bayʿa]* leírásával folytatják az elbeszélést, aminek kapcsán hangsúlyozzák, hogy azt al-Afḍal bonyolította le a lehető legkiválóbb módon, és hogy a kalifa fivérei is felesküdtek.[373] A legidősebb fivért, Nizārt azonban megszállta az ördög, és iriggyé válva Alexandriába menekült, ahol Badr al-Ǧamālī egy hajdani *ġulām*ja, a hűtlensége miatt hosszan gyalázott Aftakīn szövetkezett vele. A vezír a kalifa utasítására figyelmeztetéseket és intéseket küldött nekik, hogy eltérítse őket elvetemült szándékuktól, ám hiába, erre al-Afḍal a letörésükre kapott parancsot.[374] A kalifa levele itt részletesebb az anyjáénál: elmondja, hogy a lázadók mindenféle katonákat, beduinokat, berbereket és feketéket gyűjtöttek, akiknek az élén rátörtek Alsó-Egyiptomra és kegyetlenségeket követtek el.[375]

Mindkét *siǧill* a Kawm ar-Rīšnél – Kairó közvetlen közelében – lezajlott kemény összecsapás leírásával folytatódik, amelynek nyomán al-Afḍal, bár a híradás szerint győzött, visszatért al-Mustaʿlīhoz, aki a hadjárat folytatására adott neki parancsot.[376] Ő, bár a gonosztevők serege 30,000 főre erősödött, személyes és *ġulām*jai által mutatott hősiességének és bátorságának köszönhetően megnyerte a döntő csatát, rengeteg ellenséget – az anyai beszámoló szerint 10,000-et – megöltek,

[371] *Siǧillāt,* 145–152.
[372] *Siǧillāt,* 109–118.
[373] *Siǧillāt,* 111–112, 146–147.
[374] *Siǧillāt,* 112, 147–148.
[375] *Siǧillāt,* 148.
[376] *Siǧillāt,* 113, 148–149.

sokakat foglyul ejtettek, Aftakīn és Nizār pedig Alexandriába menekült.[377] A vezír erre tengeren és vízen is körbevette és különféle ostromgépek garmadájával ostromolni kezdte a várost. Amikor már *ramaḍān* is elmúlt, a vezír még hevesebben bombáztatta a kitartóan ellenálló várost. Néhány nap múltán a védők sorra kezdtek átállni, mire Aftakīn ráébredt: vesztett.[378] Ekkor – hangsúlyozottan anélkül, hogy védelmet kért volna – nyomorultul eljött al-Afḍalhoz, aki nem büntette meg, noha megérdemelte volna. A városlakóknak megkegyelmezett és kijavította a károkat, Nizārt pedig őrizetbe vette.[379]

A hadjárat sikeres befejezéséről értesítette al-Mustaʿlīt, aki dús ajándékokat – ruhákat, hajókat, hátasokat és egyebeket – küldött neki, amiket bemutatott Alexandriában, aztán a kalifa hívására hazatért Kairóba. Itt az uralkodó különös kegyként kivonult a fogadására a fusṭāṭi Manāzil al-ʿIzzbe, ahol újabb, sohasem látott kegyekkel halmozta el – saját ruháját adta rá és még a koronáját is felkötötte a fejére. Ezután teljes pompa mellett visszatértek a kairói palotába.[380] A két levél hosszas dicsőítéssel folytatódik, elmondva, hogy a vezír ezután milyen kiválóan látott az ügyek intézésének és a jótetteknek. Azt csupán a kalifa anyjának levele említi meg, a hosszas dicsőítéshez képest mintegy mellékesen, hogy a kalifa parancsára megbüntette a lázadókat.[381] Mindkét levél azzal zárul, hogy a címzett, as-Sayyida al-Ḥurra a náluk élvezett magas pozíciójának köszönhetően kapta ezt az értesítést.[382]

Mielőtt rátérnénk a vezír helyzetére, a leírások történeti értékét tekintjük át. Nizār felkeléséről egyetlen értékelhető kortársi beszámolónk van ezeken kívül, mégpedig a kopt krónikában, Ibn aṣ-Ṣayrafī ugyanis nem közöl részleteket a felkelésről, csupán az ›alexandriai zavarról‹ *[nawbat al-Iskandarīyya]* beszél, és al-Afḍal több hónapos, sikeres háborúzásáról.[383] A keresztény munka a háború vonatkozásában nem túlzottan részletes, de hosszabban beszél a hűségesküről, amit állítása szerint Nizār nem volt hajlandó elvégezni, mi több, annak ürügyén szökött el, hogy írásos bizonyítéka van saját kijelöltségéről, és elment, hogy megkeresse. Másik két fivérét őrizetbe helyezték, és ők csak akkor tették le az esküt, amikor értesítették őket, hogy az udvar már felesküdött öccsükre.

Nizārt hiába próbálták elkapni, csak napokkal később derült rá fény, hogy trónkövetelőként lépett fel Alexandriában. 488. *muḥarram* 1-jén/1095. január 16-án mindkét trónkövetelő újévi kivonu-

[377] *Siǧillāt,* 114, 149.
[378] *Siǧillāt,* 115–116, 149–150.
[379] *Siǧillāt,* 116, 150.
[380] *Siǧillāt,* 116, 150–151.
[381] *Siǧillāt,* 117.
[382] *Siǧillāt,* 117, 151.
[383] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 100.

lást tartott: al-Mustaʿlī Kairóban, a bátyja pedig a kikötővárosban. Al-Afḍal támadást indított, de ›nehézségekkel találkozott‹, így kénytelen volt rengeteg pénzt és felszerelést szerezni a kincstárból, de még így is *ṣafar*tól *ḏū l-qaʿdá*ig (nagyjából februártól novemberig) folyt a harc. Amikor az ostromlottak készletei elfogytak, Aftakīn *amān*t kért maguk és a lakosok számára, amit megkaptak, al-Afḍal pedig Kairó mellé küldte őket, mondván: várják meg, míg utánuk megy. Ezután új bírót és helytartót nevezett ki és elrendezte a város ügyeit, majd utánuk jött, és együtt vonultak Kairóba. Al-Mustaʿlī személyesen fogadta a vezírt, másnap aztán az uralkodói palotában al-Afḍalnak nem volt módja közbenjárni a két lázadóért, mert al-Mustaʿlī dühödten kiabálni kezdett velük és elvitette őket a szeme elől. Nizārt a palotában, Aftakīnt al-Afḍalnál börtönözték be és itt kínozták őket halálra.[384]

Az egyiptomi muszlim hagyományt képviselő Ibn Muyassar és a többnyire nyomdokain járó al-Maqrīzī közlése egybeesik a keresztény narratívával a hűségeskü illetően: mindhárom fivér tiltakozott, Nizār pedig elszökött, ami erősen aggasztotta a vezírt. Ibn Muyassar szerint Nizār magával vitte ʿAbdallāh nevű fivérét is Alexandriába Ibn Maṣāl al-Lukkīval egyetemben, és itt al-Muṣṭafā néven imámmá kiáltották ki Aftakīn, a helytartó támogatásával.[385] Al-Maqrīzī ennél többet is mond: eszerint al-Mustanṣir Nizārt jelölte ki örököséül, de al-Afḍal a köztük lévő, több példával illusztrált gyűlölködés miatt megakadályozta ezt, amíg az imám meg nem halt; a vezír emellett gondoskodott az emírjei meggyőzéséről is, hogy al-Mustaʿlī a kora folytán veszélytelen lesz rájuk nézve, szemben bátyjával, így támogatták a legkisebb fiú trónszerzését. Ibn Maṣāl volt az egyetlen, aki elhagyta őt, mert Nizār neki ígérte a főparancsnokságot és vezírséget al-Afḍal helyett. Ezután a nyilvános eskütételről és a fogságban tartott Ismāʿīl és ʿAbdallāh hercegek felesketéséről, továbbá a *dāʿī*k körében terjedő zavaros nézetek gyors felszámolásáról, valamint a trónkövetelő alexandriai fellépéséről olvashatunk.[386]

Ibn Muyassar és al-Maqrīzī közlése a továbbiakban egybeesik: a vezír *muḥarram* végén vonult ki harcolni, de vereséget szenvedett és visszavonult Kairóba. Ennek következtében a lázadók seregei elárasztották és fosztogatni kezdték Alsó-Egyiptomot. A felkészült al-Afḍal újra támadást indított, és a beduinok átállításával sikerült vereséget mérnie Nizārra, aki a kikötővárosba szorult vissza, de az ostromló seregnek megadta magát. Őt és Aftakīnt is kivégezték. A források kiemelik al-Ḥāfiẓ

[384] *Baṭārika* II/3, 244–246.
[385] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 60–61.
[386] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/11–12.

későbbi főminisztere, az ekkor még legfeljebb középkorú Ibn Maṣāl al-Lukkī jelenlétét Alexandriában, és hogy egy álom hatására idejében elmenekült, de még al-Afḍal alatt visszatért a kegyekbe.[387]

A *nizārī* hagyományt megőrző perzsa Ǧuwaynī az esetről annyit mond, hogy a szakadás oka az, hogy al-Mustanṣir előbb a már általa al-Muṣṭafā *laqab*bal ellátott Nizārt, aztán al-Mustaʿlīt jelölte örökösének. Amikor utóbbi került trónra, Nizār két fiával együtt Alexandriába menekült, ahol ostrom alá vették őket az öccséhez lojális seregek, legyőzték őt, és fiaival együtt Kairóba vitték őket, ahol börtönben haltak meg. A *nizārī*k hite szerint egyik fiának fiát nem találták meg Alexandriában, így az imámság tovább öröklődhetett.[388] Ez a narratíva a hadjáratról nem mond sokat, így nem érdemes foglalkoznunk vele.

Adódik a kérdés: hogyan egyeztethető össze a három vonatkozó közlés – a hivatalos, a keresztény és a kései egyiptomi? A válasz nem tűnik bonyolultnak. Azt nem lehet eldönteni, hogy az örökösi kinevezés hogyan vagy hogyan nem történt meg – erről még szólunk az imámságról szóló fejezet vonatkozó részében –, bár al-Maqrīzī története, miszerint al-Afḍal a maga érdekeinek megfelelően befolyásolta a kinevezést, kétségkívül életszerűnek tűnik. Ami a hűségeskütt illeti, a két *siǧill* deklarálja, hogy a kalifa fivérei felesküdtek rá az előkelőségek jelenlétében, míg a másik (lényegében) két narratíva éppenséggel Nizār eskütétel előtti meneküléséről és a másik két fivér utólagos felesketéséről szól. (Az, hogy ʿAbdallāh Nizārral ment volna, amint Ibn Muyassarnál olvashatjuk, nem valószínű.) A keresztény krónka, ha erre a korra vonatkozóan már nem is túlzottan részletes, még mindig független kortárs szemtanúi leírásként értékelhető. Igaz, itt némileg befolyásolhatták az eset során kiadott hivatalos információk, hiszen kétségtelen, hogy a hűségeskü lebonyolítása után tájékoztatták az alattvalókat is, illetve valószínűleg keresztény előkelőségek is részt vettek a ceremónián. Valószínű hát, hogy a siǧillek az eskütételt illetően meghamisítják a valóságot: a bebörtönzött és megölt Nizār és levert hívei már nem voltak abban a helyzetben, hogy cáfolják mindezt, a másik két fivér pedig végeredményben felesküdött – hogy mikor és milyen körülmények között, az nem számít.

A *siǧill*ek feddésekről és intésekről is írnak, amiket a vezír Alexandriába küldött. Ez kétségkívül életszerűen hangzik: nagyon valószínű, hogy a potenciálisan végzetes kihívást jelentő felkelést nem azonnal fegyverrel próbálták leverni. Ezután jön a két levél hosszú, a nehézségeket ecsetelő csataleírása a Kawm ar-Rīš-i ütközetről. Szerintük al-Afḍal nyert, majd visszatért Kairóba, ahonnan a kalifa parancsára újra támadott – a keresztény szerző viszont nehézségekről, Ibn Muyassar és fel-

[387] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 60–63.
[388] Ǧuwaynī, *Tārīḫ* III/179–181.

dolgozója pedig egyenesen vereségről beszél. Nem nehéz valóban vereséget látni a *siǧíll*ben leírtak mögé – mi másért tért volna vissza a vezír Kairóba, mint új erőt gyűjteni? Ugyanakkor a tény, hogy Nizār ezután nem támadta meg a fővárost, arra utalhat, hogy a csata számára is érzékeny veszteségeket okozott, ezért további támogatókat gyűjtött. (Nem szabad megfeledkezni a Badr al-Ǧamālī által nemrégiben emeltetett városfalak elrettentő erejéről sem.) Alsó-Egyiptom letarolása részint Kairó kiéheztetését, részint saját híveinek ellátását célozhatta.

A levelek nem beszélnek arról, hogy al-Afḍal a beduinok megvesztegetésével győzte le ellenfeleit a második csatában, helyette szárnyai vereségéről és saját és rabszolga-katonái *[ġulām]* sorsdöntő hősiességéről olvashatunk, majd az ostromról. A továbbiakban a narratívák fedik, illetve jól kiegészítik egymást egyetlen lényeges eltéréssel: a pátriárkák története és a muszlim krónikások egyaránt kijelentik, hogy Aftakīn és Nizār büntetlenséget kért és kapott, míg ezt a *siǧill*ek tagadják. Ez annak fényében érthető, hogy a későbbiekben a két főkolompost és más híveiket kivégeztették: a fāṭimida kormányzat ennek hangsúlyozásával akarta elejét venni annak, hogy szószegőnek nyilvánítsák. A kalifa kivégzett fivére esetében ez különösen rossz fényben tüntette volna fel a kairói vezetést.

2.4.6.2. Al-Afḍal hatalma

Végezetül rátérünk azokra a részekre, amelyek – a szóvirágokban gazdag dicsőítéseket leszámítva – az új vezírre vonatkoznak. A kalifa anyjának levele, mielőtt rátérne a hűségesküre, hosszan fejtegeti, hogy al-Mustanṣir mi mindent vitt végbe halála előtt annak érdekében, hogy al-Mustaʿlīt örökösévé tegye. De nem csak erről intézkedett.

> "Barátját és vezírjét, a Legkiválóbb Urat, a seregek parancsnokát, az iszlám kardját, az imám segítőjét, a muszlimok bíróinak garantálóját, az igazhitűek misszionáriusanak iránymutatóját – Isten erősítse meg vele a hitet és örvendeztesse meg hosszú maradásával az Igazhitűek Fejedelmét, és tegye tartóssá hatalmát és emelje fel szavát [...]"[389]

A folytatást hamarosan közüljük, előtte azonban megjegyezzük, hogy az új vezír titulatúrája és a nevéhez kötött áldóformulák szinte egy az egyben másolják az apjáéit azt leszámítva, hogy a levél mindenekelőtt a kalifa ›barátjának‹ *[ḫalīl]* és vezírjének nevezi – utóbbi kifejezések sosem kerültek elő Badr al-Ǧamālīval kapcsolatban –, illetve hogy az egyedi, legismertebb nevévé váló ›legkiválóbb‹ *[al-afḍal]* jelzőt használta a ›legdicsőbb‹ *[al-aǧall]* helyett. Ez annak fényében különösen érdekes, hogy a helyettesi kinevezésében szereplő titulatúráját időközben teljesen lecserélte apjáéra, csak a már ekkor legfontosabb névelemévé váló *›al-Afḍal‹* cím maradt meg belőle. Ez jól mutatja,

[389] *Siǧíllāt,* 111.

hogy az új vezír minden tekintetben apja örökébe lépett. Érdekesség viszont, hogy sem *kunyá*ja, sem személyneve nem szerepel a dokumentumban, ami apja esetében nem fordult elő. A szöveg így folytatódik:

> "[...] segítőtársává tette – Isten emelje fel a szándékát !– a jó felfedezésére és megragadására, és rangját szilárdan a dicsőség csúcsára és központi helyére helyezte, intézőként, aki által a birodalom ügye folyamatossággal és rendszerességgel zajlott, és meggyújtotta vele a balszerencse tűzifáját azután, hogy élettelen-merevvé vált és elsötétült."[390]

A levélrészlet két dolgot hangsúlyoz: egyrészt, hogy al-Afḍal kiválóan intézi az állam ügyeit, elhárítva a fenyegető bajokat, másrészt, hogy mindezt kiemelt pozícióban teszi, ahova az elhunyt imám helyezte. A levél később szintén a kétségtelen legitimitású al-Mustanṣirhoz köti a vezírt, de nem itt, hanem a győzelem nyomán vezírnek adott kegyeket követő dicsőítő szakaszban. Eszerint:

> "Folyton hallottuk [...] al-Mustanṣirt [...] arról, hogy mit tanított neki a tudása és bölcsessége fényeiből és mivel árasztotta el [isteni] támogatása és erényessége fényeiből [...]. A legszebb magasztalással és dicsérettel emlegette őt, a magasságos uralom legmagasságosabbjával, hogy ő kincs a világ és vallás megőrzésében; hogy ő az iszlám és a muszlimok védelme; hogy minden helyeztben meg felmagasztalás, győzelem és siker támogatja; hogy a magasságos Isten minden helyen sorra hódításokat visz végbe a keze által, amihez foghatóra még [senki sem] állt készen a régebbi korokban; és hogy [Isten] megerősíti a felügyelete által a hit és igazság csomópontjait, és napjaiban felemeli az igazságosság és jótett alapjait."[391]

A részlet szerint nem pusztán kijelölte al-Mustanṣir teljhatalmú ügyintézőnek al-Afḍalt, hanem tanításban és felkészítésben részesítette – éppúgy, ahogy saját örökösét –, és transzcendens, bűntelen személyiségével is hatott rá. Mi több, még jövendölés-értékű kijelentéseket is tett róla, amiket al-Mustaʿlī – olvashatjuk a levél végén – csak megerősíteni és fokozni tud:

> "Isten valóra váltotta eltávozott társának [=al-Mustanṣir] szavát, és megerősítette a dupláját megmaradó társa [= al-Mustaʿlī] szavait."[392]

A kalifához kötődő levélben szintén a *bayʿa* kapcsán olvashatjuk az első exkurzust al-Afḍal erényeiről és kiválóságáról, de itt nem kapcsolódik személye a korábbi kalifához – meglehet, a jelenlegi imám nevében írott levél esetében felesleges lett volna a vallási szemszögből vele egyenértékű előd-

---

[390] *Uo.*
[391] *Siǧillāt,* 117.
[392] *Uo.*

jére hivatkozni, míg ez anyja, a korábbi imám ágyasa esetében teljesen érthető volt. Ez indokolhatja, hogy két levelet is küldtek egyazon napon, hogy a két szempont érvényesülhessen. Ide illeszkedhet az is, hogy a kalifai levél első dicsőítéssorozatában olvashatunk olyasmit, amit az anyai levélben nem: mégpedig azt, hogy a vezír ›kibontotta a misszió zászlait és megépítette épületeit‹ *[našara aʿlāma d-daʿwati wa-šayyada bunyānahā]*.[393] A misszió az imám nevében folyt, ezért az ő levelében kapott külön említést, bár túlzottan hangsúlyosnak itt sem tűnik.

Egyéb érdemi adalék nem található a levelekben, csak al-Afḍal több, hosszas dicsőítése. Még annyit említhetünk meg, hogy az előző vezír, Badr al-Ǧamālī is felbukkan mindkét dokumentumban, de csak rövid címzéssel – *as-Sayyid al-Aǧall Amīr al-Ǧuyūš* – annak kapcsán, hogy Aftakīn az ő hajdani rabszolgája és katonája volt, akit a dinasztia és saját fiai szolgálatára nevelt, de egyebet – a halottaknak járó áldóformulákon kívül – nem hallunk róla.[394] Ez igazolja, hogy bármennyire is neki köszönhette al-Afḍal a hatalmát a valóságban, a hivatalos fikció szerint annak forrása az imámi kinevezés volt, legitimitását al-Mustanṣir al-Mustaʿlī által is megerősített kinevezése biztosította. Ebben a tekintetben tehát nem hozott újat apja berendezkedéséhez képest.

2.4.7. Összegzés

A fentebbiekből hitünk szerint bebizonyosodott, hogy az *›as-Siǧillāt al-mustanṣiriyya‹* néven ismert levélgyűjtemény minden hézagossága, esetlegessége, illetve a helyenként a tartalom és érthetőség rovására menő túlretorizáltsága ellenére kulcsfontosságú forrása Badr al-Ǧamālī és fia vezirátusának. A vezírségük időszakából ránk maradt 35+2 dokumentumból 28+2-ben szerepelnek, ebből 9+2-ben kifejezzen nagy szerepet kapnak a velük kapcsolatos információk: tetteik, intézkedéseik, illetve a rájuk háramló, széles nyilvánosság számára hirdetett kegyek.

Az első néhány levél abból az időszakból származik, amikor a birodalom válsága még tartott, pontosabban a vezír éppen annak brutális, ám rendkívül hatékony felszámolásán munkálkodott. Ezekben a dokumentumokban több ízben nem olvashatunk konkrétumokat annak hangsúlyozásán túl, hogy az uralkodó akaratából Badr teljhatalommal bír – ezt a tényt később már nem kellett hangsúlyozni. Valamelyest ebbe a sorba illeszkedik a misszió és a bírói szervezet élére történő kinevezést megindokló levél, ami Badr vallási erényeit emeli ki, és az ezen a téren szerzett teljhatalmát hangsúlyozza. A részletesebb és tárgyilagosabb dokumentumok a korabeli események sorrendjének és egy-egy részletének megismertetésében is sokat segítenek.

---

[393] *Siǧillāt,* 147.
[394] *Siǧillāt,* 112, 147.

A legtöbb, máshonnan nem megszerezhető információt a vezír örökösödése kapcsán íródott levelekből deríthetjük ki – nagyjából biztosan állíthatjuk, hogy eredetileg nem al-Afḍal Šāhinšāhot, hanem al-Awḥad ʿAlīt akarta utódává tenni, és csak annak lázadását követően lett a másik fivér a vezír helyettese és kijelölt utóda. A folyamat köztes lépcsőit nem ismerjük, de a levelek és a történetírásból kinyerhető információk alapján valamikor 472/1080 áprilisa után lett al-Awḥad apjának a szentbeszédbe is belefoglalt helyettese, mígnem 477/1084 folyamán fellázadt Alexandria élén, és leverték. Öccse ezt követően, 479/1086 tavaszán kapta meg a helyettesi pozíciót és a vele járó formális kegyeket. Al-Afḍal így apja 487/1094-es lebénulásakor, majd halálakor már mintegy nyolc esztendőnyi államvezetési tapasztalattal rendelkezhetett – igaz, nem tudjuk, hogy a minden híradás szerint rendkívül aktív és határozott Badr mennyire engedte érvényesülni örökösét, és milyen más módon törekedett a feladatra való felkészítésére.[395] A felső-egyiptomi lázadásról szóló levél érdekes köztörténeti adalék az egyébként nagyon rosszul ismert korszak történetéhez, és az idős vezírt előrehaladott kora ellenére energikus, aktív hadvezérként állítja be.

Az al-Afḍal idejéből származó *siǧill*pár az apja korabeli levelek mintájára készült, kardinális jelentőségű forrás a *nizārī–mustaʿlawī* szakadással kapcsolatos fāṭimida álláspont megismeréséhez, egyben jól mutatja azt, hogy az új és fiatal vezír milyen nagy mértékben haladt az apja által kijelölt úton, megörökölve annak teljhatalmát és propagálásának formáját. A korábban említett dokumentumok jelentős része a fāṭimida udvar ceremóniáiba is betekintést enged: a kinevezések és kegyosztások kapcsán láthatjuk, hogy nyilvános szertartások keretében történtek, hogy a vezír hatalma ország-világ számára ismertté és hangsúlyozottá váljon, legitimitása pedig megkérdőjelezhetetlen legyen. Arról ugyan nem értesülünk, hogy az ünnepi aktusok alkalmából jelen lévő notabilitások, hadvezérek, főhivatalnokok és vallási tekintélyek fel is esküdtek-e valamilyen formában Badrra, de más tekintetben egyértelműnek tűnik, hogy a vezír lényegében uralkodói szintre emelkedett a gyakorlati politikából teljes mértékben kiszorult fāṭimida imám-kalifa, al-Mustanṣir jóvoltából és hozzájárulásával.

A levelek egyben az új, teljhatalmú vezirátus propagandájának elsőrangú példái. A sokszor indokolatlanul felbukkanó említések és a velük járó, bőséges áldásformulák és dicsőítések mind arra szolgáltak, hogy a távoli jemeni hívek szemében megerősítsék Badr és al-Afḍal legitimitását és állandóan tudatosítsák velük, hogy a kalifa már csak formálisan vezeti a birodalmat és az *ismāʿīlī* közösséget: a gyakorlatban minden a Legdicsőbb, majd a Legkiválóbb Úr irányítása alá tartozott.

[395] Az kevéssé tűnik valószínűnek, amit Idrīs ʿImād ad-Dīn *ʿUyūn*, 185, állít, miszerint a helyettesi kinevezés után Badr minden ügytől elvonulva csak a vallásnak élt, és a nagyjából húszesztendős al-Afḍal vette át a birodalom irányítását.

Jemen felé a nem túl szoros viszony miatt mindezt természetesen nem agresszív, hatalmi szóval közvetítették, hanem a legnagyobb jóindulat és segítőkészség kifejezésével. Minden jel szerint az elképzelés működött: a dokumentumokban nem látunk arra utaló jeleket, hogy al-Mukarram vagy édesanyja renitens módon megkérdőjelezte volna a vezír hatalmát, ami valamiféle szakadást eredményezhetett volna Kairó és Ṣanʿāʾ között – ez egyik félnek sem érte volna meg, mert a Ṣulayḥidák legitimitásukat és az Egyiptommal ápolt gazdasági kapcsolatokat tették volna kockára al-Mustanṣir maguk ellen fordításával, az imámság pedig adóbevételektől, valamint kereskedelmi és diplomáciai pozícióktól esett volna el, és bizonyos mértékig a presztízse is csökkent volna.

Mivel a gyűjtemény véletlenszerű eloszlásban tartalmaz leveleket Badr al-Ǧamālī kormányzásának húsz évéből (és al-Afḍal idejének legelejéről), csak feltételezhetjük, hogy a többi korabeli levélben ugyanilyen nagy arányt képviseltek azok, amelyekben propagandisztikus célú exkurzusok voltak a vezírek dicsőítésére, illetve hogy voltak olyanok, amelyek más tetteiről is beszámoltak. A jelenlegi korpusz alapján valószínűsíthetjük, hogy a gyakorlat a dokumentumokkal nem lefedett időszakban is ilyen volt – az al-Qalqašandīnál és másutt megőrzött késő-fāṭimida *siǧill*ek alapján a teljhatalmú vezirátus szerepeltetésének módja és mennyisége a későbbiekben nem változott érdemben, így nincs okunk feltételezni, hogy Badr utolsó éveiben valamilyen nagyobb átalakulás történt volna.

3

A fáṭimida államszervezet

3.1. Az imámság

A történeti források egyértelművé teszik, hogy Badr al-Ǧamālī vezíri kinevezésétől fogva az uralkodói pozíciót megőrző fáṭimida imám-kalifák elvesztették befolyásukat az államügyek irányítására, bár nem végérvényesen: voltak időszakok, amikor visszaszerezték a befolyást kormányzatuk felett.[396] Az ugyanakkor egyértelmű, hogy továbbra is ők maradtak a főhatalom elméleti birtokosai, aminek állandó jelképei, a nevük első helyen történő szerepeltetése a pénzvereteken *[sikka]* és a pénteki szentbeszédhez *[ḫuṭba]* kötődő fohászban, változatlanul megmaradtak.[397]

Hogy a korabeli fáṭimida ideológia szerint elméletben milyen szerepet töltött be a tényleges politikai mozgástértől javarészt megfosztott imám, azt az alábbiakban két kortárs forrás vizsgálatán keresztül fogjuk bemutatni: a fentebb már más szempontból részletesebben megnézett jemeni levelekén, illetve egy örökösödési kérdéseket tárgyaló vitairaton. Az *›Īqāʿ ṣawāʾiq al-irġām fī idḥāḍ ḥuǧaǧ ūlāʾika l-lʾām‹* címet viselő dokumentumot röviden *›al-Hidāya al-āmiriyya‹*, [›al-Āmir-féle útmutatás‹] néven említik, mivel utóbbi kalifa idején – nagy valószínűséggel 516/1122 során – készült azzal a céllal, hogy megcáfolja az al-Mustaʿlī örökösi kijelölését, és ezáltal ő és leszármazottai legitimitását egyaránt tagadó *nizārī ismāʿīlī* irányzat nézeteit.[398] A konkrét örökösödési vita kapcsán rendkívül értékes betekintést nyerünk az imámátust illető korabeli fáṭimida felfogásba.

Az imámság jellemzésekor már csak azért is korabeli forrásokra kell támaszkodunk, mert a későbbi, államszervezettel foglalkozó munkák – Ibn aṭ-Ṭuwayr és felhasználói – nem értintették a kérdést.[399] A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy a fáṭimida imámok legitimációjának két

---

[396] Ez al-Āmir uralkodásának végére, illetve al-Ḥāfiẓ uralkodásának utolsó tíz évére volt jellemző: 519/1125-524/1130 és 533/1139-544/1149 között. Ebben a két időszakban a vezíri pozíciót nem is töltötték be, helyette különböző, katonai hatalommal nem rendelkező hivatalnokok gondoskodtak az állam működtetéséről. Ld. Sayyid, *Dawla,* 239–242; 270-271 és Halm, *Kalifen und Assassinen*, 163–176, 216–222.

[397] Előbbi állítást a fennmaradt pénzek – aranydīnárok és ezüstdirhamok – bizonyítják. Korabeli *ḫuṭbá*ról nem tudunk, viszont az a *siǧill*, ami al-Afḍal vezírhelyettessé történő kinevezéséről számol be, és elrendeli fivére, al-Awḥad nevének eltörlését a szentbeszédből, egyértelművé teszi, hogy továbbra is a kalifa neve szerepelt az első helyen. Ld. *Siǧillāt,* 65.

[398] A mű céljáról, keletkezésének körülményeiről ld. Stern, The Epistle of the Fatimid Caliph al-Āmir (al-Hidāya al-Āmiriyya): Its Date and Its Purpose. *JRAS* 1/2/1950, 20–31.

[399] Az összefoglalást a fáṭimida imámságról ld. Māǧid, *Nuẓum,* 51–77; Sayyid, Muqaddima, *36–*40; uő. *Dawla,* 316–320.

forrása, a származás és a kijelölés, illetve az ideológiájuk szerint ezekből fakadó tulajdonságok hogyan jelennek meg az egykorú hivatalos forrásanyagban. Mivel dolgozatunk fókusza a korszak fáṭimida államberendezkedésének vizsgálata, nem célunk összevetéseket végezni sem más irányzatok imámságról vallott nézeteivel, sem az általános *ismāʿīlī* tanításokkal.

3.1.1. A leszármazás

A teokratikus fáṭimida állam feje a kalifai és imámi címet viselő, magát ʿAlī ibn Abī Ṭālib és Fāṭima az-Zahrāʾ egyenes fiági leszármazottjának tartó uralkodó volt. A fáṭimida álláspont szerint az imámság apáról fiúra szállt al-Ḥusayn ibn ʿAlī 61/680-ban bekövetkezett halálától egészen a gyermektelen al-Āmir 524/1130-as haláláig.[400] (Ezután a dinasztia 567/1171-es megbuktatásáig tartó időszakban aztán két alkalommal is oldalági rokon került hatalomra előbb al-Ḥāfiẓ, majd al-ʿĀḍid személyében.)

A vizsgálatba bevont források – mind a jemeni missziónak címzett levelek, mind a *nizārī* szakadárok ellenében készített manifesztum – olyan címzettek számára készültek, akik elismerték a fáṭimidák ʿalida származását. (A *nizārī* irányzat nem al-Mustaʿlī és al-Āmir származását vonta kétségbe, hanem azt, hogy előbbi lett volna al-Mustanṣir legitim, kijelölt utóda.) Ebből következően nem meglepő, hogy a leszármazás részleteinek taglalása sem a *siǧill*ekben, sem a *Hidāya*ban nem fordul elő. Ugyanakkor, ha nem is bocsátkoznak a kérdés kifejtésébe, az imámok prófétától és unokatestvérétől való származásának hangsúlyozása visszatérő motívum. Ennek pedig jó oka volt, amit az *›al-Hidāya al-āmiriyya‹* így fogalmaz meg az imámság feltételeit illetően:

> "[Az imámság feltétele,] hogy szilárdan gyökerezzen az imámságban, ősök utódaként, megszakítás és közvetítés nélkül, ami az [ʿAlīt illető] örökösi kinevezésre és a prófétaságra megy vissza."[401]

A ránk maradt gyűjtemény levelei alapján elmondható, hogy legalább három, állandónak mondható formula – nem számítva a bevezető jellegű részek változatos, javarészt Istent, de időnként a prófétát és az imámokat dicsőítő szövegrészeiről – kifejezetten ilyen célokat szolgált. Mivel ezek a részek állandó elemként gyakorlatilag minden levélben felbukkannak, látható, hogy a Fáṭimidák legi-

---

[400] A *ṭayyibī ismāʿīlī*k szerint al-Āmirnak volt egy aṭ-Ṭayyib nevű fia, aki személyében tovább élt az imámság. Ld. Daftary, *The Ismāʿīlīs,* 261–2. Itt megjegyezhetjük, hogy a fáṭimida genealógia 3/9. századra eső szakasza mindmáig bizonytalan, mivel ekkor a család konspiratív módon, még hívei előtt is titokban tevékenykedett, és később sem tisztázta megnyugtatóan a korabeli leszármazást. A korszakról és a vele kapcsolatban felmerülő problémákról ld. Daftary, *The Ismāʿīlīs* 99–116., ill. Hajnal, *Qarmaṭīk,* 57–73.

[401] *Hidāya,* 24.

timitását és karizmáját biztosító leszármazásra való hivatkozás milyen alapvető szerepet töltött be a dinasztia reprezentációjában.

Az első visszatérő elem a dokumentumok legelején látható *corroboratio*. Az al-Mustanṣir és utóda nevében írt *siǧill*ek – leszámítva a töredékeseket, hiányosakat – többnyire az alábbi formulával kezdődnek: ›a nemes, prófétai kéz írásával‹ *[bi-ḫaṭṭ al-yad aš-šarīfa an-nabawiyya].*[402] Az al-Ḥusayn imámtól származó ʿAlidáknak kijáró ›nemes‹ *[šarīf]* jelző, és még inkább a ›prófétai‹ *[nabawī]* kitétel mindjárt a dokumentumok elején egyértelművé teszi a levelet küldő fāṭimida uralkodó önmaga által vallott származását.

Szintén rendszeresen visszatérő formula a fentebb már idézett üdvözlés *[salutatio]*, amiben állandó áldáskérés látható a Prófétára és leszármazottaira, az imámokra. Ehhez meglehetősen hasonlít a levelek végén lévő zárórész *[appreciatio]*, ami újfent az ősapának nevezett Próféta és a bűntelen, helyesen vezetett imámok megáldására és üdvözítésére kéri Istent. Utóbbi különböző változatai közül hármat tartunk kiemelésre érdemesnek. Ezek végén az áldást nem csupán a prófétára és általában az imámokra kéri a szerző, hanem kiemeli minden imámok ősatyját, ʿAlīt. A 12. számú levélben a Próféta fivérének nevezi, majd a jól ismert síʿita terminussal élve ›a kettejük háza népe‹ *[āl baytihimā]* számára is áldást kér.[403] Az 57. dokumentumban pedig ʿAlīt az ›apánk, az Igazhitűek Fejedelme‹ *[abīnā amīr al-muʾminīn]* és a ›legkiválóbb igazhitű‹ *[afḍal-al-muʾminīn]* jelzőkkel illeti a levélíró.[404] A harmadik különlegesebb változat a 22. számú levél végén látható: ebben nem nevezi meg ʿAlīt, de a síʿita körökben használatos jelzőjével – ›a kijelölt helyettesek feje‹ *[sayyid al-waṣiyyīn]* – hivatkozik rá.[405] Ebben az esetben azonban élnünk kell a gyanúperrel, hogy egy esetleges másolási hiba miatt került a fenti kifejezés a dokumentumba, ugyanis pontosan azt a helyet foglalja el a szövegben, ahol a Prófétára vonatkozó, rendszeresen előforduló, ›az isteni küldöttek feje‹ *[sayyid al-mursalīn] epitheton ornans* szokott állni, és nem tűnik lehetetlennek, hogy a két kifejezést összetévesztették valamely másolás során.

Végezetül az ›*al-Hidāya al-āmiriyya*‹ bevezető részéből idézzük azt a részt, ami az ősökre és leszármazásra vonatkozik – nem meglepő módon nem találunk jelentős eltérést a benne foglaltak és a korábban látottak között:

---

[402] A változatokat ld. feljebb, a *siǧill*ek szerkezetei bemutatásánál.
[403] *Siǧillāt,* 56.
[404] *Siǧillāt,* 189.
[405] *Siǧillāt,* 83.

"És imádkozunk ősapánkra, urunkra, Mohamedre, [Isten] küldöttjére, aki az üzenetével a bölcsesség egéből felhőket eresztett le, és vallása rendelkezéseivel bálványokat és jósnyilakat váltott fel; és apánkra, kijelölt örökösére, pozíciója és tudása örökösére, ʿAlī b. Abī Ṭālibra, a teremtmények leghatalmasabbikára [az Istenhez való] közelségben és [róla való] tudásban, és elsejükre hitben és iszlámban; és az imámokra a leszármazottaik közül, akik a bölcsességtől [való saját] útmutatásukból irányítással bírtak, és fényeikkel eloszlatták a tévelygésről a sötétséget. Isten áldja őket állandó áldással és adjon nekik dicséretet és üdvözülést."[406]

Ha változik is a dicsőítés, az üzenet ugyanaz. Bár a címzettek számára evidencia, az előkelő származást mindenütt hangsúlyozni kell, mert azon túl, hogy az ősök illusztrisak voltak, az örökségükkel, mint azt látni fogjuk, természetfeletti tudás és hatalom is járt.

3.1.2. A kijelölés

3.1.2.1. Ideológiai háttér

Az egyik, ʿAlīra tett utalás kapcsán felmerült a fáṭimida imámok legitimitásának másik forrása, az elődd általi ›örökösi kijelölés‹ *[waṣíyya, naṣṣ]* kérdése. Az egész síʿita iszlám alapja az a meggyőződés, hogy élete végén a Próféta nyilvánosan kijelölte gyámfiát, unokatestvérét és vejét, ʿAlīt a muszlim közösség vezetésére,[407] aki ugyanezt tette utódával, és ezután így folytatódott a kijelölések sorozata. A kérdés fontosságát jól mutatja, hogy a különböző síʿita közösségek között nem egyszer akkor jött létre szakadás, amikor ellentétes nézetek jelentek meg az elhunyt imám kijelölt örökösének személyét illetően – ez, különösen azokban a periódusokban, amikor a síʿiták az üldözések miatt titokban, még saját köreiken belül is konspiratív módon voltak kénytelenek tevékenykedni, könnyűszerrel megtörténhetett, hiszen nem sokan rendelkeztek biztos információkkal. A kijelölt örökös személyét övező konfliktus vezetett a tizenkettes vagy imámita *šīʿa* és az *ísmāʿīlī* irányzat szétválásához Ǧaʿfar aṣ-Ṣādiq halálát (148/765) követően.

Amint már említettük, az általunk tárgyalt korban is volt hasonló eset: az örökösi kijelöléssel kapcsolatos nézeteltérés lett az al-Mustanṣir halálakor (487/1094) bekövetkező *nízārī– mustaʿlawī* szakadás alapja. Ennek kapcsán több dokumentum maradt ránk: két beszámoló a *síǧill*ek között, közvetlenül Nizār felkelésének leverését követően, illetve a fent említett *›Hídāya‹*, ami az eset után mintegy harminc évvel készült. Ezek, azon túl, hogy fényt vetnek a szakadás körülményeire vonat-

[406] *Hídāya,* 1.

[407] Az esetre állítólag a búcsúzarándoklaton,Ġadīr Ḫummnál került sor. Napját, *ḏū l-ḥíǧǧa* 18-át a fáṭimida időkben megünnepelték.

kozó fáṭimida narratívára, lehetővé teszik annak bemutatását is, hogy a fáṭimida felfogásban milyen szerepe volt az örökösi kijelölésnek, és kiválóan példázzák, hogy meglétét szükség esetén milyen módokon próbálták bizonyítani. Elsőként a kijelölés szükségességét indokló passzusokat tekintjük át. Az imámság feltételeiről szólva a legtömörebben az *›al-Hidāya al-āmiriyya‹* ír a kérdésről, kijelentve, hogy a kifogástalan származás mellett ez a másik feltétele, hogy valaki imám lehessen:

> "Az imámság ép, szilárd kijelöléssel került hozzá egy igaz imámtól, akinek az imámságát illetően nincs nézetkülönbség a misszió tagjai közt; és ama kijelölés eltávozása percében történt bizalmasai, gyermekei és összes méltósága körében."[408]

Az al-Mustaʿlī uralkodása idejéből ránk maradt két *siǧill,* minthogy az általuk leírt *nizārī* szakadás a kijelölés miatt tört ki, hasznos adalékokkal szolgál. A kalifa nevében írt levél nem szól általánosságban a kijelölésről, de az uralkodó anyjához kötődő levélben olvashatunk az örökösi kinevezés témájáról. A levél, mielőtt rátérne a konkrét esetre, elsőként általában beszél a kijelölés aktusáról és annak fontosságáról:

> "És [ismert], hogy Isten – dicsőséges az említése – [az uralkodóvá tételt] az iránymutatás és megismertetés rendszerével végezte, és az egyértelmű kijelölés és ismertté tétel magyarázatával, ami által eloszlatta a kételyt. Folyamatos volt ennek analógiája, ami Isten kegyéből [történt] ránk és az emberekre nézve."[409]

Eszerint magától Istentől ered a kétségeket kizáró örökösi kijelölés intézménye, hogy megkímélje az igazhitűek közösségét a szakadásoktól és belharcoktól, amik eltévelyedésekkel járnának. Az örökös megnevezésének gyakorlata a levél szerint folyamatos volt, azaz minden uralkodó imám gondoskodott utóda egyértelmű kijelöléséről.

Az al-Āmir idején készült vitairat valamivel hosszabban másutt is tárgyalja a kijelölés témáját. Sajátos módon nem említi, hogy isteni rendelés lenne, mi több, még alternatívát is emleget – igaz, azt azonnal el is veti:

> "Köztudott, hogy az imámság megerősítésének nincs más útja, mint a ›kijelölés‹ *[an-naṣṣ]* és a ›választás‹ *[al-iḫtíyār].* Mindenki, aki a helyes irányt mutató misszióhoz kötődik, egyetért a

[408] *Hidāya*, 24.
[409] *Siǧillāt*, 111.

kijelölés helyességét és a választás károsságát illetően az imámság terén, és világos bizonyítékokat és igaz eseteket hoztak fel, ami ezt támogatja [...]"[410]

A szöveg ezután a kiválasztás káros voltát indokolja meg, miszerint mind a kiválasztásra, mind a kiválasztott személyre vonatkozó feltételeket nehéz, hacsak nem lehetetlen teljesíteni. A választást ugyanis elfogulatság és engedékenység nélkül kellene végrehajtani, közmegegyezéssel, ráadásul a megfelelő személyt korántsem biztos, hogy felismernék a tökéletlen emberek, akiknek éppen gyarlóságuk miatt van szükségük vezetésre, iránymutatásra – azaz az imámtól származó kijelölésre:

"Ezért és hasonlókért [...] az imámság megerősítése csak helyes kijelöléssel történik, ami az [Istentől] megtámogatott, az Igazsághoz utat mutató [imám] nyelvéről vétetik a maga idejében és korában. A puszta szava ebben anélkül nem elégséges, ami általánosan jellemzi őket [ti. az imámokat] a jelzése és cselekedete igaz voltából. Csak arra hagyatkoznak benne, amit megerősít elhunyta idején és távozása percében."[411]

Tehát az új imám kiválasztásának legalkalmasabb módja az, ha az előző imám rendelkezik utódáról, hiszen mind tettei, mind szavai igazak, így csak jót választhat. Ugyanakkor fontos, amint azt a fent idézett feltételben is olvashattuk, hogy a kijelölést meg is erősítse végóráján, hiszen nem minden rendelkezése örök érvényű:

"Ugyanis van, hogy olyan dolgokról rendelkezik, amiket a bölcsesség [az adott] időben igényel, és amiket [az adott] helyzetben a politika tesz szükségessé, majd egy másik helyzetben eltörli azt."[412]

Ezt nyilván azért fontos hangsúlyozni, mert az imám adott esetben megváltoztathatja a véleményét, az alkalmi szükségletekre hivatkozva. A szöveg egy igen plasztikus hasonlattal arról is beszél, hogy a kijelölést vagy megváltoztatását miért nem teszik azonnal és mindenki számára elérhető módon nyilvánossá:

"Mindez a legáldásosabb módon [történik] a teremtményeknek való iránymutatásban rangjuk és osztályuk szerint, hiszen a denevér szeme nem bírja a nappali fényt, nemhogy a Nap fényét, ami elvakítja a [rá]nézők szemét."[413]

---

[410] *Hidāya*, 7.
[411] *Hidāya*, 7–8.
[412] *Hidāya,* 8.
[413] Uo..

Ismét csak az emberek tökéletlensége és gyarlósága az ok, ami nem csak az imámok elődeik általi kijelölését teszi szükségessé, hanem – mivel utóbbiak magas szempontjait döntéseik meghozatalakor és esetleges megváltoztatásakor nem érnék fel ésszel – még adott esetben a kijelölés eltitkolását, leplezését is. A szöveg később visszatér a választást támogatók érveinek cáfolatához, többek között utalva arra, hogy hívei nem tudnak mellette érvelni, és másokkal szemben mindig a kijelölésre hivatkoznak, és csak a kijelölést vallók – ez esetben nyilván a maguk igazát hangsúlyozó Fáṭimidák és híveik – érveivel szemben állnak ki a választás mellett, még ha álláspontjuk tarthatatlan is.[414]

Láttuk tehát, hogy az örökös kijelölését (és annak esetleges eltitkolását) a fáṭimida ideológia szerint Isten rendelése tette szükségessé a választásukra hivatott emberiség alkalmatlansága folytán. A rendelkezésünkre álló források alapján ezután azt mutatjuk be, a kijelölés milyen módon történthetett, illetve milyen módon próbálták bizonyítani a megtörténtét.

3.1.2.2. A kijelölés gyakorlata – esettanulmány al-Mustaʿlī kapcsán

Bár másra számíthatnánk, a trónkövetelő leverésén épp csak túl lévő kalifa levele egyáltalán nem bizonygatja hosszasan al-Mustaʿlī követelésének jogosságát és a kijelöltségét az imámság élére. Levelében csupán ennyit közöl saját trónszerzését illetően:

> "És az azon kinevezés által történt, ami Miurunktól, al-Mustanṣir bi-l-lāh imámtól, az igazhitűek fejedelmétől – Isten szentelje meg a lelkét – származott rá nézve."[415]

E tény bizonyítására készült az *›al-Hidāya al-āmiriyya‹* is, ami elsőként az általános bevezetést követően jelenti ki, hogy al-Mustaʿlī kijelölt örökösként került al-Mustanṣir imám helyére:

> "[al-Mustanṣir] ráutalt és kijelölte őt. Az eltávozása percében ülőhelyére ültette, és az imámságba helyezte isteni rendelését, és a kalifátus a[z isteni] rendelése. Ezt ismerte, aki ismerte, és elutasította, aki irigyelte."[416]

Al-Mustaʿlī édesanyjának beszámolója néhány sorban érinti a kérdést, az elméleti megalapozás után rátérve a konkrét esetre:

> "Ismertté vált az összes igazhitű, a hit támogatói és a dinasztia összes alattvalója között, hogy al-Mustanṣir bi-l-lāh imám, az igazhitűek fejedelme – Isten szentelje meg a kedves [lelkét] – ráutalt [az imámságra] fia, al-Mustaʿlī bi-l-lāh imám, az igazhitűek fejedelme számára, majd tisztán kifejtette, és célzott arra, hogy szükségszerűen az övé, aztán kinyilvánította. [Ismertté

[414] Uo.
[415] *Siǧillāt*, 146.
[416] *Hidāya*, 10.

vált az is], hogy ő maga, a nemes és nagylelkű vitte végbe az alkalmassá tételét és kitanítását, táplálta őt isteni táplálékaival és tudásával. Kiemelte őt a fivérek közül bizalmassága és közelsége kitüntetésével, és fénye központjába és szentsége lakhelyére helyezte őt közülük. Elzárta őt a tekintetek elől, és felöltöztette a hatalmasság és tekintély köpenyével. Aztán átköltözött a Nemesség Házába és a Maradás Helyére [azaz a mennyekbe], azután, hogy nyilvánosságra hozta a kijelölését és bejelentette a hatalom átadását neki."[417]

A részlet többszörösen is kijelenti, hogy a kalifát elődje titokban és nyíltan, szavaival és tetteivel is örökösévé nyilvánította, és azt is, hogy ez a deklaráció közismert tény. Hasonlóan nyilatkozik az al-Āmir-féle útmutatás is:

"[Nizār hívei] meghazudtolták a mi urunk, al-Mustanṣir bi-l-lāh kijelölését, ami távozása palotájában és előkelősége házában [= halálos ágyán] vétetett tőle fiai és előkelőségei, valamint a birodalma pártjaiból és az alattvalói tömegéből jelenlévők láttára és hallatára".[418]

Ezek szerint legkésőbb elődje halálos ágyán nyilvánosságra hozták, hogy al-Mustaʿlī a kijelölt örökös. A továbbiakból kiderül, hogy – legalábbis a vitairat szerint – nem ez volt az egyetlen alkalom, és hogy a korábbiakban is elég egyértelműek voltak al-Mustanṣir szándékai:

"A mi urunk, al-Mustanṣir biʾlllāh nem homályosan utalt, hanem egyértelműen kifejezte a kijelölését, és bőségesen jelezte az imámságot számára."[419]

Ezt követően az irat hosszan sorolja az alkalmakat, amelyek nyíltan vagy kevésbé nyíltan megelőlegezték al-Mustaʿlī kalifátusát. Ezeket a rövidség kedvéért csak tömörítve, magyar változatban közöljük:

(1) Rejtett, csak az éleslátók számára érthető jelként a fiút a próféta nevével[420] és *kunyá*jával ruházta fel.

(2) A gyermek születésekor az előkelőségek és az imám fiai köszöntötték az ifjú herceget *[amīr]*, de az uralkodó kijavította a címet imámra.

(3) Amikor Badr al-Ǧamālī lányát összeházasította al-Mustaʿlīval, utóbbit a jobbjára ültette, míg a többi fiát a balján helyezte el.

---

[417] *Siǧillāt*, 111.
[418] *Hidāya*, 12.
[419] Uo.
[420] A Prófétát természetesen Muḥammadnak hívták, nem Aḥmadnak, de utóbbi néven gyakran hivatkoznak rá, mintegy tisztelegve iránta.

(4) A házasság alkalmából felruházta őt az ›igazhitűek trónörököse‹ *[walī ʿahd al-muʾ-mínīn]* címmel, míg Nizār és ʿAbdallāh nevű fia csupán az alacsonyabb rangú ›muszlimok trónörököse‹ *[walīʿahd al-muslimīn]* titulust birtokolta. A két titulus közti különbséget – a szöveg szerint – csak az igaztalanok és irigyek tagadják.

(5) A címet számos helyen megismételte a saját kezűleg aláírt házassági szerződésben *[kitāb aṣ-ṣidāq]*, amit a leghitelesebb tanúk írtak alá – akik részben még a vitairat írásakor is életben voltak –, és ami ekkor még megtalálható volt al-Āmir udvarában.

(6) Amikor Nizār és ʿAbdallāh vetélkedett az imámságért, az apjuk leintette őket, és a hátára mutatva – a még csak meg sem fogant al-Mustaʿlīra utalva – közölte, hogy az örököse ott van. Ezt tanúk előtt, nem rejtve tette.

(7) Halálos ágyán nyíltan kijelentette és kifejtette a jelenlévőknek, hogy al-Mustaʿlī lesz az utóda, továbbá elismertette velük utóda hatalmát. Ebben senki sem szállt vele szembe, csak Nizār és egy csapat még fel sem szabadított *ġulām*, akiknek "a pénzekkel való bánás sem adatott meg, nemhogy az ítélkezés az imámság ügyében."[421]

(8) Röviddel a vitairat megírása előtt Nizār nővére tanúk előtt esküdött, hogy apja több alkalommal is nyíltan kijelentette előtte, hogy al-Mustaʿlī az örököse. Azt is elmondta, hogy Nizārt az irigység vitte a lázadásra, noha tudta, hogy Isten ellen cselekszik, illetve, hogy al-Mustaʿlī fent említett esküvőjekor Nizār beismerte: nincs reménye a kalifátusra, mert fivérét apja jobbjára ültették és az igazhitűek trónörökösének nyilvánították. Ezután megtagadta fivére imámságát és megátkozta a támogatóit.

(9) Nizār még élő fiai is követték nagynénjük példáját, és engedelmesen meghódoltak al-Āmirnak, megtagadva apjuk imámságát.

(10) Al-Mustanṣir nem más, mint Bölcs Salamon *[Sulaymān]* megfelelője a maga korában és népében, és mind a kijelöléssel, mind fia lázadásával, mind a jogos örökös győzelmével Salamon története ismétlődik meg.

A fenti érvek közül az utolsó vallási-allegorikus jellegű, a többi viszont igyekszik konkrét, azonosítható alkalmakhoz fűződő eseményeket felsorolni, így a gyermek születését és házasságkötését, továbbá al-Mustanṣir halálálát. Mindeközben hitelesnek tűnő tanúkra – Nizār nővére, a házassági szerződést aláíró tanúk – és dokumentumokra hivatkozik. Egyúttal degradáló megjegyzéseket tesz azokra, akik tagadják ezek megtörténtét vagy szembeszegülnek a kijelöléssel. Igaz, mai szemmel nézve nem túl meggyőzőek az érvek: Nizār rokonai, ha valóban meg is erősítették őket, azt jól fel-

[421] *Hidāya,* 14.

fogott érdekükben tehették. A házassági szerződést nem idézi a dokumentum, pedig megtehetné, hiszen al-Āmir birtokában volt. A kalifa éppígy adós a šleghitelesebb tanúk‹ megnevezésével, akik közül hiába élt néhány 30–40 évvel a házasságkötés után,[422] így nem lehetett ellenőrzni az állítást.

Azt utólag nem tudjuk eldönteni, hogy valóban megtörtént-e az örökösi kijelölés. Azt azonban, hogy ha meg is történt, ez az aktus tényleg közismert lett volna – ahogy al-Āmir útmutatása fogalmaz: "még az is tudta, aki Ḫurāsān legtávolabbi részén volt"[423] –, nem tartjuk valószínűnek, hiszen ebben az esetben Nizār nem sok pártfogóra hagyatkozhatott volna.

Ezzel együtt van egy, a Fāṭimidáktól már független, bár őket legitim imámokként elfogadó forrásban megőrzött dokumentumunk, ami arra utalhat, hogy al-Mustaʿlīt valóban örökössé szemelte ki az apja. Ugyan a *siǧill*-gyűjteményben nem szerepel, de Idrīs ʿImād ad-Dīn közöl egy olyan, formailag a többihez tökéletesen illeszkedő levelet, ami a későbbi al-Mustaʿlī születését, egyben örökösi kinevezését jelenti be a jemeni misszió *[daʿwa]* számára. A dokumentum nyitóformulákat követő, bevezető részében végig a Prófétáról és leszármazottairól, az imámokról van szó, külön kitérve ʿAlīra, akit végrendeleti örökösének nevez *[waṣī]*.[424] (Erre a részre alább visszatérünk, amikor az imám tulajdonságairól vallott nézeteket mutatjuk be.)

A bevezetést követően tér al-Mustanṣir a tárgyra:

> "Az Igazhitűek Fejedelmének neked írt levele. Isten egy tiszta ifjút adott neki, akivel megtámogatta az imámságot, és rámutatott szava megmaradására az utódaiban a Feltámadás napjáig; egy újszülöttet, akinek születése által az iránymutatás csillaga ragyogóvá[425] és fénylővé vált, a sors visszatérése pedig kilombosodott és gyümölcsöző lett. Isten a felemelkedése által kiteljesítette az előnyös dolgokat, és elhelyezésével megszépítette az ünnepeket/évszakokat. Az Aḥmad nevet és az Abū l-Qāsim *kunyá*t adta neki. Az öröm miatta általános a világon és a hitben, és különösen [jelen van] az igazhitűek fejedelmének jelenlétében."[426]

A szöveg nem tartalmaz explicit örökösi kijelölést, ám az imámság jövőjére, a sorsra, az iránymutatára való utalás mégis arra utal, hogy valóban kitüntetett szerep várt a későbbi al-Mustaʿlīra. Legalábbis a jemeni misszió ilyen értelmezést fogadott el a levél kapcsán. Amint Idrīs *dāʿī* írja: "Amikor al-Mustaʿlī bi-l-lāh imám megszületett – Béke reá! – az apja elterjesztette az

---

[422] Nem tudjuk pontosan, mikor kötötték meg al-Mustaʿlī és a vezír lányának házasságát.
[423] *Hidāya* 23.
[424] ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 190.
[425] A kiadott szövegben *›m.ḍíyyan‹* szerepel, azonban értelmileg és stilisztikailag egyaránt a ›fénylő‹, ›világító‹ jelentésű *›muḍīʾan‹* illeszkedne ide.
[426] ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 188.

örömhírt missziója népének, hogy ő az imámság birtokosa és ő jogosult arra, hogy megörökölje a helyét."[427]

Szerencsére van összehasonlítási alapunk, ugyanis a *siǧill*ek gyűjteményében két olyan levél is fennmaradt, amelyekben al-Mustanṣir fiú születéséről ad hírt jemeni híveinek. Ezekkel tanulságos összevetni a trónörökös születéséről szóló dokumentumot. A 11. számú, amelyben Abū Muḥammad al-Ḥasan születéséről van szó, sajnálatos módon csonka, így csak annak megállapítására ad módot, hogy itt is nagy szerepet kap a Prófétától és ʿAlītól való leszármazás hangsúlyozása.[428] A 6. dokumentum viszont teljes: ebben egy másik, szintén Abū l-Qāsim Aḥmad nevet viselő fiú születéséről van szó. A névazonosság ellenére bizonyos, hogy nem al-Mustaʿlīról, hanem egy idősebb, valószínűleg még apja életében meghalt testvéréről van szó, hiszen a születés dátuma 452. *ṣafar* 14./1060. március 25. A szintén Isten ajándékának tekintett fiú születését bejelentő részletet felesleges teljes egészében idéznünk, csupán azt a részt mutatjuk be, amiben utalás történik az imámságra:

> "[Isten] megadja neki az előnyökből, amit megadott felmenőinek, a helyesen vezetett imámoknak, és megtámogatja őt, ahogy megtámogatta őket az erények és kiváló tulajdonságok megszerzésében."[429]

Ezután egy viszonylag hosszú rész a fiú szerencsés születéséről és az efelett érzett örömről szól – sajátos módon hosszabban, mint az utóbb örökössé kiszemelt, azonos nevet viselő testvére esetében. Mindenesetre ebbe a levélbe valóban nehéz belelátni az örökösi kinevezést, összevetve az al-Mustaʿlīról születését bejelentő, az imámság jövőjére legalább célozgató dokumentummal.

Mindenesetre fenti dokumentumok alapján sem tudjuk biztosan megállapítani, hogy valóban megtörtént-e al-Mustaʿlī örökösi kinevezése. Az ʿImād ad-Dīn által idézett levél arra látszik utalni, hogy al-Mustanṣir már születésekor kijelölte az utódát – ezt a *›Hidāya‹* egyik-másik érve is megerősíteni látszik. Ezzel együtt sokkal megalapozottabbnak fogadhatjuk el, hogy a teljhatalmú Badr al-Ǧamālī lányával kötött házassághoz kapcsolódóan került sor örökösi kijelölésre – a vezír nyilván arra törekedett, hogy a jövendő imámhoz kösse a családjának sorsát. Az, hogy al-Āmir maga is többször hivatkozik a házasságra és az ahhoz kapcsolódó, írásban, szóban és gesztusokban manifesztálódó utalásokra, megerősíti ezt a feltételezést. Végezetül azt is meglehetősen valószínűnek tartjuk, hogy a nemrégiben apja örökébe lépő, még mindig meglehetősen fiatal vezír, al-Afḍal igye-

[427] Uo.
[428] *Siǧillāt*, 54–55.
[429] *Siǧillāt,* 47.

kezett úgy intézni, hogy a haldokló al-Mustanṣir legfiatalabb és ezért legbefolyásolhatóbb fiát, egyben a vezír sógorát jelölje ki egyértelmű módon az örökösévé, így megerősítve saját befolyását az állam felett.

3.1.3. Az imám hatalma

Nem feladatunk, hogy itt az ʿAlītól kijelölt férfi leszármazottak láncolatán keresztül származó imám személyét illető általános síʿita vagy akár csak *ismāʿīlī* elképzeléseket részletesen kifejtsük,[430] hanem, eddigi gyakorlatunknak megfelelően, a korabeli történeti és igazgatási forrásanyagból kiszűrhető, erre vonatkozó ismereteket kívánjuk feldolgozni és bemutatni. Al-Mustanṣir uralkodásának korai időszakából több elméleti munka is fennmaradt, amelyek az imámságot kifejezetten teológiai, dogmatikai szempontból tárgyalják – ezek között elsősorban al-Muʾayyad aš-Šīrāzī főbíró és főmisszionárius, a kairói bíráskodásban ténykedő al-Malīǧī, illetve a perzsa *dāʿī*, Nāṣir-i Ḫusraw munkáit emelhetjük ki.[431] Ezen forrásokat azért nem vonjuk vizsgálódásaink körébe, mert a bennük foglaltak az állam gyakorlati működésére csak kevéssé lehettek befolyással, különösen a válság és a Badr által létrehozott katonai vezirátus korában.

Minthogy az államszervezeti leírásban Ibn aṭ-Ṭuwayr és felhasználói nem emlékezik meg külön az imámról, a történeti források pedig megelégszenek annak sommás kijelentésével, hogy a vezírek – de legalábbis a két Ǧamālī – mellett nem maradt semmilyen hatalmuk,[432] elsősorban ismét a *siǧill*ekre és az *›al-Hidāya al-āmiriyya*‹ra‹ kell támaszkodnunk. A vizsgált forrásokban megjelenő információk értékelésekor ugyanakkor természetesen figyelembe kell venni, hogy propagandisztikus célúak, és hogy zömmel olyan helyzetben íródtak, amelyek a kalifa nem gyakorolt tényleges hatalmat saját államában.

---

[430] A fāṭimida imámságról összefoglalóan ld. Māǧid, *Nuẓum* I., 51–77.; Sayyid, *Muqaddima* *36–*40, Sayyid, *Dawla*, 316–320.

[431] Ld. Daftary, *The Ismāʿīlīs,* 207–209. Az említettek munkáin kívül megemlítjük, hogy az imámság fāṭimida értelmezésének tömör változatát az *ismāʿīlī*k által máig alapvető jogi korpusznak tartott munka, al-Qāḍī an-Nuʿmān *Daʿāʾim al-islām.* Ed. Ā.ʿA. A. al-Fayḍī, Cairo 1963. I/20–28 műve tartalmazza, az imám iránti odaadásról szóló fejezetben. Több, az imámságra vonatkozó fāṭimida tanokat megfogalmazó mű készült al-Ḥākim kalifátusa idején. A fontosabbak: Abū l-Fawāris Aḥmad b. Yaʿqūb, *ar-Risāla fī l-imāma.* Ed., trans. S. N. Makarem, Delmar 1977; Aḥmad b. Ibrāhīm an-Nīsābūrī, *Iṯbāt al-imāma.* Ed. M. Ġālib, Beirut 1996. Végül a misszionárius-filozófus, Ḥamīd ad-Dīn al-Kirmānī *al-Maṣābīḥ fī iṯbāt al-imāma.* Ed. M. Ġālib, Beirut 1969 című műve. Későbbi, ellenséges szunnita összefoglalás olvasható az *ismāʿīlī*k imám-tanairól al-Ġazālī, *›al-Mustaẓhirī‹* címen ismert művében *(Faḍāʾiḥ al-bāṭiniyya.* Ed. ʿA. Badawī, Cairo 1964, 42–44.)

[432] Néhány példa: al-Mustanṣirról: al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/329: "*wa-lam yabqa li-l-Mustanṣir amrun.*" Al-Mustaʿlīról: al-Maq-rīzī, *Muqaffā* I/666: "*laysa lahu maʿ al-Afḍali amrun wa-lā nahyun.*" Al-Āmirról: Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 76: *"wa-l-Āmiru lay-sa lahu ḥallun wa-lā rabṭun siwā smi l-ḫilāfa".* A kopt egyháztörténet, *Baṭārika* II/3, 205, 210, 249; III/1, 6, többször *sulṭān*-ként hivatkozik Badrra és al-Afḍalra.

A jemeni levelek e tekintetben azonban nem sok információt tartalmaznak, hiszen küldőjük biztos lehetett abban, hogy a címzettek – lévén nem csupán helytartók, hanem egyben a helyi misszió vezetői – tisztában vannak az imámság mibenlétével, változtatásokat pedig a jelek szerint nem eszközöltek az addigi elképzeléseken, hogy hangsúlyozniuk kellett volna az új ideológiai irányvonalat. Emellett jól ismert tény, hogy az 5/11. század talán legmeghatározóbb fáṭimida teológusa és misszionáriusa, al-Muʾayyad aš-Šīrāzī maga mellett tartotta és képezte a Kairóba látogató Lamak ibn Mālik al-Ḥammādīt, a jemeni főbírót, aki 461/1069-es hazatérését követően röviddel 491/1098 előtt bekövetkezett haláláig volt az ottani, hivatalosan a ṣulayḥida uralkodók vezetése alatt álló misszió ideológiai irányítója.[433] Az ő személye és a központban kapott képzettsége garancia volt arra, hogy a kairói kormányzat által képviselt irányvonal érvényben maradjon Jemenben – azt pedig sejthetjük, hogy egészen al-Āmir haláláig nem is tértek el ettől, mivel egészen a *ṭayyibī* szakadásig szívélyes és nagyjából problémamentes maradt a Fáṭimidák és jemeni követőik viszonya.[434]

Mindazonáltal a kijelölés és leszármazás vizsgálatánál oly fontos szerepet betöltő két, al-Mustaʿlī idején készült levél ebben a tekintetben is jól használható, hiszen mindkettő az uralkodó trónigényének jogosságát hivatott alátámasztani, így tere nyílik bennük az imám funkciói felsorolásának. Bár e tekintetben a kalifa által írt levél részletesebb, mint a kijelölés és a leszármazás tárgyában, ismét az anyjához kötődő levélhez fordulunk elsőként, mivel itt találjuk meg az imámság rövid, tömör definícióját.

> "És a magasságos Isten al-Ḥurra [fejedelemasszony] számára ép hitet és erős éleslátást és bizonyosságot adott, amivel megismerheti az imámság állapotát, *ami Isten helyettesítése a földön, és hatalma a [prófétai] szokás [szunna] és a vallási kötelesség fenntartására.*"[435] (Kiemelés tőlünk: HM.)

Az imám feladata egyértelműen látszik az idézetből: neki kell fenntartania az Isten által megalkotott rendet, azaz az iszlámot helyettesi, azaz kalifai minőségben. Nem ilyen tömören, de hasonlóan fogalmazódik meg az imámi szerep al-Mustaʿlī beszámolójának bevezetőjében:

> "Hála Istennek, aki felmagasztosította az Igazhitűek Fejedelmét helyettességével, és pásztorává tette Teremtése és Törvénye ügyeinek, és elrendezte neki a segítségéből és segedelméből a

[433] Daftary, *The Ismāʿīlīs*, 199, szerint 454/1062-től öt éven keresztül tartózkodott Kairóban Ebben feltehetően Idrīs ʿImād ad-Dīn,ʿ*Uyūn,* 127–131, közléseire támaszkodik, aki hasonló adatokat szolgáltat. Halm, *Kalifen und Assassinen,* 63, szerint ugyanakkor 1066-ban vagy 1067-ben került az egyiptomi fővárosba, ahonnan 1069-ben tért vissza. Utóbbi dátumot a *Siǧillāt,* 144, 181, is megerősíti, ugyanis 461/1069-ben két olyan levél is készült, ami Lamak főqāḍīról Jemenbe visszaküldött követként emlékezik meg.

[434] A kérdésről ld. Hamdānī, *aṣ-Ṣulayḥiyyūn*, 212–231 ; Halm: *Kalifen und Assassinen*, 54–65, 160–163.

[435] *Siǧillāt,* 11.

legjobbat, amit elrendezett a helyesen vezetett kalifáknak az atyái és ősapái közül, szerencséjét pedig megerősítéssel és támogatással tette bőségessé. Véleményét megszilárdította és sikerre vitte mindabban, amit megkezd és amit megismétel. Kiválasztotta őt az iszlám világítótornya számára hordozónak és felállítónak, és kiválasztotta őt az összes teremtmény számára pásztorul és vezérül."[436]

A részletből, bár nem konkrét és tételes felsorolás, kiviláglik, hogy al-Mustaʿlī imám magát az emberiség és az isteni törvény Isten által kijelölt gondviselőjének és vezetőjének tekinti. Azonban az anyja által adott meghatározáson túllépve azt is megtudjuk, hogy ő mint imám tevékenysége során folyamatos isteni támogatásban részesül, és a Mindenható hatalma húzódik meg a döntései mögött is. Mint ilyen, számos áldásban részesült, amint azt a folytatásban olvashatjuk:

"Az igazat az ő idejében emelt zászlajúvá, a hamisat elutasított ítéletűvé; az uralmat szerencsés csillagzatúvá és győzedelmes alakulatúvá; a támogatókat a szakadatlan erővel jellemzetté, az ellenségeket pedig csapások és nehézségek nyilának célpontjává tette."[437]

Ezután még hozzáteszi, hogy az imám Istentől kér segítséget, miközben a hit és a világ üdvözítésén szorgoskodik. Mindez kitűnően demonstrálja, hogy a fāṭimida nézetek szerint az imám – őseihez hasonlóan – szoros és állandó kapcsolatban állt Istennel, akinek hatalma döntésein keresztül is érvényre jutott, felvirágoztatva az imám uralma alatt álló területeket.

Az imámságról adott, fent idézett definíciója előtt al-Mustaʿlī édesanyjának levele is hosszabban fejtegeti az imámok szerepét.

"[Isten a közösség] számára az imámok által jeleket állított, ismeretüket a vallás tökéletesítésévé és az áldás beteljesítésévé tette. Nem hagyott egy kort sem egy számukra Álló nélkül, aki felállítja az iszlám világítótornyát, kiigazítja a teremtmények elutasítását, és nem szűnő áldással és hatalommal megszelídíti a földet. [Nem hagyott egy kort] sem Imám nélkül, aki által vezeti azt, akinek a jóakarata követi a béke útjait, bizonyítékként a teremtmények számára, útvonalként az igazság útjaihoz, illetve iránymutatásként [...]"[438]

Ebben a szövegben két kulcsfogalom bukkan fel az imámmal kapcsolatban: az iránymutatás *[hidāya]* és az (isteni) bizonyság *[ḥuǧǧa]* – ha utóbbi nem is ebben a formában, de származéka által *[iḥtiǧāǧan]*. Az imám ugyanis Isten bizonyítéka a hívek számára, akinek az a feladata (és ez egybe-

[436] *Siǧillāt,* 146.
[437] Uo.
[438] *Siǧillāt,* 110.

vág a korábbi részletekben látottakkal), hogy iránymutatással fenntartsa az isteni rendet és törvényt, megmutatva az emberiség számára, mi a helyes, mi nem. Szintén érdemes megfigyelni, hogy az ›eljövő, eljáró, fennálló‹ *[qāʾim]* síʿita teológiában igen gyakran használt fogalmat az imám szinonimájaként alkalmazza, és azt az ideológiai alapvetést is megerősíti, hogy minden korban létezett egy imám, még ha a közösség történetesen nem is tudott erről. Mindebből kitűnik, hogy az imám köztes helyet foglal el az emberiség és Isten között, előbbiek számára iránymutatást adva az utóbbi felé, és utóbbi akaratát közvetítve előbbiek számára. Ezzel az imám, akit Isten folyamatosan segít, a közönséges halandók fölé emelkedik.

Amint említettük, az Idrīs ʿImād ad-Dīn jemeni misszionárius krónikájában megőrzött, al-Mustaʿlī kijelöltségét bizonyítani hivatott levél ebben a tekintetben is érdekes adalékokat tartalmaz. Miután al-Mustanṣir, a levél írója áldást kér a Prófétára és ʿAlīra, majd az imámokra, akikről nagyon fontos információt oszt meg:

> "[És áldja] az imámokat a leszármazottai közül, a tudományok és irgalmasság/megértés forrásait, Isten rejtett titkának hordozóit, igazolását a Magasságos szavának: ›És esküszöm a csillagok lemenésére.‹"[439]

Itt már nem csupán az Istenhez való közelség és közvetítő szerep látszik, hanem egyértelmű utalás történik arra, hogy a fāṭimida uralkodók titkos, transzcendens tudással rendelkeznek a Teremtővel fennálló szoros kapcsolatuknak köszönhetően. (Egy korábban idézett szövegrészletben már történt utalás az öröklött tudásra, de isteniségének hagsúlyozása nélkül: a *›Hidāya‹* elején, az áldáskérő részben ʿAlī a Próféta ›tisztségének és tudásának örököse‹ megjelöléssel szerepel.)[440] Bár a vizsgált szövegekben ezek nem szerepelnek, az jól ismert tény, hogy a rejtett dolgokra, az ezoterikus *[bāṭin]* értelmekre való hagyatkozás és az ezeken alapuló ezoterikus magyarázat *[taʾwīl]* meghatározó jellemzője az *ismāʿīlī* irányzatoknak, olyannyira, hogy ellenfeleik többnyire ›ezoterikusok‹ *[bāṭinī]* megnevezéssel hivatkoztak rájuk.[441]

Míg fentebb bemutatott részletek meglehetősen visszafogottan fogalmaztak az imámságot illetően, az *›al-Hidāya al-āmiriyya‹* már igen hosszú és kevéssé mértéktartó listát közöl al-Mustaʿlī imámi tulajdonságairól. A felsorolásban számos, az uralkodó minden téren megmutatkozó tökéle-

---

[439] ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 190. (Q. 56.75)

[440] *Hidāya*, 1.

[441] Példaképpen megemlíthető a kortárs al-Ġazālī 487/1094-5 során írt vitairata, a *›Faḍāʾiḥ al-bāṭiniyya wa-faḍāʾil al-mustaẓhiriyya‹* [›Az ezoterikus irányzat szégyentelenségei és a mustaẓhirī irányzat erényei‹], amit al-Mustaẓhir ʿabbászida kalifa felkérésére írt.A szeldzsuk vezír, Niẓām al-Mulk néhány évvel az említett mű előtt megszületett ›királytükre‹, a *›Siyāsatnāma‹* vagy *›Siyar al-mulūk‹* többnyire *qarmaṭīkn*ak, de időnként *bāṭinī*knak nevezi az *ismāʿīlī*kat.

tességét illusztráló jellemvonás szerepel az arányos, tökéletes tagoktól kezdve az igazságosságon, szerény és erkölcsös életvitelen és a szabatos fogalmazókészségen át a kiváló felfogásig és memóriáig. A terjedelmes szöveget nem idézzük egészében, csak azokat a részeket, amelyek kifejezetten természetfeletti, isteni tulajdonságokat sorolnak fel:

> "[...] megjelent bűntelensége és láthatóvá váltak a csodatételei, a sors a neki ellenszegülők ellen fordult. Szavaiban és tetteiben megmutatkozott a[z isteni] támogatás és helyes irányba vezetés [...] megértette a dolgokat [isteni] sugallatból és gesztusokból [...] olyan tökéletességgel lett tökéletes, ami arra utalt, hogy isteni fénnyel van kapcsolatban a Szentség Palotájából [...] így maradt, míg fényei át nem kerültek hozzánk."[442]

Ezek a szövegrészletek minden eddiginél hangsúlyosabban mutatják be, hogy az imámok transzcendens személyiségek: bűntelenek, csodatételeik vannak és kapcsolatban állnak az isteni fényekkel.

Az elemzésbe bevont dokumentumok jellege folytán belőlük nem alkotható teljes kép arról, hogy mi volt a hivatalos fáṭimida álláspont az imámátust illetően. Ehhez teológiai és más, ideológiai jellegű írásokat kellene felhasználni, azonban ez a feladat, ahogy már megjegyeztük, túlmutatna dolgozatunk keretein. Minthogy vizsgálatunk tárgya az államszervezet, a pontos vallási megközelítés ismertetésére nincs is múlhatatlan szükségünk. Ugyanakkor éppenséggel a vizsgálódásunk államszervezetre irányuló fókusza kapcsán joggal merül fel az észrevétel: a fentebbi, hosszabb-rövidebb részletekből, hiába nem kifejezetten elméleti jellegű művekről van szó, az imámnak az államban betöltött gyakorlati funkciójáról nem esik szó. Nyilvánvaló, hogy az emberiség és Isten közti közvetítő szerep, az isteni eredetű tudás alapján övé a főhatalom, de hogy ezt mire és mily módon használta – saját örököse személyének kijelölésén túl –, az nem derül ki.

A *siǧíll*ek között találunk rendelkezéseket és parancsokat, például a jemeni vazallusok titulusainak bővítéséről,[443] a keleti misszió egyéb ›szigetei‹ *[ǧazāʾir]* feletti felügyelet rájuk ruházásáról,[444] politikai menekültek kiadásáról[445] és a válságidőszakban elmaradt adók pótlásáról,[446] ám ezek éppen annak folytán, hogy a távoli Jemen urai csak névlegesen és önkéntes módon voltak a fáṭimida uralkodók alárendeltségében, nem tekinthetők igazán az uralkodó valós hatalma megnyilvánulásának – csupán azt bizonyítják, hogy a birodalom területén kívül működő missziós szervezet *[daʿwa]*

[442] *Hidāya*, 24–26.
[443] Így a *Siǧillāt*, 36, 42, 199 és máshol.
[444] *Siǧillāt,* 167–169, 176–179.
[445] *Siǧillāt,* 135.
[446] *Siǧillāt,* 189.

irányítása, legalábbis névleg, továbbra is a vállaikon nyugodott. Itt ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk a korábban már ismertetett tényről, miszerint – természetesen 467/1074-től kezdve – a levelekben folyamatosan szerepel közvetítőként, közbenjáróként, sőt, egyenesen a ›misszió kapujaként‹ *[bāb daʿwatihi]*[447] Badr al-Ǧamālī, aki 470/1078-tól kezdve hivatalosan is megszerezte a misszió felletti ellenőrzést. Mindez legalábbis megkérdőjelezi az imám tényleges befolyását a távoli tájakon folytatott térítő- és propagandatevékenység felett. Bár hasonló forrásunk nincs al-Afḍal idejéből, biztosra vehetjük, hogy alatta al-Mustaʿlī és al-Āmir éppilyen kevés hatalommal rendelkezett, mint al-Mustanṣir Badr vezírsége alatt.

3.1.4. Az imámok titulatúrája

A Jemenbe küldött levelek állandó eleme a bevezető formulák között a levél küldőjének megnevezése *[intitulatio]*. Itt az uralkodó meglepően röviden nyilatkozik magáról, különösen, ha összevetjük a közvetlenül ezután megjelölt címzett esetenként több sornyira rúgó tiszteleti címeinek bőséges sorozatával. Al-Mustanṣir esetében az alábbi a formula:

> "Isten szolgájától és barátjától, Maʿadd Abū Tamīmtól, az ›Istentől segítséget kérő‹ *[al-Mustanṣir bi-l-lāh]* imámtól, az Igazhitűek Fejedelmétől."[448]

Ugyanezt tapasztaljuk al-Mustaʿlī levelénél is, ahol csupán a név és a titulus változik meg a sablonban: Aḥmad Abū l-Qāsim, az Isten által felmagasodó imám.[449] Abban a négy levélben, amit nem valamelyik imám nevében írtak, hanem nőrokonaik a szerzők, csak az imámi rang és az ›Igazhitűek Fejedelme‹ titulus szerepel.[450] A *›Hidāya‹* szintén csak ezt a rangot és titulust közli az uralkodókra hivatkozva, kiegészítve a ›mi urunk‹ *[mawlānā]* kitétellel.[451] Badr al-Ǧamālī építési feliratain al-Mustanṣir az ›urunk és mesterünk‹ *[mawlānā wa-sayyidunā]*, valamint az ›Igazhitűek Fejedelme‹ és az ›imám‹ titulusokkal szerepel.[452] Mindezek alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a fāṭimida uralkodók önmaguk megjelölésére – bár az utókor kalifaként hivatkozott rájuk, és az előző fejezetben láttuk, hogy maguk is ›helyettességként‹, azaz ›kalifátusként‹ tekintettek imámságukra – csak az imám szót és a szunnita kontextusban a kalifák által használt ›Igazhitűek Fejedelme‹ titulust használták, szemben ʿabbászida riválisaikkal, akik ugyanezen titulusok mellett első-

---

[447] *Siǧillāt,* 78.
[448] *Siǧillāt,* 30; ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 189.
[449] *Siǧillāt,* 145.
[450] *Siǧillāt,* 96, 109-110, 169, 171.
[451] Így a *Hidāya,* 9–10.
[452] A három kairói feliratot közli al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/272, 274, 283.

sorban kalifaként voltak ismertek. Ennek részint a síʿita hagyomány, részint a teokratikus eredetű hatalom hangsúlyozása lehetett az oka.

3.1.5. Az uralkodói szimbólumok

A fāṭimida kalifák a jelek szerint többnyire a külvilágtól elzárt életet éltek kairói palotáikban és kertjeikben, illetve néha üdülési célú utazásokra, vadászatokra mentek.[453] Ez különösen igaz volt Badr al-Ǧamālī és fia, al-Afḍal idején, akik a jelek szerint kifejezetten törekedtek az uralkodó közszerepléseinek visszafogására. Al-Afḍal megölése után azonban al-Āmir kalifa helyreállította a korábban eltörölt vagy jelentéktelenné tett nyilvános ceremóniákat, lenyűgöző pompájú eseményekké téve őket. Ezeken a szertartásokon az uralkodás számos szimbólumát felvonultatták; leírásukat Ibn aṭ-Ṭuwayr készítette el, a későbbi szerzők – így al-Qalqašandī – pedig ez alapján írták le őket.[454] A tárgyalt időszakra vonatkozó ceremónialeírások elsősorban al-Āmir kései időszakából maradtak ránk. Összevetésül ugyanakkor az al-Musabbiḥīra visszamenő közléseket használhatjuk, aki al-Ḥākim és aẓ-Ẓāhir kalifa idején élt és alkotott, az 5./11. század elején, illetve a szemtanú Nāṣir-i Ḫusraw nem teljeskörűnek szánt leírásaira is hagyatkozhatunk al-Mustanṣir uralkodásának középső időszakából.[455]

Az alábbiakban megkíséreljük a leírásokból ismerhető szimbólumokat felsorolni, méghozzá abban fontossági sorrendben, amit az adott szimbólum hordozójának rangja alapján állítjuk fel.

3.1.5.1. Az uralkodói fejék

A ›fennkölt korona‹ *[at-tāǧ aš-šarīf]* névvel illetett fejéket a nagy felvonulásokon viselte a kalifa a megszokott turbán *[ʿimāma]* helyett. A jelek szerint nem az európai fogalmak szerinti koronára hasonlított, ugyanis egy felékszerezett kendőből állt, amit a ›tekintély megerősítőjének‹ *[šaddat al-waqār]* neveztek. A kendő különleges, tojásdad alakú *[ihlīlaǧī]* megkötéséért külön tisztviselő, a ›fennkölt korona rögzítője‹ *[šādd at-tāǧ aš-šarīf]* felelt, aki a magas rangú állkötős eunuchok [esz. *ustāḏ muḥannak]* közül került ki.

---

[453] Még a válság ideje előttről tudunk al-Mustanṣir rendszeres, dorbézolási célzatú kivonulásairól Ǧubb ʿUmayrába, Kairótól északra. Ld. Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 24; Al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/265. Al-Āmir, miután megszabadult a felette gyámkodó al-Afḍaltól, majd annak utódjától, al-Maʾmūntól, kifejezetten gyakran jelent meg a nyilvánosság előtt: rendszerint kedden, pénteken és szombaton vonult ki, többnyire valamelyik Kairó környéki palotájába vagy kertjébe, üdülési célzattal. A Nílus áradásakor a Kairó és a Nílus-csatorna közt felépült Luʾluʾa-palotába költözött. Al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/129. Gyakran felkereste a gízai területhez tartozó Nahyā kolostorát is, ahol kilátót és kupolát emeltetett, és előszeretettel vadászott a környékén. Ld. Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 77–81. 524/1130-ban az ar-Rawḍa szigetén a Badriyya nevű szeretője számára épített kéjlakja, az al-Hawdağ felé mentében ölték meg, ld. al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/130.

[454] A kairói-fusṭāṭi ceremóniákról ld. Māǧid, *Nuẓum,* II ; Sayyid, *Dawla*, 411–465. A témáról bővebben: Sanders P., *Ritual, Politics and the City,* Albany 1994.

[455] Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma*, 81–87 (az öböl megnyitásáról), 97–99 (az ünnepi terítékekről).

A kendő felkötése után ráerősítették az ›árvalány‹ *[al-yatīma]* nevű, hatalmas, felbecsülhetetlen értékű gyöngyöt – melynek súlya állítólag 7 *dírham*nyi volt –, amit az ún. ›patkóba‹ *[al-ḥāfir]* helyeztek más, kisebb ékkövekkel együtt.[456] A Patkó maga vörös rubintból készült félhold volt, ami a feljegyzések szerint 11 *miṯqāl* súlyú volt. Körülötte penge alakú, hosszúkás, üreges smaragd *[qaṣab zumurrud ḏubābī]* volt.[457] Az ékkövekből álló félholdat egy selyemdarabra helyezve a koronarögzítő tiszte volt a kalifa homloka fölött óvatos varrással rögzíteni.[458]

3.1.5.2. A jogar

A másfél könyök hosszú, arannyal borított, gyöngyökkel és ékkövekkel borított pálcát, amit a kalifa a kezében hordott, csak al-Qalqašandī említi az uralkodói attribútumok között, ő is csak röviden, így egyebet nem tudunk róla.[459]

3.1.5.3. A napernyő

A kalifa felett felvonulásaikor egy napernyőt *[miẓalla]* feszítettek ki. Tizenkét darab, egyenként három és egyharmad könyöknyi hosszú, alul egy tenyérnyi *[šibr]*, de a teteje felé elvékonyodó, a kalifa öltözetének színével azonos színű részből *[šawzak]* állt, amik körben ›oszlopfőkben‹ végződtek. Az ›oszlopok‹ egy különleges, bükkfából készült, aranycsőbe burkolt lándzsatípusból *[qunṭāríyya]* álltak. Mindezt tizenkét aranylevelekkel borított, hangafából *[ḫalanǧ]* készített, könynyű, a szövetrészekkel azonos hosszúságú borda egészítette ki. A tizenkét részlet egy aranygyűrűben egyesült, ami fölé egy aranyból készült gránátalmát illesztettek az ernyő összeállításakor. Hordozója egy magas rangú emír volt.[460]

3.1.5.4. A saját kard

A kalifa ›saját‹ kardjáról *[as-sayf al-ḫāṣṣ]* azt állították, hogy egy földre hullott és megszelíditett villámból készült. Ékkövekkel díszített aranyhüvelyben tartották, amit arannyal csíkozott szövetzsákba tettek, így a kardnak csak a markolata látszott ki belőle. Hordozását egy magas rangú emírre bízták.[461]

---

[456] A ›Yatīma‹ nevű gyöngy vagy gyöngyökre vonatkozó adatokat foglalja össze, különösen előtörténete szempontjából Shalem, A., Jewels and Journeys: The Case of the Medieval Gemstone Calledt al-Yatima, *Muqarnas* 14/1998, 42–56. Eszerint az ékkő a 5/11. századi válság után kerülhetett Kairóba.

[457] Shalem ,Yatima, 50, olvasata *›qaṣab‹* helyett *›quḍub‹*, és ›fémes zöld, téglalap alakú‹ *(baguette)* ›smaragdok‹ módján értelmezi a leírást.

[458] Leírása Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 155–156., amit a szöveg kiadója szó szerint idéz: Sayyid, *Dawla*, 424. al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/472, rövidebben ír róla, s külön említi, *Ṣubḥ* III/473, a ›patkót‹, és azt állítja, hogy a felvonulásokon nem a kalifa turbánját, hanem a lova homlokát díszítette

[459] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III., 472.

[460] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 157–158 = Sayyid, *Dawla,* 424–425; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/472.

[461] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 159 = Sayyid, *Dawla,* 426; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/472.

3.1.5.5. A lándzsa és a pajzs

A lándzsa kecses volt, gyöngyökből fűzött borítása és aranytokban lévő, rövid hegye volt. Ezt együtt hordozták a nagy, középen arany öklelővel ellátott pajzzsal, ami állítólag Ḥamza ibn ʿAbd al-Muṭṭalibé, a Próféta uḥudi csatában (3/625) a muszlimok oldalán elesett nagybátyjáé volt. A pajzsot selyembe burkolták. Hordozója nagy tiszteletnek örvendő emír volt.[462]

3.1.5.6. A ›hála zászlói‹

Két különleges, a kalifához kötődő zászlót a ›hála két zászlajának‹ *[liwāʾā al-ḥamd]* neveztek. Ezek hosszú lándzsákra voltak tűzve, amelyek aranycsövekbe voltak burkolva egészen a hegyükig. A lobogók fehér, arannyal sávozott selyemből készültek, és sosem bontották ki, hanem a lándzsa nyelére csavarva hordozták őket. A felvonulásokon egy-egy emír vitte őket a kalifa kíséretéből.[463]

3.1.5.7. A tintatartó

A kalifa arany tintatartóját *[dawāt]* korallból készült tartóban hordozták, amit fehér kendőbe burkoltak. Eredetileg egy *ustāḏ*, később egy tekintélyes hiteles tanú *[ʿadl min al-ʿudūl al-muʿtabarīn]* hordozta a menetekben.[464] Bár explicite egyik forrás sem említi, de nyilvánvalónak tűnik, hogy a tintatartó az uralkodó hivatali ügyekre és szellemi szférára kiterjedő hatalmát szimbolizálta a számos, katonai hatalmat jelképező fegyver között.

3.1.5.8. A lobogók

A menetek részét képezte 21 finom megmunkálású lobogó *[rāya]*, amelyek színes, sávozott selyemből készültek. A lobogókat más színű írás díszítette az alábbi Korán-idézettel: ›Segítség Istentől és közeli hódítás‹ *[naṣr min Allāh wa-fatḥ qarīb]*.[465] A lobogók mindegyike két könyök hosszú és másfél könyök széles volt, mindegyiken három, uralkodói feliratot hordozó részlettel *[ṭirāz]*. A zászlók válogatott lándzsákra voltak tűzve, hordozóik az uralkodói testőrség, az ötszáz fős *›ṣibyān al-ḫāṣṣ‹* közül kerültek ki.[466]

3.1.5.9. A két oroszlános lándzsa

Ibn aṭ-Ṭuwayr két külön fejezetben emlékszik meg három, a felvonulásokon használt dárdáról vagy lándzsáról *[rumḥ]*. Ezek egyikéről korábban már szóltunk. A két, együtt említett fegyver hegye hasonló arany félholdakból állt. Mindegyiken volt egy-egy sárga és vörös selyembrokátból *[dībāǧ]* készült oroszlán, amelyek szájában kerek gyűrű helyezkedett el. A szél a gyűrűn keresztül felfújta

---

[462] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 159 = Sayyid, *Dawla,* 426, al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/473.
[463] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 158 = Sayyid, *Dawla,* 425, al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/473.
[464] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/472.
[465] Q. 61.13.
[466] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 158 = Sayyid, *Dawla,* 425–426; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/474.

az oroszlánokat, láthatóvá téve az alakjukat. A bizonyára roppant látványos ›fejedelmi állatokat‹ egy-egy lovas vitte a ›*ṣíbyān al-ḫāṣṣ*‹ testőralakulatból.[467]

3.1.5.10. Egyéb felvonulási kellékek

A parádékon a kalifa lova előtt két hatalmas legyezővel hajtották el a legyeket. Az uralkodó körül több száz katona vonult a legkülönfélébb aranyozott, ezüstözött és ékkövekkel díszített, selyembe és brokátba és más értékes textíliákba burkolt fegyvereket – kardokat, pajzsokat, lándzsákat, buzogányokat – és lobogókat hordozva, demonstrálva uruk gazdagságát. A menetben felvonult számos tevehordszék *[ʿammāríyya]*, mögötte pedig tíz, sárga és fehér, bojtos selyembrokátba burkolt kardot vittek kifejezetten azzal a céllal, hogy ha a kalifa kivégeztetne valakit, azokkal tegyék ›a véres kardok‹, *[suyūf ad-dam]*). 22 öszvéren dobokat hordoztak. A menetben ékes sátrakat is vittek – közülük a legnagyobbat ›a gyilkos‹ *[al-qātūl]* néven ismerték, ennek a tartóoszlopa állítólag hetven könyök magasságú volt, és több feddánnyi területet fedett le.[468] Mindezek inkább a fāṭimida imám felbecsülhetetlen gazdagságának bemutatására és hangsúlyozására szolgáltak, mintsem valódi uralkodói szimbólumok lettek volna, ugyanakkor az előbbiekkel közös szerepeltetésük miatt mi sem tekinthettünk el a megemlítésüktől.

3.1.5.11. A függőkorona

Mivel nem felvonulási kellék volt, ráadásul a jelek szerint az 5/11. század folyamán kiment a használatból, ezt a tárgyat említjük utolsóként. Az ókori szászánida uralkodók függőkoronájának *[šamsa]* hagyományát al-Mutawakkil ʿabbászida kalifa (232/847–247/861) élesztette fel, és arra használta fel az uralkodói szimbólumot, hogy a zarándoklat idején önmaga helyett elküldje a Kaʿbához. Egyiptomban az iḫšīdida emírek idején honosodott meg ez, a kalifai gyakorlatot másoló szokás, majd az érkező fāṭimida uralkodó, al-Muʿizz számára is készítettek egy pompás, új *šamsá*t. A hatalmas, aranytól, gyöngyöktől és drágakövektől roskadozó szerkezet leírását Ibn Zūlāq szemtanúi beszámolójának megőrzőjénél, al-Maqrīzīnál olvashatjuk.[469]

A második, egyben utolsó adat a 461/1068-9 során történt palotabeli fosztogatás kapcsán kerül elő: ekkor a nagy *šamsá*t egy másik, készülőben lévő, hasonló készséggel együtt szétszedték, a rengeteg aranyat és ékkövet pedig szétosztották a katonák között. Arról nincs adatunk, hogy a Fāṭimidák is elküldték volna maguk helyett a függőkoronát a zarándoklatra. A késő-fāṭimida idő-

[467] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 159 = Sayyid, Muqaddima, 426; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/474, nem külön pontban tárgyalja, hanem a hála lobogói alatt, mondván: a felvonulásokon utánuk következtek.
[468] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/474–475.
[469] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* I/140–142.

szakból nincs említés erről a tárgyról, márpedig ha használatban lett volna al-Āmir ceremoniális reformjai nyomán, Ibn aṭ-Ṭuwayr és felhasználói kétségkívül megemlékeztek volna róla.[470]

3.2. A vezirátus

Bár a Fāṭimidák dinasztiája 303/909-ben került hatalomra Észak-Afrikában, az állami adminisztráció élére csak jóval később, tíz évvel Egyiptom meghódítása után, 367/979-ben neveztek ki vezírt az államszervezésben és a hivatali struktúra kialakításában addigra már elévülhetetlen érdemeket szerzett Yaʿqūb ibn Killis személyében, aki kis megszakításokkal egészen 380/991-ben bekövetkezett haláláig meg is őrizte pozícióját. Ezután még gyakran előfordult, hogy az ›állami hivatalok‹ *[dawāwīn]* munkáját összehangoló főminiszter nem a *›wazīr‹*, hanem az alacsonyabb rangú ›közvetítő‹ *[wāsiṭa]* titulust viselte. A *›wazīr‹* rang csak 418/1028 után, Abū l-Qāsim ʿAlī ibn Aḥmad al-Ǧarǧarāʾī kinevezésétől kezdődően vált állandóvá[471] – amennyiben nem vesszük figyelembe Abū l-Faḍl Ṣāʿid b. Masʿūd ideiglenes, áthidaló megoldásnak szánt *wāsiṭa*ságát al-Yāzūrī kinevezése előtt, 441-442 fordulóján / 1050-ben.[472]

3.2.1. A vezirátus két típusa

A fāṭimida vezirátus vizsgálata és értékelése esetén a legtöbb esetben Abū l-Ḥasan ʿAlī b. Muḥammad al-Māwardī (megh. 450/1058), a jeles ʿiraqi šāfiʿita jogtudós és diplomata elméleti munkásságára szokás hivatkozni. A szerző műveiben kétféle vezírséget különböztet meg.[473] Amikor a vezír csupán végrehajtója a kalifa akaratának, és nem ő irányítja ténylegesen az államot, akkor ›végrehajtó vezírségről‹ *[wizārat at-tanfīḏ]* beszélünk, ha viszont az uralkodó helyett gyakorolja a hatalmat és minden döntést ő hoz, az az ún. ›meghatalmazott vezírség‹ *[wizārat at-tafwīḍ]*.[474] Ezt a megkülönböztetést használja a fāṭimida vezírségről írt monográfiájában MUḤAMMAD ḤAMDĪ AL-MUNĀWĪ, és LEILA S. IMAD, és a fāṭimida államszervezetről szóló tanulmányában ʿABD AL-MUNʿIM MĀǦID és AYMAN FUʾĀD SAYYID is. Szerintük a hadak főparancsnokságát is gyakorló Badr al-Ǧamālī vezíri kinevezésével történt meg a váltás a két vezírségtípus között, egyúttal az utóbbi, teljhatalmú vezírséget azonosítják azzal, amit a forrásanyag a ›toll és kard vezírségének‹ *[wizārat as-*

---

[470] A tárgyra és előtörténetére vonatkozó ismereteket összefoglalja Halm, H., Al-Šamsa. Hängekronen als Herrschaftszeichen der Abbasiden und Fatimiden, *ESFAME*, 125–135.
[471] Sayyid, Muqaddima, *41.
[472] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 73; al-Munāwī, *al-Wizāra*, 256–257.
[473] Tömör megfogalmazása: al-Māwardī, *Aḥkām,* 39–49; bővebben kifejezetten a vezírségről írott műve: *Qawānīn,* 119–239.
[474] Idézi Imad, *The Fatimid Vizierate*, 62–63.

sayf wa-l-qalam] nevez, utalva arra, hogy birtokosa a polgári és a katonai ügyeket is vezeti.[475] Véleményünk szerint ezt a források nem támasztják alá, és bár kétségkívül jelentős változást jelentett az örmény hadvezér kinevezése, sem az előzmények, sem a későbbi fejlemények ismeretében nem helyénvaló végrehajtás és felhatalmazás korszakának egyfajta merev határvonalaként kezelni Badr al-Ǧamālī kinevezését.

A legkorábbi, röviddel al-Afḍal halála után, de szemtanú által írt forrásunk a korabeli vezírséget illetően Ibn aṣ-Ṣayrafī *›Išāra‹* című írása. Ebben azonban nemhogy kardos vagy tollas vezírnek nevezné Badrot és két, a kötetben még szereplő utódát, hanem előbbi életrajza kapcsán kijelenti, hogy a ›vezírség ügye érvénytelenné vált‹.[476] Természetesen nem arról van szó, hogy a valóságban teljhatalmú főminiszterekről állítaná azt, hogy funkciójuk kiüresedett vagy megszűnt volna, elvégre akkor nem lett volna oka egy vezírekről írott könyvben szerepeltetnie három olyan embert, akik azt követően töltötték be a hivatalt, hogy az említett változás lezajlott. Sokkal inkább az általuk hivatalosan használt címek terén megjelenő terminológiai váltásra utal, amit a későbbiekben, a vezíri titulatúra kapcsán tárgyalunk.

A késő-fāṭimida viszonyokat jól ismerő Ibn aṭ-Ṭuwayr sem használja a ›kard és toll vezírje‹ megjelölést, csupán ›kardos vezírről‹ *[wazīr rabb sayf, wazīr ṣāḥib sayf]* beszél.[477] A kard és toll közös említése a vezír kapcsán előfordul nála, de nem állandó terminusként: a Badr által viselt, különleges vezíri ornátus kapcsán állapítja meg, hogy ›utalás arra, hogy ő a legnagyobb a tollasok és kardosok között‹ *[išāra ilā annahu kabīr arbāb as-suyūf wa-l-aqlām].*[478]

A mamlúk kori enciklopédiaszerző, al-Qalqašandī több mint kétszáz év távlatából visszatekintve úgy fogalmaz, hogy ›a vezírség a fāṭimida államban olykor a kardosok, olykor a tollasok körében volt‹ *[al-wizāra fī d-dawla al-fāṭimiyya kānat tāratan takūn fī arbāb as-suyūf wa-tāratan fī arbāb al-aqlām].*[479] Ő már használja a ›meghatalmazott vezírség‹ terminust, de korántsem azonosítja a katonai vezírséggel: szerinte mindkét vezírségtípusnál *[fī kilā l-ǧānibayn]* előfordult, hogy ilyen, a saját kora szultánságára emlékeztető egyeduralommá vált.[480]

Mindebből úgy tűnik, hogy a fāṭimida igazgatásban dolgozó szerzők nem használták az al-Māwardī által megalkotott különbségtételt – erre, ha egyáltalán ismerték utóbbi munkásságát,

---

[475] Māǧid, *Nuẓum*, 81–82; al-Munāwī, *al-Wizāra*, 33; Sayyid, *Muqaddima,* *40-53; uő., *Dawla*, 320-327.
[476] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 95.
[477] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 107, 120, 122.
[478] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 121.
[479] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/482.
[480] Uo.

semmi okuk nem volt. (Az pedig végképp nem feltételezhető, hogy az elméleti munka alapján fogalmazták és szervezték volna meg az egyiptomi főminiszterséget.) Ebből fakadóan véleményünk szerint nincs különösebb haszna vagy jelentősége azt vizsgálni, hogy al-Māwardī elméletének mennyiben feleltethető meg a fāṭimida gyakorlat. Ugyanakkor, amennyiben mégis élünk ezzel a distinkcióval, al-Qalqašandīnak igazat adva, el kell utasítanunk azt a szakirodalomban elterjedten hangoztatott nézetet, hogy Badr al-Ǧamālī 466/1074-es kinevezése lett volna az a töréspont, ami lezárta a végrehajtó főminiszterek korát és megnyitotta a felhatalmazott vezírekét.

Az kétségtelen tény, hogy Badr előtt a *wāsiṭā*k és vezírek elsöprő többsége civil hivatalnok volt: ›a toll birtokosai‹ *[aṣḥāb al-qalam]* szemben ›a karddal birtokosaival‹ *[aṣḥāb as-sayf]*. De nem kizárólag: al-Ḥākim idején több ízben katonára bízták az egyébként államigazgatási jártasságot és műveltséget igénylő feladatot.[481] Ugyanakkor több olyan vezírt is ismerünk, akik nem voltak katonák és hivatalosan nem is ruházták át rájuk a hatalmat, mégis ténylegesen ők irányították a birodalmat – ez persze leginkább az uralkodó és a vezír tehetségén, személyiségén, valamint kettejük viszonyán múlt, nem pedig valamiféle intézményesített különbségtételen. A már említett Ibn Killisről ismert, hogy akár felül is bírálhatta al-ʿAzīz imám-kalifa (365/975–386/996) döntéseit. Al-Ḥākim (386/996–411/1021), a minisztereit gyakran váltó, kiszámíthatatlan uralkodó ebben a tekintetben kivételesnek mondható. Utóda, aẓ-Ẓāhir (411/1021–427/1036) kezdettől fogva egy udvari klikk befolyása alatt állt, amelynek vezetője, az idővel vezírré kinevezett al-Ǧarǧarāʾī távol tartotta államügyektől. Az ő kiskorúként trónra lépő fia, al-Mustanṣir szintén csak ritkán avatkozott bele a birodalom irányításába azután is, hogy elérte a felnőttkort – tulajdonképpen tehát, amennyiben kellő tehetséggel rendelkeztek, a kalifák vezírjei teljhatalommal uralkodhattak, még ha erre nyílt felhatalmazásuk nem is volt. Egy nagyon fontos részletben maga al-Maqrīzī is megerősíti, hogy a vezíreknek többnyire szabad keze volt a birodalom irányításában. Az egyébként rövid ideig hivatalban lévő ifjabb al-Ǧarǧarāʾī, miután kiderült róla erőszakossága és zsarnoki természete, kivívta al-Mustanṣir aggodamát és haragját, "csakhogy az volt a szokás, hogy nem elleneztettek a vezír tettei, és megerősíttetett a cselekvési szabadságában, és türelmesen elviseltetett, ami tőle [származott]."[482] Mindennek fényében egyet kell értenünk MICHAEL BRETT azon meggyőződésével, hogy a fāṭimida főminiszterek már jócskán Badr al-Ǧamālī előtt felhatalmazott vezírek voltak.[483]

[481] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/489–90.
[482] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/208.
[483] Brett, Badr al-Ǧamālī and the Fatimid Renascence, *ESFAME* IV/61–78, szerint a *›wizārat at-tafwīḍ‹* intézménye Ibn Killisszel jött létre, majd al-Ḥākim után megszilárdult, Badr csak a csúcsát képezte.

Ez azt jelenti, hogy az al-Māwardī által kialakított tipológia alapján a felsorolt kalifák szinte mindegyik vezírjéről elmondható, hogy ›felhatalmazott‹ vezírek voltak, ugyanis a szerző különbségtétele nem elsősorban a hatalom formális átruházását jelentő jogi aktuson, hanem a a vezír által gyakorlatban érvényesíthető hatalom mértékén alapult. Az a többször olvasható állítás sem igaz, hogy Badr után minden vezír a ›meghatalmazott‹ főminiszteri kategóriába tartozott volna. Többségük kétségkívül nem hagyott beleszólást a kalifa számára az államügyekbe, de al-Afḍal meggyilkolása után al-Āmir és többnyire al-Ḥāfiẓ is érvényesíteni tudta az akaratát a kormányzat élére kinevezett főminisztere ellenében – igaz, ez sokszor azzal járt, hogy inkább tartózkodtak attól, hogy vezíri címmel ruházzanak fel bárkit is.

3.2.1.1. Végrehajtó vagy felhatalmazott? al-Yāzūrī példája

A Badr al-Ǧamālī előtt érdemi kalifai beleszólás nélkül tevékenykedő vezírek hatalmát csak az udvarban, seregben és hivatali szervezetben létező különböző hatalmi centrumok korlátozhatták.[484] Ha valaki ügyesen egyensúlyozott ezek között, kellő számú szövetségest szerzett és össze tudta fogni őket, mint az al-Mustanṣir uralkodásának első időszakában az államot irányító al-Ǧarǧarāʾī (418/1028–436/1045) vagy al-Yāzūrī (442/1050–450/1058), akkor az az egész államélet felett döntő befolyást gyakorolhatott – éppúgy, ahogy Badr és a katonaság soraiból kikerülő utódai.[485]

Érdemesnek tartjuk kissé részletesebben megvizsgálni al-Yāzūrī pályáját. Mindenekelőtt azért, mert ő volt az utolsó, hosszabb ideig hatalomban maradó vezír Badr al-Ǧamālī előtt, és rajta keresztül jobban átláthatjuk a korabeli államszervezet dinamikáját, belső működését és azt, hogy miért következett be bukása után az összeomlás. Egyúttal arra is alkalmas, hogy lássuk: milyen volt egy, a szakirodalomban elterjedt besorolás szerint ›végrehajtónak‹ tekintett vezír hatalma, és hogy ez valójában miben különbözik attól, amit a későbbiekben ›meghatalmazott‹ vezírségnek neveztek.

Al-Yāzūrī ismereteink szerint nem kapott formális felhatalmazást az állam minden ügyének irányítására, szemben Badr al-Ǧamālīval. Ugyanakkor azáltal, hogy a fāṭimida történelem során elsőként egy kézben egyesítette a vezírséget, a misszió vezetését és a főbírói hivatalt,[486] miközben továbbra is ő vezette a kalifa befolyásos anyjának hivatalát és erős szövetségesekkel bírt a hadsereg-

[484] Howes, al-Muʾayyad, 196.

[485] Brett The Execution, 26, megfogalmazása szerint a korabeli felfogásban az a jó vezír, "aki elég erős és okos ahhoz, hogy a kormányzás és a hadsereg lehető legtöbb tagját elégedetté tegye."

[486] al-Ǧarǧarāʾī vezír neveztette ki riválisát főbíróvá, hogy az ezzel a tisztséggel járó elfoglaltság miatt kénytelen legyen feladni hivatalát a kalifa anyjánál, de csak azt érte el, hogy al-Yāzūrī a saját fiait hagyta helyettesként a befolyásos hölgy hivatalában. al-Muʾayyad helyeselte főbírói kinevezését, de azt ellenezte, hogy a misszió élére kerüljön, hiszen azon a téren nem volt járatos. al-Muʾayyad, *Sīra*, 88.

ben,[487] a gyakorlatban nagyjából ugyanannyi hatalommal rendelkezett, mintha átruházták volna rá a teljes uralkodói hatalmat. Al-Muʾayyad aš-Šīrāzī így összegzi: "ő az a központ, aki körül forog [a dolog], hozzá jut el az első és utolsó."[488]

Hogy megszilárdítsa befolyását, a bírói és missziós szervezetben az Egyiptom meghódítása óta domináns szerepet vállaló an-Nuʿmān-család vezetőjét, egyben saját hivatali elődjét, al-Qāsim ibn an-Nuʿmānt tette a helyettesévé mindkét területen, hogy a családi hálózattal összefonódott hivatali struktúra továbbra is funkcionáljon.[489] Ugyanakkor a hivatalszervezet ellenőrzése érdekében a kulcsfontosságú kancellária élére egy hívét, al-Muʾayyad aš-Šīrāzī misszionárius *[dāʿī]* helyezte, akit aztán 448/1056-ban az ʿAbbászidák ellen lázadó, a Fāṭimidák támogatásáért folyamodó bagdadi török hadúr, al-Basāsīrī támogatására indított hadjárat afféle koordinátorává nevezett ki.[490]

Az akció kapcsán rendszeres levelezésben állt az ekkor nyugat felé terjeszkedő szeldzsukok vezírjével, al-Kundurīval is – ezt megbuktatásakor vádként használták fel ellene, ahogy azt is, hogy hatalmas mennyiségű állami pénzt költött a végül kudarcot valló (bár kivégzése után még ideiglenes sikert hozó) vállalkozásra.[491] Az említett expedíció mellett a források egyértelművé teszik, hogy ő rendelkezett az ekkoriban szunnita hitre térő és a fāṭimida lojalitást felmondó ifrīqiyāi Zīridák megbüntetésére indítandó hadjáratról, amivel megindította az Észak-Afrikában rendkívül komoly társadalmi és kulturális átalakulást hozzó, bár gazdasági kihatásaiban hagyományosan túlértékelt Banū Hilāl-inváziót.[492] A belső rendfenntartás is az ő hatáskörébe tartozott, 443/1052-ben ő intézkedett a lázadó beduinok megbüntetéséről.[493]

Mindebből kitűnik, hogy ha nem is volt katona, így személyesen nem vezetett hadjáratokat, szövetségeseinek és befolyásának köszönhetően korlátlan irányítást gyakorolt a hadügyek (és ezzel összefüggésben a külpolitika és a belső rendfenntartás) felett is. Mindez Badr al-Ǧamālīről is elmondható, aki a hadseregek kül- és belföldi műveleteit egyaránt irányította – Egyiptomban szemé-

---

[487] Felemelkedését két magas rangú tiszt, Rifq al-Ḫādim és Nāṣir ad-Dawla támogatta. Ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 75–76.
[488] al-Muʾayyad, *Sīra*, 97. Megfigyelhető, hogy az egyik, Badr teljhatalmáról szóló levél pontosan ugyanezt a kifejezést használja vele kapcsolatban. *Siǧillāt,* 142: *al-markazi l-laḏī yadūru ʿalayhi d-dāʾiru.*
[489] al-Muʾayyad maga pályázott a misszióvezetői címre, és igencsak sérelmesnek találta az általa nem túlzottan nagyra tartott Ibn an-Nuʿmān kinevezését (*Sīra*, 91.). Howes, *al-Muʾayyad*, 180, a családi és intézményi struktúra összefonódására hívja fel a figyelmet.
[490] A misszionárius egyik feladatért sem lelkesedett különösebben, mivel mindvégig a misszió vezetésének megszerzése lebegett célként a szeme előtt, de patrónusával nem mert nyíltan szembeszállni. al-Muʾayyad, *Sīra*, 91, 97–98.
[491] Brett, The Execution, 19–22.
[492] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 76–77. Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 9. Az arab invázió újraértékeléséről ld. Thiry, J., L'Égypte et le déclin de l'Afrique du Nord (XIe-XIIe siècles.). *ESFAME*, 237–248.
[493] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 77.

lyesen –, továbbá maga is ellenőrzése alá vonta a bírói és missziós szervezetet, és általánosságban az államélet minden területe felett ellenőrzést szerzett.

A lényeges különbség al-Yāzūrī és a korábbi nagy hatalmú vezírek, valamint Badr al-Ǧamālī között tehát nem abban rejlik, hogy mire terjedt ki a hatalmuk az államszervezet élén állva. Kétségtelen, hogy al-Mustanṣir formálisan nem adta át al-Yāzūrīnak a teljhatalmat, míg Badrnak igen. Ha csupán ez a jogi eltérés lenne a különbségtétel alapja, nem pedig a tényleges befolyás, akkor előbbi valóban csupán ›végrehajtó‹, utóbbi pedig ›meghatalmazott‹ vezír lenne. Az azonban a fentiek során kiderült, hogy a gyakorlatot mindez nem különösebben befolyásolta. A lényeges elem véleményünk szerint sokkal inkább a hatalmi struktúrákban rejlik.

Al-Yāzūrī, mint azt láthattuk, külső szereplőként patrónusokon keresztül került a csúcsra. Páratlanul gyorsan, két év leforgása alatt a hajdani ar-ramlai bíró a fāṭimida állam legtöbb központi szerve felett átvette az irányítást, és igyekezett saját híveit, szövetségeseit magas pozíciókba emelni, így kiépítve egy saját hálózatot a hatalmi központok – a hadsereg és a hivatalnokréteg különböző frakciói, a bírói szervezet és a misszió, valamint a kalifa befolyásos anyjának köre – között. Ez a berendezkedés azonban csak összekötötte a már meglévő erőközpontokat, nem kiiktatta őket. A régi hivatali, bírói, katonai vezetők pozícióban maradása lehetővé tette, hogy komoly támogatói háttérrel rendelkező ellenséges erők is megjelenjenek a különböző központokban, amelyek adott esetben az uralkodót is meg tudták nyerni maguknak – ez pedig a vezír váratlanul gyors bukásához és kivégzéséhez vezetett 450/1058-ban. Ez aztán hatalmi vákuumot hagyott maga után, a rivalizáló frakciókat pedig már nem volt, ki összefogja – rövidesen hivatali anarchia alakult ki, ami megalapozta a polgárháborús időszakot.

Badr al-Ǧamālī teljhatalmának záloga a hadsereg volt, és az a tény, hogy annak egésze neki engedelmeskedett: ehhez azonban szükség volt a főminisztersége első négy évében lefolytatott könyörtelen mészárlásokra és a Nílus-völgyet különböző fegyveres csoportoktól megtisztító hadjáratokra. A hadsereg hatalmi központjai mellett az adminisztráció korábban kompromittálódott, illetve vele kapcsolatokat ki nem alakító, befolyásos tagjainak zömével is leszámolt, így az ő hadserege és klientúrája maradt az egyetlen hatalmi centrum a birodalomban. Az esetleges ellenállást kíméletlenül letörte, amikor erre volt szükség: ezért ért gyors véget al-Awḥad nevű fiának lázadása. Al-Afḍal, ha nem is akadálytalanul, de ezt a domináns pozíciót meg tudta őrizni a maga számára. Bár apja halálakor a haderő egy magas rangú parancsnoka is jelentkezett a teljhatalomért, társai hűségesek maradtak Amīr al-Ǧuyūš fiához annak ifjúsága ellenére is.

3.2.2. A vezíri titulatúra és reprezentáció

3.2.2.1. A címek

Ibn aṣ-Ṣayrafī életrajzgyűjteménye, ha kevés adatot is tartalmaz a benne szereplő vezírek zömének vonatkozásában, abban a tekintetben mindenképpen hasznos forrás, hogy a teljes, hivatalos titulatúrát megismerhetjük belőle minden egyes vezír esetében. Al-Mustanṣir vezírjeinek vizsgálata alapján elmondható, hogy Badr al-Ǧamālī kinevezését megelőzően a vezírek titulatúrájának leggyakoribb kezdő eleme a ›legdicsőbb vezír‹ *[al-wazīr al-aǧall]* volt, ami alól csak a válságidőszak gyorsan váltott főminiszterei között láthatunk kivételeket. Ezt rendszerint egy vagy több újabb jelző követte, amelyek közt a leggyakoribb az ›egyetlen‹ *[al-awḥad]* volt, és sok esetben találunk egy, a vezírek között betöltött rangra utaló címet (pl. *šaraf* vagy *faḫr al-wuzarāʾ)*. Amennyiben a vezír főbírói és misszionáriusi kinevezést is kapott – al-Yāzūrītól kezdve ez több esetben is megtörtént –, ezek a rangok is szerepeltek a címben. Mindezt többnyire vallási érdemekre és az uralkodóhoz való közelségre utaló titulusok egészítették ki *(ḫalīl amīr al-muʾminīn wa-ḫāliṣatuh)*.[494]

Badr al-Ǧamālī kinevezésével a legalapvetőbb változás a vezíri cím eltűnése volt: 466/1074-től kezdve a fāṭimida birodalom főminisztereit hivatalosan nem vezírnek nevezték. Badr, majd al-Afḍal és az őt követő al-Maʾmūn al-Baṭāʾiḥī a hivtalos dokumentumokban és feliratokon egyaránt a ›legdicsőbb úr‹ *[as-sayyid al-aǧall]* rangjelzéssel szerepel. Feltehetően erre utal Ibn aṣ-Ṣayrafī, amikor kijelenti: Badr érkezésekor "a vezírség ügye érvénytelenné vált" *[baṭula ḥīnaʾiḏ amr al-wizāra]*.

Az említett három vezír körében hasonlóan állandóvá vált Badr még szíriai helytartóként kapott titulusa, a ›hadak ura‹ *[amīr al-ǧuyūš]*.[495] Minden jel szerint ez volt a hadvezérből lett örmény főminiszter által használt legfőbb cím: a hozzá kötődő dolgokat – így a ›*ǧuyūšiyya*‹ nevű, általa létrehozott alakulatot vagy az al-Mašhad al-Ǧuyūšī néven ismert, tisztázatlan funkciójú épületet – erről a *laqab*járól nevezték el.[496] Mindez a főbírői és missziós szervezet a vezír kézben történő egyesítése esetén a ›muszlimok bíróinak garantálója‹ *[kāfil quḍāt al-muslimīn]* és az ›igazhitűek misszionáriusainak iránymutatója‹ *[hādī duʿāt al-muʾminīn]* címekkel egészült ki, amiket, mint láthattuk, Badr al-Ǧamālī kapott meg elsőként 470/1078-ban.[497]

Hármójuk esetében ezek a névelemek állandó vezíri titulussá váltak, de intézményesülésük nem volt teljes. Az al-Āmir halálát követő 41 év vezírjei esetében már azt láthatjuk, hogy efféle állandó-

[494] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 68–94.
[495] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 94–107.
[496] as-Suyūṭī (megh.911/1505), *Ḥusn al-muḥāḍara* II/204, érdekes adalékot közöl: a maga korában a köznép Badr al-Ǧamālīt ›Mīrǧūš‹ néven ismerte, azaz ez a tiszteleti név maradt meg a közhasználatban is.
[497] *Siǧillāt*, 106–109.

ságról nem beszélhetünk: a Badr al-Ǧamālītól eredő két titulus, a ›legdicsőbb úr‹ és a ›hadak ura‹ hol együtt, hol külön-külön felbukkan a későbbi vezírek némelyikénél, de használatuk nem rendszerszerű. Érdemes megemlíteni azt is, hogy több későbbi vezír is felvette az elsőként Badr fia által személyes használatra kapott ›legkiválóbb‹ *[al-afḍal]* titulust is, ami a 27 évig hatalmon lévő főminiszter maradandó emlékezetét mutatja.[498]

3.2.2.2. A vezíri öltözet és juttatások

Ibn aṭ-Ṭuwayr ránk maradt leírásaiból ismerjük a fāṭimida vezíri öltözetet. Eszerint a vezírek a fejükön eredetileg állkötős turbánokat viseltek, amiket abban az időben ›*al-manādīl aṭ-ṭabaqiyyāt*‹ néven ismertek, testükön pedig rövid köntöst *[durrāʿa]* viseltek, ami az arcrésztől a szívig fel volt hasítva, és a hasíték mentén gombok és gomblyukak sorakoztak. A gombok különböző értékes anyagokból – arany, gyöngy – készültek, mutatva a ruha értékét és viselőjük rangját.[499] A ruházat azonban Badr al-Ǧamālī esetében jelentősen megváltozott. Az örmény vezír öltözete, amit aztán fia, al-Afḍal is megörökölt, kiegészült az emíri nyakéket *[ṭawq]* felváltó, drágakövekből álló nyaklánccal, ami állítólag 5000 *miṯqāl* súlyú aranyat ért, emellett bojtos állkötőt, továbbá egy különleges fejsálat *[ṭaylasān muqawwar]* kapott. Ez utóbbit a későbbiekben ›*ṭarḥa*‹ elnevezéssel illették. Mindehhez pedig kardot is viseltek, ami egyértelmű szimbólumként fejezte ki hatalmukat a hadsereg felett.[500]

Ezeket a kiegészítő szimbólumokat a későbbi vezíreknél elhagyták, kizárólag Ṭalāʾiʿ b. Ruzzīkot ruházták fel karddal és az említett fejsállal. A szintén dinasztiaépítésre törekvő, ugyancsak örmény származású vezír, aki egyúttal az ›*as-sayyid al-ağall*‹ és az ›*amīr al-ǧuyūš*‹ címeket, valamint a bírói szervezet és a misszió feletti ellenőrzést is megszerezte, ezzel talán tudatosan is a nagy elődök, Badr al-Ǧamālī és fia példáját imitálta.

A vezírek javadalmazásáról csak kevés és kései adatunk van. Az biztos, hogy már a két örmény főminiszter is roppant gazdagságot halmozott fel: birtokaikról, kertjeikről, palotáikról olvashatunk. Konkrét fizetési adataink csak al-Maʾmūnról vannak: a vezír havonta 3000 dínár fizetést kapott, ebből 1500 volt az alapbér, 1000 dínár járt a kalifai ellenjegyzés helyettesítéséért (lényegében a

---

[498] Az imámita fordulatot végrehajtó Kutayfāt teljesen egyedi (és rendkívül terebélyes) titulatúrát alkotott magának, amelyre ugyanakkor hatottak ősei címei is. Címe: *as-sayyid al-ağall al-afḍal, mālik aṣḥāb ad-duwal, al-muḥāmī ʿan ḥawzat ad-dīn wa-n-nāṣir ǧināḥ al-ʿadlʿalā l-muslimīn al-aqrabīn wa-l-abʿadīn, nāṣir imām al-ḥaqq fī ḥālat ġaybatih wa-ḥuḍūrih, wa-l-qāʾim bi-nuṣratih bi-māḍī sayfih wa-ṣāʾib tadbīrih, amīn Allāh ʿalā ʿibādih, hādī l-quḍāt ilā ittibāʿ šarʿ al-ḥaqq wa-ʿtimādih, muršid duʿāt al-muʾminīn bi-wāḍiḥ bayānih wa-iršādih, mawlā n-niʿam wa-rāffʿ al-ǧawr min al-umam, mālik faḍīlatay as-sayf wa-l-qalam.* Al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/397.

[499] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 106.

[500] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 121.

döntéshozatalért), és 500 dínár a vezír 100 rabszolga-katonája *[ġulām]* fenntartására. Ehhez évente 50,000 dináros *iqṭāʿ*-jövedelem társult, továbbá 20,000 *irdabb* gabona és 8000 birka és kecske.[501] Nincs okunk feltételezni, hogy két nagy hatalmú hivatali elődje sokkal kevesebb juttatásban részesült volna.

3.3. A központi hivatalok

A kairói kormányzat a fāṭimida időszak végén fejlett és differenciált központi hivatalrendszerrel rendelkezett. A birodalom igazgatását számos hivatal *[dīwān]* működtette, azonban ezek kialakulásának pontos idejéről a legtöbb esetben nem rendelkezünk információkkal, illetve vezetőik személyét illetően is nagyon hiányosak az ismereteink. A krónikák és életrajzgyűjtemények csak nagy ritkán, sokszor egyéb – zömmel irodalmi – tevékenységük kapcsán emlékeznek meg róluk. A hivatalok vezetői a forrásokban ›tollforgatókként‹ vagy ›turbánosokként‹ *[aṣḥāb al-aqlām, aṣḥāb al-ʿamāʾim]* emlegetett, azaz a civilnek nevezhető, nem katonai rétegből kerültek ki. A hivatalok a fāṭimida időszak zömében az uralkodói palota különböző termeiben működtek, leszámítva al-Afḍal vezirátusát, aki saját, al-Fusṭāṭban emelt palotájába *[dār al-mulk]* telepítette azokat 501/1107-8 során történt átköltözésekor. Halála után a *dīwān*ok végleg visszakerültek a kalifa palotájába, Kairóba, a fusṭāṭi palota pedig kereskedőházként és karavánszerájként működött a későbbiekben.[502]

Ibn aṣ-Ṣayrafī egy megjegyzése alapján úgy tűnik, hogy Badr al-Ǧamālī komplex államreformot hajtott végre, azt írja ugyanis egy helyen: "a hivatalokat és az alkalmazottakat [úgy] rendezte el, és [úgy] szabályozta az emberek [azaz katonák] és tartományok ügyét, ahogy máig el van rendezve."[503] Ennek részleteiről azonban sajnálatos módon nincsenek adataink: valószínű, hogy a tartományi beosztás átalakítása mellett a hivatalrendszert is módosította valamilyen módon, de ezeket a reformok nem ismerjük, és az általa kinevezett hivatalnokokról is csak nagyon kevés ismeretünk van.

3.3.1. A kancellária

Az állam egyik legfontosabb hivatala a kancellária volt.[504] Elnevezése ›*dīwān al-inšāʾ*‹ vagy ›*dīwān ar-rasāʾil*‹ vagy ›*dīwān al-mukātabāt*‹ volt (vagy e nevek valamilyen kombinációja). Feladata az állami okiratok megfogalmazása és a levelezés lebonyolítása volt, ilyenformán a legtöbb más hivatallal is kapcsolatban volt. Feltehetően a posta- és kémszolgálat irányítása is ide tartozott, de erre vo-

[501] Al-Maqrīzī, *Muqaffā* V/486–487.
[502] Sayyid, Capitale, 462–464.
[503] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 95–96.
[504] Māǧid, *Nuẓum*, 104–111.; Sayyid, Muqaddima *65–*66; uő., *Dawla*, 356–359.

natkozó adataink egyáltalán nincsenek.[505] Fontosságát jelzi, hogy vezetője *[ṣāḥib ad-dīwān],* akit ›a nemes trón írnoka‹ *[kātib ad-dast aš-šarīf]* titulussal illettek, a legmegbecsültebb, legtekintélyesebb hivatalnok volt az állami hierarchiában, akinek kijárt az ›*al-ağall*‹ megszólítás.

A hivatalvezető számára elengedehetetlen tulajdonságokat Tāğ ar-Riʾāsa Abū l-Qāsim ʿAlī ibn Munğib ibn Sulaymān aṣ-Ṣayrafī, aki maga is betöltötte a pozíciót a korban, az alábbiakban fogalmazza meg: legyen vallásos, azon belül muszlim, mi több, tartozzon is az átala szolgált uralkodó irányzatához. Lelki tulajdonságai mellett kiváló szellemi képességekkel kell rendelkeznie, továbbá ékesszólónak kell lennie. Fejből kell tudnia a Koránt, de legalábbis képesnek kell lennie a recitálására. Ismernie kell legalább részben a tiltott és megengedett dolgokat. Rengeteg költeményt kell ismernie. Tisztában kell lennie az arab nyelvtannal és szabályaival. Tekintélyes származásúnak kell lennie a maga népében. Szorgosnak, jámbornak, megfontoltnak kell lennie. Keresnie kell a művelt és tudós emberek társaságát. Jeleskednie kell a titoktartásban. Az uralkodó általa rossznak tartott döntéseit nem szabad nyilvánosan kritizálnia. Uralkodója nemes erényeit követnie kell.[506] Ez a leírás, bár valószerű elemeket is tartalmaz – elvégre a nagy műveltség és ékesszólás kétségkívül a sikeres írnok legfőbb tulajdonságai közé tartoztak – természetesen idealizált. Nem elképzelhetetlen, hogy a hivatalt vezető vagy irányításának megszerzésére törekvő szerző saját kiváló tulajdonságait sorolta fel és tette mintává művében.

A szükséges tulajdonságok leírását a feladatoké követi. A kancelláriavezetőnek jelen kell lennie az uralkodói audienciákon. Át kell néznie az uralkodónak érkezett leveleket, és újra kell ellenőriznie, miután kiadta őket egy megbízható írnoknak. A benne lévő esetleges hibákat személyesen kijavítva, a leveleket aztán ő adja át az uralkodónak. A válaszra vonatkozó utasításokat soronként mellékeli hozzá, és az írnoka által elkészített választ ismétcsak ő nézi át. A kész választ is megmutatja az uralkodónak, aztán lepecsételik és tartalmi összefoglalót helyez rá. A levelezésen túl minden hivatalos dokumentum végleges változatát is át kell néznie. A dokumentumokkal kapcsolatos feladatai mellett jó tanácsokkal kell ellátnia a fejedelmet. Nagy figyelmet kell szentelnie a dátumozásnak, és erre figyelmeztetnie kell írnokait is. Az ő feladata a címmel rendelkező dokumentumok címének, a cím nélküliek esetében pedig azok dátumának saját kezű leírása, mert ez igazolja azok mibenlétét. Az is kötelessége, hogy kamarást *[ḥāğib]* állítson a hivatala elé, hogy ne engedjen bárkit be hozzá, csak az alkalmazottakat, mivel irodája az uralkodói titkok gyűlhelye.[507] A feladatleírás

[505] Māğid, *Nuẓum*, 109. A kémkedés csak egy alkalommal kerül szóba a kort leíró forrásokban: állítólag al-Maʾmūn apjáról terjesztették, hogy al-Afḍal kémje volt Mezopotámiában. al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/111.
[506] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Qānūn*, 7–14.
[507] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Qānūn*, 15–20.

sokkal reálisabbnak tűnik a fentebbi tulajdonságlistával: ez esetben sem módja, sem oka nem lett volna a szerzőnek túlozni vagy ferdíteni a szövegben, szemben a jellemvonások sokkal szubjektívebb listájával.

Bár a fentebbi leírások nyilván ideális állapotokat tükröznek, a későbbi államszervezeti leírások részben megerősítik a bennük foglaltakat. Ezekből is megtudjuk, hogy a kancelláriavezető személyesen adta át a kalifának az érkező, lepecsételt leveleket, és azt is hozzáteszik, hogy az uralkodó nyíltan, nem függöny mögül fogadta őt. Előfordult az is, hogy az éjszakát az uralkodónál töltötte, ami kivételesen nagy kegy volt. Az imám a legtöbb ügyében kikérte a tanácsát. A hivatalvezető tekintélyét jelzi, hogy ő kapta a legnagyobb *iqṭāʿ*-jövedelmeket, járadékokat *[rusūm]* és ruhaajándékot *[kiswa]* – állítólag havi 150 dínárnyi fizetése volt.[508] A leírások megerősítik, hogy senki sem kereshette fel őt és írnokait a hivatalában, csak a kalifa belső körének tagjai *[ḫawāṣṣ al-ḫalīfa]*. A kamarása az idős, tekintélyes emírek közül került ki. Hivatalában párnázott emelvényen ült és csodálatos kivitelű, a kincstárból számára kiutalt tintatartóját rangos eunuch hordozó vitte előtte, ha felkereste a kalifát.[509]

A hivatalvezető alatti beosztottakról a kései leírások nem sokat árulnak el, Ibn aṣ-Ṣayrafī viszont feladatonként sorolja fel őket. Az első a vezető helyettese, akinek az a feladata, hogy a sok bejövő levelet és dokumentumot összefoglalja a hivatalvezető számára. Az ezt a pozíciót betöltő írnoknak a hivatalvezető bizalmasának kell lennie és muszlimnak, és más feladatot nem szabad végeznie a leírás szerint, nehogy összekeverje az ügyeket.[510] A többi írnok közül a legnagyobb tekintélyt a fogalmazó élvezte, akinek feladata ellátásához igen nagy műveltséggel kellett rendelkeznie; a fogalmazók között is kitüntetett presztízsnek örvendtek az uralkodó nevében idegen fejedelmekhez írott levelek írói.[511] Kevésbé jelentős írnokra bízták az állami nagyságokhoz írt levelek megírását, és még kevesbé fontosra a kisebb rendelkezéseket. Olyan alkalmazottról is hallunk, akinek a kész dokumentumok nyelvi, stilisztikai ellenőrzése volt a feladata.[512]

A hivatal igen komoly nyilvántartási munkát is végzett, amiről csupán Ibn aṣ-Ṣayrafī munkájából értesülünk. A beérkező dokumentumok rendezéséért és jegyzékbe vételéért is felelt egy hivatalnok,[513] aki emellett az állami alkalmazottakról, hivatalnokokról, helytartókról is regisztereket veze-

[508] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 84; al-Maqrīzīnál 120 dináros járadék szerepel: *Ittʿāẓ* III/338.
[509] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 87; Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/490; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* III/337–338; uő., *Ḫiṭaṭ* II/336.
[510] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Qānūn*, 20–22.
[511] Uo., 22–27.
[512] Uo., 27–29. Ilyen feladatot látott el a világtól való elvonulása előtt a 469/1077-ben elhunyt nyelvész, Ibn Bābšāḏ is, aki havonta 30 dinárt és ellátmányt kapott azért, hogy átnézte az összes állami iratot. Ld. al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* II/318.
[513] Uo., 30–34.

tett, amiben neveik és titulusaik, továbbá megszólításuk módja szerepelt, illetve az iratokban érte mondandó fohászok mértéke. Jegyzéket kellett vezetnie a különböző hivatalokról és épp aktuális betöltőikről, a jelentős eseményekről, és magyarázatot kellett fűznie a díszruha-adományozásokhoz és kegyosztásokhoz. Ezen túlmenően az összes érkező és kimenő dokumentumot indexálnia kellett. Utóbbi hivatalnok felelt a nem arab betűs beérkező levelekért és azok lefordíttatásáért is. Az archiválásért a ›kincstárnok‹ *[ḫāzin]* felelt, aki havi bontásban gyűjtötte az egységesen jelölt dokumentumokat területi alapon rendezett mappákba.[514]

3.3.1.1. A két tikárság

A kancellária vezetőjét rang és juttatások tekintetében az az írnok követte, akinek a feladatát ›vékony tollas lejegyzésnek‹ *[at-tawqīʿ bi-l-qalam ad-daqīq]* nevezték. Tulajdonképpen valamiféle keveréke volt a titkári és társalkodói funkciónak. A leírások szerint betöltője ideje nagy részét a kalifa társaságában töltötte – egy feltehetően biztonsági őri feladatokat ellátó állkötős *ustāḏ* jelenlétében – annak magányában, és erkölcseit nemesítő, tudását felfrissítő Korán-részletekkel, történetekkel, példázatokkal szolgált a számára, emellett segítette a szép kézírás gyakorlásában. Ehhez egy díszes tintatartó állt a rendelkezésére. Szolgálataiért minden alkalommal 10 dínárt kapott és egy zacskóban 3 *miṯqāl* különleges, háromszög alakú füstölőszert, amivel a legközelebbi jövetele előtt kellett beillatosítania magát. A kancellárián saját szoba állt rendelkezésére, benne emelvénnyel és párnákkal, ahova csak külön engedéllyel léphetett be más, a panaszokat és igényeket pedig az uralkodói szolgák *[farrāšūn]* egyike hozta be neki. A katonai vezirátus korában, ha a vezír ítélkezett a panaszokról, mellette ült és az ő ítéleteit jegyezte le a panasznapokon.

A másik, kisebb szolgálatnak *[al-ḫidma aṣ-ṣuġrā]* nevezett ›vastag tollas lejegyzés‹ *[at-tawqīʿ bi-l-qalam al-ǧalīl]* lényegében a vékony tollas titkár piszkozatainak, csak utalás szintjén jelzett rendelkezéseinek kifejtése és tisztázása volt. Az általa megírt dokumentumokat ezután jóváhagyásra és aláírásra a kalifához vagy a vezírhez vitték, majd dokumentumtípustól függő módon hitelesítették. A másik titkárral ellentétben nem volt saját kamarása, bár ő is párnás emelvényen dolgozhatott.[515]

Ibn aṣ-Ṣayrafī munkájában sajátós módon róluk nem olvashatunk: a *tawqīʿ* feladatát nem is osztja két részre, csupán annyit mond, hogy betöltőjének igen erényesnek és kiváló írnoknak kell lennie, mivel igen fontos feladat.[516] Hogy két ilyen fontos feladatkör hogy hiányozhat Ibn aṣ-Ṣayrafī munkájából, azt véleményem szerint az magyarázhatja, hogy munkája megírásának idején még

[514] Uo., 34–38.
[515] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 87–88; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/491–492; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* III/338, 339; uő., *ḪiṬaṬ* II/336–337.
[516] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Qānūn*, 38–40. Ezután még kitér a kérvények kezelésének módjára.

nem létezett a két funkció, a róluk beszámoló források pedig későbbi állapotokat tükröznek. Mivel a vékony tollas írnok feladatai részben átfedésben vannak a kancelláriavezető *Qānūn*ban olvasható kötelességeivel, még az is lehet, hogy a birodalom utolsó fél évszázada során valamiféle szétválasztás történt, és a kalifához kötődő, személyes feladatokat az írnokok vették át a kancelláriavezetőtől, aki a vezír által irányított államügyekkel foglalkozott.

3.3.1.2. Fāṭimida kancelláriavezetők a korszakban

Mivel a kancelláriai írnokok csak az adminsztráció belső működésében játszottak fontos, de döntéshozatali jogkörrel nem járó szerepet, a rétegről legfeljebb általánosságban hallunk, konkrét feladataik vagy beosztásuk megnevezése nélkül. Ez alól a legfőbb állami méltóságok közé tartó kancelláriavezető a kivétel, de mivel a tárgyalt korból sajnálatosan kevés forrás áll a rendelkezésünkre, nem áll módunkban részletes archontológiai felsorolást készíteni. Ezzel együtt több, meglehetősen hosszú ideig a hivatalban szolgálatot teljesítő vagy azt vezető személyiség nevét ismerjük az 5–6/11–12. század fordulójának Egyiptomából.

Közülük messze a legkiemelkedőbb szerepet Abū l-Faraǧ Muḥammad ibn Ǧaʿfar al-Maġribī, a korábbi vezír játszotta. Ő a főminiszterségről 452/1060-ban történt leváltásától 478/1085-6-ban bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a pozíciót, mintegy negyedszázadon át. Látható, hogy az egész válságidőszakban megmaradhatott a helyén, és még a Badr al-Ǧamālī által végrehajtott leszámolások sem érintették, ami arra utal, hogy nem kompromittálódott különösebben a polgárháborúval és a hadsereg visszaéléseivel terhes időszakban, vagy legalábbis idejében elköteleződött az új vezír mellett, akinek a szolgálatában a hivatalán túlmutató, fontos bizalmi feladatokat látott el.[517] Az, hogy megmaradt a helyén, azt a feltételezésünket erősítheti meg, hogy a rendkívül speciális ismereteket igénylő, a válság alatt is szükségképpen működő kancellária szervezetében az örmény hadúr nem hozott változást. Érkezése nyomán legfeljebb az írnokrétegbe kerülhettek új emberek, de erről nincs biztos adatunk.

A következő kancelláriavezető személyéről nincs biztos információnk. Állítólag már al-Āmir uralkodásától kezdve Ibn aṣ-Ṣayrafī vezette a kancelláriát egészen 536/1141-ig.[518] Az első ismert, általa írott dokumentum 495/1101-ből származik, és al-Mustaʿlī halálát, illetve al-Āmir trónra lépését jelenti be, de ez nem feltétlenül jelenti, hogy már akkor ő vezette volna a szervet. Ibn aṣ-Ṣayrafī magas hivatali funkciója mellett nem csak az általunk is felhasznált vezíréletrajz és kancelláriai kézikönyv írójaként ismert szerző, hanem az *›al-Afḍaliyyāt‹* címen összegyűjtött episztoláiról is

[517] Ld. fentebb, 137. lábjegyzet.
[518] Yāqūt, *Muʿǧam al-udabāʾ* V/1971.

híres. Az *al-Afḍaliyyāt*ból tudjuk, hogy a szerző egy ízben magára haragította a vezírt, aki leváltotta, és az episztolagyűjteménnyel igyekezett megnyerni a kegyeit – sikerrel, így visszakerült a hivatalba.[519] Hogy azonban negyven éven keresztül ő vezette volna a kancelláriát, az teljesen valószínűtlen. Yāqūt életrajzgyűjteménye szerint ugyanis az említett írnok hivatali elődje Abū l-Ḥasan ʿAlī ibn al-Ḥasan Ibn Abī Usāma al-Ḥalabī volt. Ibn Abī Usāma életrajzi adatairól nem sokat tudunk, viszont egyértelműen a kancellária vezető írnokaként említik a történeti források az al-Afḍal megölése (515/1121) és az al-Maʾmūn bukása (519/1125) közti időszakban.[520] Ugyanakkor al-Maqrīzī egyértelműen kijelenti, hogy Ibn aṣ-Ṣayrafī hivatali elődje Sanāʾ al-Mulk Abū Muḥammad ibn Muḥammad az-Zaydī al-Ḥasanī volt, akiről könnyen feltételezhetjük, hogy azonos azzal a Sanāʾ al-Mulk Muḥammad ibn Muḥammad al-Ḥusaynīval, aki al-Mustaʿlī trónra lépésekor a fivérei hűségesküjét tartalmazó *siǧill*t olvasta fel az egybegyűltek számára 487/1094 végén, és al-Āmir alatt is hivatalban volt.[521]

Ezeket az információkat nehéz összeegyeztetni. Biztosan, több forrásból megerősíteni csak az alábbi tényeket tudjuk: al-Maġribī 452/1060 és 478/1085-6 állt a kancellária élén, amikor is hivatala élén elhunyt. Al-Maʾmūn vezírsége alatt, 515/1121–519/1125 között bizonyíthatóan Ibn Abī Usāma vezette a hivatalt, végül al-Ḥāfiẓ alatt, 536/1141-ig Ibn aṣ-Ṣayrafī töltötte be a pozíciót. A Yāqūt által megőrzött hagyomány mindehhez egy történettel járul hozzá, miszerint Ibn Abī Usāma már al-Afḍal idején kancelláriavezető volt, és a teljhatalmú vezír tervezgette is leváltását Ibn aṣ-Ṣayrafīval, de erről lebeszélték.[522] Ugyanezt erősíti meg az extravagáns viselkedésű szúfi nyelvészről, al-Afḍal és más előkelőségek fiainak nevelőjéről, Ibn Barakātról szóló életrajz egyik részlete, amelyben Ibn Abī Usāma kancelláriavezetőn keresztül kér időpontot a teljhatalmú vezírhez.[523]

Messzemenő következtetéseket mindebből nem vonhatunk le, csak az tűnik biztosnak, hogy mindkét írnok már al-Afḍal idején régóta a *›dīwān al-inšāʾ‹* kötelékében dolgozott, és kellő tapasztalattal és rutinnal rendelkeztek ahhoz, hogy akár vezessék is a szervezetet. Elképzelhető, hogy Ibn aṣ-Ṣayrafī már al-Afḍal idején is betöltötte a kancelláriavezetői hivatalt, majd a kegyekből kiesve leváltották, és Ibn Abī Usāma követte. Az-Zaydī esetében sem zárhatjuk ki, hogy több alkalommal is állt a kancellária élén, akár már al-Afḍal időszakában is, de ez a feltételezés végképp nem támaszható alá forrásokkal.

---

[519] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *al-Afḍaliyyāt*, 183.
[520] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/62–115; Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 15–16.
[521] al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/666; uő.; *Ittiʿāẓ* III/185.
[522] Yāqūt, *Muʿǧam al-udabāʾ* V/1971.
[523] al-Maqrīzī, *Muqaffā* V/426.

3.3.2. A központi irányító és ellenőrző szervek

3.3.2.1. A felügyelet [an-naẓar]

Bár al-Qalqašandī elmulasztja konkrétan megnevezni és a saját maga által felállított hármas felosztásban első pontként feltüntetni, de szövegéből kitűnik, hogy a legfontosabb ellenőrző szerepet a többi hivatal felügyelője látta el.[524] Ő a mamlúk kori szerző megfogalmazása szerint ›mindennek a feje‹ *[ra'ṣ al-kull]* volt, kinevezési és elbocsátási joggal, továbbá jogában állt bárkit letartóztattatni szerte a birodalomban. Rendelkezései ellen senki sem emelhetett szót. Az ő feladata volt a különböző állami bevételek beszedetése és a velük való elszámolás, amelynek dokumentumait meghatározott időközönként személyesen mutatta be a kalifának vagy vezírnek. Tekintélyét mutatja, hogy párnás emelvény *[martaba wa-masnad]* járt neki, a szolgálatát egy emíri rangú kamarás látta el, és tintatartóját – állvány nélkül – a kincstárból biztosították. Ibn aṭ-Ṭuwayr ezen túlmenően még annyit közöl, hogy csak egyetlen nem muszlim hivatalnok töltötte be a pozíciót: Ṣanīʿat al-Ḫilāfa al-Aḫram, aki az általunk tárgyalt időszakot követően, al-Ḥāfiẓ kalifa idején, 530–542/1135-6–1147-8 között több alkalommal is a felügyeleti szervek vezetője volt.[525]

Egy roppant fontos tény azonban a leírásokból nem világlik ki, és úgy tűnik, a kutatás sem vette figyelembe, amikor a felügyeletről beszél: mégpedig az, hogy ez a ›hivatal‹ – amit most nem intézményi értelemben használunk, hanem betöltött pozícióra utalunk vele – kizárólag al-Ḥāfiẓ kalifa-idejétől fogva létezett. (Itt természetesen a kormányzat egészét vezető felügyelőkre *[nāẓir]* gondolunk, nem az egyes hivatalokban és tartományokban működő, hasonló nevet viselő pénzügyi ellenőrökre, akik a legkorábbi időktől kimutathatóak.)

A leírás alapján a hivatalok felügyelője rendkívüli hatalommal és fontossággal rendelkezett, ami nem lett volna összeegyeztethető a Badr al-Ǧamālī óta teljhatalmú kormányzással járó vezirátussal. Al-Ḥāfiẓról viszont tudjuk a történetírói hagyományból, hogy – nehézségek árán ugyan, de összességében sikerrel – igyekezett függetlenedni a vezírek gyámsága alól. Ennek eszköze volt, hogy vezírek helyett felügyelőket *[nāẓir]* nevezett ki. Tehát lényegében egyfajta, a vezirátusnál alacsonyabb rangú és szűkebb jogkörökkel járó főminiszteri pozícióról van szó – nagyon hasonlóan ahhoz, hogy

[524] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 79–81; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/493; al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/331–332. Szakirodalmi feldolgozása: Sayyid, *Dawla*, 350–352; uő., Muqaddima,*59–*61. Māǧid, *Nuẓum*, 124, kitüntetett szerepe ellenére meglehetősen kevés figyelmet fordít a hivatalra.

[525] Személyét és a konkrét hivatali időszakait, illetve a nevével és hivatalaival kapcsolatos ellentmondásokat illetően, ld. Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 79–80, 3. lábjegyzet.

al-Mustanṣir korai időszakáig a fáṭimida uralkodók időnként vezírek helyett az ún. ›közvetítőkre‹ *[wāsiṭa]* bízták a kormányzat munkájának vezetését.[526]

Ennek látszólag ellentmond a közlés, miszerint vagy a kalifának, vagy a vezírnek számolt el, de ez könnyűszerrel magyarázható azzal, hogy egyes katonavezírek, miközben a legfőbb hatalmat gyakorolták, a komoly szakértelmet igénylő pénzügyigazgatást felügyelőkre bízták, meghagyva helyén a már bevált struktúrát. Minthogy a tisztség ilyenformán az általunk vizsgált időszakon kívül esik, a hivatal ismert vezetőit nem tartjuk szükségesnek felsorolni.[527]

Megjegyzendő, hogy az Ibn aṭ-Ṭuwayr-féle, elszórt idézetekből rekonstruált, utólag fejezetcímekkel ellátott leírás, illetve az ennek eredetije alapján készült források – így al-Qalqašandī, al-Maqrīzī munkái – csak nagyon ritkán szerepeltetik explicit módon a *›dīwān an-naẓar‹* kifejezést. Ibn aṭ-Ṭuwayr szövege így fogalmaz:

> "Ami a pénzügyi hivatalokat illeti, a legdicsőbbjük az, aki ellátja a felügyeletet felettük."[528]

Ez a megfogalmazás véleményünk szerint inkább utal egy személyre, mint egy egész hivatalra. Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy eredetileg, al-Ḥāfiẓ idejében, nem állandó szervezettel és személyzettel bíró testületről volt szó, hanem alkalmi megbízásként adták a hivatalok felügyeletét *[naẓar ad-dawāwīn]* egyes személyeknek – olyanoknak, akik hivatali múlttal rendelkeztek, katonai háttérrel viszont nem, nehogy veszélyt jelentsenek az uralkodó hatalmára nézve, és csak később intézményesült.[529]

3.3.2.2. A tanács hivatala [dīwān al-maǧlis]

Az ellenőrző szervek között szerepel a *dīwān al-maǧlis*.[530] Ez Ibn aṭ-Ṭuwayr megfogalmazása szerint "régen a hivatalok alapja volt" *[huwa aṣl ad-dawāwīn qadīman]*, benne "az állam összes tudásával" *[ʿulūm ad-dawla bi-aǧmaʿihā]*.[531] A jelek szerint a hivatal már al-Yāzūrī kora óta egészen a dinasztia bukásáig létezett. A szerv még a fáṭimida korszak legvégén és az ayyūbida időszak kezdetén is fen-

---

[526] Az utolsó ilyen ›közvetítő‹ ʿAmīd al-Mulk Zayn al-Kufāt Abū l-Faḍl Ṣāʿid b. Masʿūd volt 441-2/1049-50 folyamán. Ld. Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 73; Ibn Muyassar, *Aḫbār,* 10; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/210–212.

[527] Az ismert hivatalvezetők felsorolását ld. Sayyid, *Dawla*, 351; uő., Muqaddima, *61.

[528] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha,* 79.

[529] A felügyelet problematikus volta Sayyidnak is feltűnt, bár ő nem vitatja, hogy külön hivatal lett volna, csupán felhívja rá a figyelmet, hogy jogköreinek különbsége nem világos a tanács hivatalához képest. Ld. Sayyid, Muqaddima *59.

[530] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 74–76; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/493-494; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/338–339; uő., *Ḫiṭaṭ* II/322–331. A szakirodalomban: Māǧid, *Nuẓum*, 121; Sayyid, *Dawla*, 349–350; uő., Muqaddima, *58–59.

[531] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 74.

nállt, amikor is al-Maḫzūmī állt az élén. Úgy tűnik, hogy Ṣalāḥ ad-Dīn vagy valamelyik utóda idővel megszűntette a hivatalt, vagy megváltoztatta a jogköreit, és erre utalhat a ›régen‹ kitétel.[532]

Ibn aṭ-Ṭuwayr szövegéből megtudjuk, hogy a hivatalban számos írnok tevékenykedett, mindegyikük saját személyes tanácsteremmel és egy vagy két segéddel rendelkezett. A hivatal vezetője, aki az írnoki rétegből került ki, nagy tekintélyű hivatalnok volt saját kamarással és a kincstárból kapott tintatartóval, kinevezéséről pedig külön oklevelet *[siǧill]* készítettek a felügyeleti hivatal *[dīwān an-naẓar]* számára. Ő referált az *iqṭāʿ*-adományokról.[533]

A hivatal elsődleges feladata a jelek szerint az állami főkönyv vezetése volt, amit a ›tanács jegyzékeként‹ *[daftar al-maǧlis]* emlegettek. A könyvet, ami valójában kitekert listákból *[ǧarāʾid masṭūḥa]* állt, egy állkötős *ustāḏī* rangú személy felügyelte, aki mint ilyen, a kalifa belső köréhez tartozott. A kiadásokat és bevételeket folyamatosan, késlekedés nélkül feljegyezte egy, az eredeti hivatalának vezetőjéhez beosztott írnok, akivel két másik írnok dolgozott a nyilvántartás naprakészségének fenntartásán. Az uralkodói és állami kiadások egyáltalán nem különültek el, ami ennek folytán a kincstárakra és általában a pénzügyekre is igaz volt.[534] Al-Qalqašandī különféle, részben személyes jellegű, részben reprezentációs célú, részben általános államigazgatási tételt sorol fel a jegyzékben szereplő kiadások és bevételek között. Ezek közé tartoztak az év elején kiszabott juttatások, az áldozati ünnepre szánt állatok, a böjttörés és a Nílus-csatorna megnyitásának ünnepére, továbbá a *ramaḍān*kor készített terítékekre szánt összegek. Feljegyezték benne a kormányzati hombárokból és magtárakból kiadott terményeket, a kalifa rokonságának és fizetett udvaroncainak járó jövedelmeket rangjuk szerinti osztályokban, éppúgy, ahogy a hárem elhunyt tagjainak temetési költségeit. A diplomáciai jellegű kiadások és bevételek is helyet kaptak a jegyzékben: a különböző, kalifának küldött ajándékok és ezek viszonzásai, az üzeneteket hozó-vivő követeknek adott adományok. Lényegében minden kifizetés és bevétel szerepelt a listában, ami így tulajdonképpen afféle költségvetésnek felel meg.

---

[532] Sayyid, *Dawla*, 354; uő., Muqaddima, *63; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ*, III/494, vonatkozó szövege annak megállapításával zárul, hogy "a mi időnkben ez a hivatal több hivatalra oszlott szét, mint a vezirátus, a *ḫāṣṣ*-felügyelet, a sereg és egyebek" *[wa-hāḏā d-dīwānu fī zamāninā qad tafarraqa ilāʿiddati dawāwīna ka-l-wizārati wa-naẓari l-ḫāṣṣi]* Erről sajnos nem derül ki, hogy a többi, Ibn aṭ-Ṭuwayrtól kivonatolt részhez tartozik-e (amiből megtudnánk, hogy a 7/13. század elejére megszűnt a szerv) vagy a szerző saját időszakáról beszél, mint több alkalommal máskor is. Mindenesetre Sayyid nem vette be a mondatot a *›Nuzhat al-muqlatayn‹* válogatott szövegei közé, ami arra utal, hogy utóbbi esetet valószínűsíti.

[533] Ez az állítás némileg ellentmond annak, hogy létezett külön *iqṭāʿ*-hivatal, ráadásul ezen az egy megjegyzésen kívül sehol nincs szó arról, hogy a hivatalnak köze lett volna az efféle birtokadományokhoz.

[534] Már Māǧid, *Nuẓum*, 121, felhívta arra a figyelmet, hogy a *›bayt al-māl‹* és a *›ḫizānat al-ḫāṣṣ‹* megkülönböztetése nem egyszerű feladat. A kalifa személyes ügyeit *[al-ḫāṣṣ]* egy kevéssé ismert – Ibn aṭ-Ṭuwayrnál és al-Qalqašandīnál nem is szereplő szerv vezette, amit a jelek szerint a tanácshivatal feje vezetett, így tényleges különállása kérdéses. Ld. Sayyid, *Dawla*, 355; uő., Muqaddima, 64.

A kiadások kapcsán Ibn aṭ-Ṭuwayr hoz néhány példát. Az újév alkalmából osztott pénzadományok és természetbeni juttatások 3000 dínárt, az áldozatok 2000 dínárt, az emberek számára az udvartartás élelemellátásért felelő *Dār al-Fiṭrá*ból kiosztott ételekre fordított összeg pedig 7000 dínárt emésztettek fel. A speciális *ṭirāz*-szövet éves költsége 10000 dínár volt, a Nílus-csatorna megnyitása 2000 dínárt emésztett fel, a *ramaḍān*i terítékek 3000 dínárt, az áldozati és böjttörési ünnep köznép és elit számára biztosított terítékei 4000 dínárba kerültek, nem számítva az egyéb adományokat és juttatásokat.[535]

A hivatal összes ismert korabeli vezetője keresztény volt. Az első az 480/1087 során kivégzett, keresztény Abū ṭ-Ṭayyib Sahlūn b. Kīl aẓ-Ẓālim volt, aki egy Abū l-Ḥāriṯ nevű írnokán keresztül sajtolt ki bírságokat és más javakat a változatos módokon sanyargatott alattvalóktól.[536] A következő ismert vezetője Abū l-Faḍl Yūḥannā b. Kīl b. al-Usquf volt, aki 1102-ben, al-Mustaʿlī idején bizonyíthatóan hivatalban volt.[537] Később, al-Afḍal és al-Āmir idejéből arról értesülünk, hogy az 501/1107–8 során újonnan létrehozott *dīwān at-taḥqīq* vezetője, a keresztény Abū l-Barakāt Yūḥannā b. Abī al-Layṯ utóbb a *dīwān al-maǧlis* vezetését is megszerezte Ibn al-Usquf ismeretlen időpontban bekövetkezett halálát követően, és haláláig vezette mindkét szervet.

3.3.2.3. Az igazoló hivatal [dīwān at-taḥqīq]

A felügyeleti szerepet betöltő hivatalok között – a *naẓar*t is számítva harmadikként – találjuk a ›végrehajtó/igazoló hivatal‹ *[dīwān at-taḥqīq]* nevet viselő szervezetet, aminek a többi szerv működésének összehangolása *[muqābala]* volt a feladata. Vezetője mindig tapasztalt írnok volt, akinek rangját emelvény és díszruhák, továbbá egy saját kamarás jelezte. A feladat fontosságát mutatja, hogy vezetőjének szolgálataira gyakran volt igény, különösen a felügyelők részéről.[538] Ez az egyetlen hivatal, amiről pontosan tudjuk, mikor jött létre: ahogy fentebb már láthattuk, al-Afḍal vezirátusa idején, 501/1107-8 során alapították. Első vezetője a keresztény Abū l-Barakāt Yūḥannā b. Abī al-Layṯ volt, aki 528/1033-4 során történt megöléséig, mintegy negyedszázadon át állt a fontos koordinációs szerv élén, azaz végig az általunk vizsgált időszakban.[539] Ez nyilván kivételesen nagy szakértelemre és belé fektetett bizalomra utal a vezírek részéről. Utódai között volt a hivatalok főfelügye-

[535] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 75.
[536] *Baṭāriḳa* II/3/223.
[537] *Baṭāriḳa* III/1/3.
[538] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 81; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/493; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* III/338; uő., *Ḫiṭaṭ* II/332–333.
[539] al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* III/39, (itt tévesen az 518-as dátum szerepel). Ugyanakkor később, *Ittʿāẓ* III/148, azt állítja, a leváltásra 527-ben került sor. Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 64, is az 528-as dátumot említi a keresztény főhivatalnok leváltása és megölése kapcsán. Elképzelhető, hogy a két esemény között valóban eltelt valamennyi idő.

lőjeként korábban már említett, szintén keresztény al-Aḫram is. A szerv az ayyūbidák alatt megszűnt.[540]

3.3.3. A hadsereg és a sereg igazgatási szervei

A késő-fāṭimida állam legfontosabb, történetét legjobban meghatározó komponense a teljhatalmú vezírek uralmát biztosító hadsereg volt, aminek alapvető feladata a belső rend biztosítása és a külső támadások elleni védelem volt, továbbá adott esetben hódításokat tett lehetővé.[541] A gazdag Egyiptom jövedelmei viszonylag nagy és erős sereg fenntartását tették lehetővé a Fāṭimidák számára, bár a válságot követően a birodalom anyagi lehetőségei beszűkültek. A hadsereg szervezetét illetően fájóan kevés információnk van: ami biztos pont, hogy többnemzetiségű volt, ám hogy milyen létszámú alakulatokból állt, ezeket milyen tisztikar irányította és pontosan mi volt működésének anyagi háttere, az teljesen ismeretlen.

Nāṣir-i Ḫusraw a válság előtti viszonyokat tükröző leírásában szereplő adatokat összesítve 215 ezer főre teszi a hadsereg létszámát,[542] ami erős túlzásnak tűnik még úgy is, hogy az ünnepi parádé kapcsán felsorolt erők jelentős részéről gyanítható, hogy nem állandóan álltak hadban, hanem csak szükség esetén, segéderőkként csatlakoztak a központi erőkhöz (ilyen lehetett az 50.000 létszámúnak mondott beduin kontingens és feltehetően a 15,000 ún. *bāṭilī* is, akik ›olyan nyugatiak, akik az uralkodó érkezése előtt jöttek Egyiptomba‹ – talán az őslakos egyiptomi berberek). A perzsa utazó leírásából az viszont jól látható, hogy a fāṭimida hadsereg különböző, etnikai alapon szerveződő alakulatokból állt. Az alábbi csoportokat sorolja fel: *kutāma* berberek, a *bāṭilī*k, a keletiek *[mašāriqa]* (törökök és perzsák, illetve ilyen származásúak), legalább háromféle feketékből egység: a *maṣmūdā*k,[543] az ún. ›vásárolt rabszolgák‹ *[ʿabīd aš-širāʾ],* a *zanǧ,* illetve a beduinok. A sereg alakulatai között felsorolja továbbá az *ustāḏ*okat és az ún. *sarāyī*kat.[544] Előbbiek, az eunuchok, mint majd alább látni fogjuk, azonban semmi esetre sem katonai réteg voltak, bár bizonyára részt vettek a ceremóniákon. Utóbbiak talán a *›ṣibyān al-ḥuǧar‹* nevű, testőrségi és reprezentációs feledatokat ellátó egységnek feleltethetőek meg, mivel saját parancsnokuk volt és mindenki tartományának megfelelő fegyverrel harcolt, de egyébként gyalogosokként harcoltak. Leegyszerűsítve tehát el-

---

[540] Māǧid, *Nuẓum,* 124; Sayyid, *Dawla*, 354; uő., Muqaddima, *63.

[541] Igaz, fāṭimida területszerzésre az ismereteink szerint csak két ízben került sor a nagy válságot követő mintegy száz év alatt: a levantei tengerparti városok Badr al-Ǧamālī általi visszahódításakor 482/1089-ben, illetve Jeruzsálem al-Afḍal vezetésével történt bevétele során, 491/1098-ban.

[542] Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma,* 83–84.

[543] A *maṣmūda* [tbsz. *maṣāmida]* berberek csoportja jól ismert a Maġrib történetéből, de a szerző állítása szerint ők négerek, akik Núbiától délről származnak. Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma*, 74.

[544] Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma,* 83–84.

mondható, hogy az 5/11. század közepén a fáṭimida sereget berber, török–perzsa, fekete és arab etnikum alkotta – a beduinok nyilván alkalmi segéderőkként.

Az eredeti, *kutāma* berber hadsereg a dinasztia Egyiptomba költözését követően nem kapott számottevő utánpótlást, a katonák pedig mindinkább integrálódtak a civil lakosságba, ezért már al-ʿAzīz kalifa (365/975–386/996) intézkedett arról, hogy török és daylami erőket toborozzon saját szolgálatába. Ők is viszonylag gyorsan családi kapcsolatokat alakítottak ki a kairói lakossággal, Nāṣir-i Ḫusraw szerint az alakulataikban szolgálók már javarészt helyben születtek. Rajtuk kívül az iḫšīdida időkből megörökölt feketék utánpótlása is folyamatosan zajlott, akik alapvetően rabszolgákként kerültek Kairóba, és ebből, valamint a középkorban is meglévő etnikai előítélekből fakadóan ők gyakorlatilag nem tudtak integrálódni a helyi társadalomba, hanem mindenütt izolált közösségeket alkottak.[545]

A válság nyomán bekövetkező etnikai változások nem ismertek teljesen. A berber elemről a válságot követően nem hallunk, de már a krízis során is meglehetősen kevés említésükkel találkozunk.[546] Az bizonyos, hogy a háború és az új vezír tisztogatásai nyomán a török elem befolyása és létszáma jelentősen megcsappant, és új komponensként nagy tömegű – és javarészt keresztény – örmény katonaság jelent meg Badr al-Ǧamālī jóvoltából, akik mind lovas, mind gyalogos katonákként hagyományosan jól ismertek voltak. A javarészt gyalogosan harcoló feketék továbbra is a fáṭimida erők meghatározó szereplői maradtak, amint az a keresztes krónikások leírásaiból kitűnik.[547] A késő-fáṭimida időszak vonatkozásában sincsenek pontos számadataink, de a reguláris központi erők létszáma összesen 10–15,000 főre tehető.[548] Még ha egy nagyságrenddel kisebb is ez a szám a perzsa útleírásban olvashatónál, a sereg fenntartása ebben az esetben is nagy ráfordításokat – bizonyára az állami kiadások zömét – igényelte. Ennek köszönhető, hogy a katonaságért felelős

[545] A hadsereg etnikai összetételéről és átalakulásairól lásd, Lev, *State and Society*, 84–94.
[546] A damaszkuszi helyőrségben ugyanakkor mindvégig domináns szerepben voltak még azután is, hogy a kapcsolataik megszakadtak Kairóval. Utólsó, Fáṭimidákhoz lojális helytartójukat a *maṣmūdák* választották meg saját parancsnokuk, Razīn ad-Dawla Intiṣār b. Yaḥyā személyében – bár a fentebbi lábjegyzet alapján kételkedhetünk benne, hogy berberek voltak-e. Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl,* 174.
[547] Lev, *State and Society*, 127, ezt azzal az elfogadható feltételezéssel magyarázza, hogy amikor Badr al-Ǧamālī Felső-Egyiptomban harcolt, ahová a maradékaik szorultak, Atsiz támadása miatt kénytelen volt kiegyezni velük és visszafogadni őket a szolgálatába. Ezt a fent már idézett héber nyelvű vers is alátámasztani látszik, hasonlóan Ġars an-Niʿmához. Greenstone, The Turkoman Defeat at Cairo, 166; Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Mirʾāt*, 182
[548] Hamblin, *The Fatimid Army*, 24.

szerv és az összes többi állami fizetésért felelős hivatal – legalábbis bizonyos időszakokban – közös szervezetben működött.[549]

3.3.3.1.A hadak és bérek hivatala

Al-Qalqašandī leírása ezen a ponton összezavarhatja az olvasót, ugyanis előbb külön beszél a hadsereget ellenőrző szerven belül működő bérhivatalról, majd később külön leírást közöl egy ugyanilyen nevet viselő testületről a pénzügyekért felelős szervek között. Ebből arra következtethetnénk, hogy a polgári hivatalnokok béreit és a katonák juttatásait külön hivatalban kezelték, ám önmagában az is kétségessé teszi a különálló bérhivatal létét, hogy a katonaságért felelős szerv ›a hadak és bérek hivatala‹ *[dīwān al-ǧuyūš wa-r-rawātib]* nevet viselte.[550] Hogy az ezen belül működő hivatal leírásában azt olvashatjuk, hogy mindenki a hatáskörébe tartozott, aki bérben vagy jövedelemben részesült az államtól – azaz nem csak a katonák zsoldjáért felelt –, végképp egyértelművé teszi, hogy a *›dīwān ar-rawātib‹* kétszeres szerepeltetése tévedés. Ezt Ibn aṭ-Ṭuwayr szövegkiadója is így ítélte meg, ugyanis az al-Qalqašandīnál két helyen látható információkat egybeolvasztva közli, elköteleződve azon álláspont mellett, hogy a bérhivatal a hadseregért felelős hivatallal közös szerv egyik részeként működött.[551] Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy voltak időszakok, amikor a bérhivatalt valóban kiszervezték a közös hivatalból, de ezt nem áll módunkban megállapítani.[552]

[A hadsereg hivatala]

A *›dīwān al-ǧayš‹*[553] nevű első szekció *[qism]* vezetője, egy tekintélyes pénzügyi felügyelő – érthető módon – mindig a muszlimok közül került ki, és igen magas rangúnak számított: egyedüliként volt joga leülni a kalifa jelenlétében a tanácsteremben a hivatalvezetők közül. Saját kamarással, továbbá emelvénnyel és párnákkal rendelkezett. A katonák ügyeivel foglalkozott: a feladata a szemlék lebonyolítása, továbbá a ruházat és felszerelés biztosítása volt. Hivatalában két kincstárnok is dolgozott, akiknek a tanúsítványok bemutatása volt a feladata. A hivatal második embere egy írnok volt,

---

[549] Itt fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a kutatás (elsősorban Cahen *Maḫzūmiyyāt*ja, vagy Sayyid monográfiája a Fāṭimidákról) a fāṭimida hadseregszervezet és igazgatás kutatásában jelentős mértékben al-Maḫzūmī, *al-Minhāǧ fī ʿilm ḫarāǧ Miṣr*, Ṣalāḥ ad-Dīn utasítására készített leírására hagyatkozik. A csak részben kiadott mű a Fāṭimidák bukásának előestéjén íródott, ennek megfelelően átmeneti állapotokat tükröz, különleges terminológiája pedig komoly értelmezési nehézségek elé állítja a kutatókat. Jelen vizsgálatunkba ennek következtében nem láttuk célszerűnek bevonni.

[550] Tárgyalásukat ld. Māǧid, *Nuẓum*, 192–193.

[551] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 82–86; illetve al-Qalqašandī két leírása: *Ṣubḥ* III/493, 495.

[552] A *›Nuzhat al-muqlatayn‹* kiadója szerint a hivatal idővel, valószínűleg al-Ḥāfiẓ idején, a katonaságért felelős szervtől átkerült a tanács hivatalához. (Sayyid, Muqaddima, *65). Az általa hozott hivatkozás azonban nem feltétlenül meggyőző, ugyanis a tanácshivatal egy bérekért felelős írnokára utal, amely státusz léte a pénzügyi főhivatalban nem feltétlenül jelentette, hogy az egész bérhivatal átkerült oda; valószínű, hogy a központi szervbe az összes többiből delegáltak írnokokat.

[553] A hivatalról ld. Sayyid, *Dawla*, 720–724.

aki – mint az a tengerészek expedíciók előtti kifizetéséről szóló tudósításból kiderül – többnyire zsidó származású volt.[554]

A szemléken a hivatalvezető feladata volt a katonák és a lovaik megszemlélése. Ő felelt érte, hogy a katonák csak kiváló hátasokat használjanak, ám a katonák leváltása és juttatásaik módosítása csak hivatalos rendelkezések birtokában állt jogában. A hivatal vezetőjének a parancsnokok képviselői *[nuqabāʾ al-umarāʾ]* számoltak be a katonákat érintő adatokról: elhalálozásokról, hiányzásokról és jelenlétről.[555]

[A bérek hivatala]
A második részleg a *›dīwān ar-rawātib‹* volt, amely nyilvántartást vezetett mindenkiről, aki valamiféle állami juttatásban részesült. A nagy mennyiségű adatot kezelő hivatalt szintén egy tekintélyes írnok vezette, aki egy *ṭarrāḥa*-emelvényen foglalt helyet. Közel tíz segéd és tisztázatíró *[mubayyiḍ]* felett rendelkezett. A hivatalvezetőhöz folyamatosan érkeztek az információk az újonnan létrehozott és már régebb óta működő állami feladatok ellátóiról, illetve a javadalmazottak esetleges elhunytáról. Nyolc körben készített kimutatásokat *[ʿurūḍ]*:[556]

(1) *A vezír és köre.* A főminiszter havi 5000 dínárban részesült, rokonai pedig 200-300 – egyetlen, kivételes esetben havi 500 – dínárnyi juttatást kaptak. A vezíri kíséret tagjai legfeljebb 500 dínárt kaptak – mindezt az *iqṭāʿ*-birtokok jövedelmein felül.

(2) *A kalifa kísérete, azaz az udvaroncok és udvari tisztségviselők köre.* A legfelső fizetési osztályba az állkötős *ustāḏ*ok, az udvarmester *[zimām al-qaṣr]*, a kincstárnok *[ṣāḥib bayt al-māl]*, a levélhordó *[ḥāmil ar-risāla]*, a tanács jegyzőkönyvének őrzője *[ṣāḥib ad-daftar]*, a korona felkötője, a *šarīf*ok, azaz a kalifa rokonainak *zimām*ja és végül a tanács vezetője *[ṣāḥib al-maǧlis]*, akik havonta 100 dínárt kaptak, míg a legalsó, tizedik fizetési osztályba tartozó személyeknek – akik ezernél is többen voltak – csupán havi tíz dínárt utaltak ki. A kalifa két orvosáról tudjuk, hogy 50-50 dínár fizetést kaptak.

(3) *A kalifa jelenlétében szolgálatot teljesítők köre.* A havi 150 dínárt kereső kancelláriavezető és 30-30 dínárban részesülő írnokai, majd a ›vékony tollas írnok‹, aki havi 100 dínárt kapott. Ide tartozott még a ›Porta Ura‹ *[ṣāḥib al-bāb]* (120 dínár), a kard- és lándzsahordozó (70-70 dínár), illetve az összes többi tiszt és elöljáró a seregben (30-50 dínár között).

---

[554] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 97.
[555] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 82–83, al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/492; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/339; uő., *Ḫiṭaṭ* II/333.
[556] Felsorolásukat közli Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 83–85; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/340–342; uő., *Ḫiṭaṭ* II/334–335; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/493, közléséből ezek a részek kimaradtak, noha a szerző szándéka szerint máshol szerepeltetni kívánta őket.

(4) *A vallási és kulturális jellegű hivatalviselők köre.* Ide tartozott a főbíró és a főmisszionárius (100-100 dínár), a Korán-recitátorok (10-20 dínár), a nagymecsetek prédikátorai (10-20 dínár) és az udvari költők (10-20 dínár).

(5) *A hivatalvezetők és írnokok köre.* A főfelügyelő 70, a végrehajtóhivatal feje 50, a tanács hivatalának főnöke pedig havi 40 dínár fizetést kapott. A jegyzőkönyvért felelős hivatalnok 35, írnoka pedig 5 dínárt kapott. A hadseregért felelős tisztviselő 40, a piszkozatokat készítő ›vastag tollas írnok‹ 30 dínárt, a többi hivatalvezető pedig 20-20 dínárt kapott. A hivatalsegédek 5-10 dínárnyit kaptak szolgálataikért.

(6) *A kairói és fusṭāṭi alkalmazottak köre.* A két főváros helytartója havi 50-50 dínárt kapott, a hombárok, rezidenciák, parkok és egyéb állami tulajdonok őrei pedig 5-20 dínárban részesültek.

(7) *A palotabéli szolgák [al-farrāšūn] köre.* A takarítók, komornyikok, felszolgálók tartoztak ide. Közülük 15 férfi a kalifa belső szolgálatára volt beosztva, akik az uralkodóval való érintkezésük folytán kiemelt szerepbe kerültek, és havi 30-30 dínárban részesültek. Ebbe a körbe tartozott a 300 *raššāš* (›locsoló‹. talán kerti és tisztító szerepükre utalva), akik egy a kalifa belső köréhez tartozó *ustāḏ* felügyelete alatt dolgoztak havi 5-10 dínárnyi juttatásért.

(8) *A ›kengyeles ifjai‹ [ṣibyān ar-rikāb] nevű alakulat.* Több mint kétezren voltak, és zsold szempontjából három osztályba sorolták őket: öt, tíz és tizenöt dínáros havi kereset járhatott nekik. A csoport élén 12 parancsnok állt, akik a kalifát kísérték lovaglásain. Ők minden hónapban 50 dínárra számíthattak.[557]

A bérekért felelős szerv egyik legfontosabb feladata az *ístīmār,* azaz – modern kifejezéssel élve – az év végi rendszeres bérszámfejtés volt. A benne részt vevő Ibn aṭ-Ṭuwayr jóvoltából viszonylag sok adatunk van erről a folyamatról.[558] A feladatot minden muszlim holdév utolsó hónapjában, a tetemes kiadással járó áldozati ünnep *[ʿīd al-aḍḥā]* végeztével, azaz *ḏū l-ḥiǧǧa* 13-án kezdték el, és az év hátralévő részét az elszámolással töltötték. A kifizetésekért felelős hivatal vezetőjénél összegyűlő írnokok a fent említett ellenőrzések vagy kimutatások *[ʿurūḍ]* alapján a tanácstól bekért bevételi adatokat összevetették a kiadások listájával. Minden kiadást és bevételt pontosan feljegyeztek a

[557] Ezek az adatok nyilván csak egy adott, kései dátumra érvényesek. Vö. Al-Ma'mūn fentebb már említett jövedelmeivel. Lásd, al-Maqrīzī, *Muqaffā* V/486–487.

[558] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/494 szerint a tanácshivatalbeli *›ístīmār‹* neve a *›daftar al-maǧlís‹*, ami azonban Ibn aṭ-Ṭuwayr leírása alapján láthatóan téves: az *›ístīmār‹* szó egyértelműen az éves elszámolás megnevezése volt, ami nem minden, a jegyzékben szereplő tételt összesített. A szövegből ráadásul egyértelműen kiviláglik, hogy az elszámolás a bérek hivatalának feladata a volt, nem a tanács hivataláé. Vö. Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 77–78. A szöveg összeállítója és kiadója a *›dīwān al-maǧlís‹* leírása alfejezeteként közli az elszámolásról szóló szöveget, ami annak tudható be, hogy szerinte a bérhivatal idővel annak berkein belül működött.

kifizetésekben részesülők neveivel együtt. A lista élén – nem meglepő módon – a vezír állt és a hozzá közelállók, míg a végén a ›fény urai‹ *[arbāb aḍ-ḍawʾ]*, azaz talán lámpásgyújtogatók vagy fáklyahordozók álltak. Az elszámolásban ugyanakkor nem szerepeltek a juttatásként kiosztott textíliák, az újévi szokásos ajándékok és a böjttörés ünnepére előkészített étkek és áruk, amik a tanács jegyzékében megtalálhatóak voltak. Ibn aṭ-Ṭuwayr, aki maga is a kifizetések hivatala élén állt egy időben, elmondja, hogy az elszámolásban 100–200,000 dínár közti összeg szerepelt, a gabonafélékből pedig 10,000 *írdabb*nyi.[559] Ez az összeg önmagában jól mutatja, hogy nem minden állami bevétel és kiadás szerepelt benne, hiszen pl. tudjuk, hogy Egyiptom földadóból származó jövedelme az egész középkorban 2,8-3,4 millió dínár között mozgott.[560] A nyolc körben készült kimutatásokban felsorolt, állami juttatásokban részesülő csoportból pedig láthatóan hiányzik a hadsereg, ami mindenképpen óriási összegeket emésztett fel.[561]

Az elkészült zárszámadást a kincstárból kért selyemszalaggal kötötték össze és zöld vagy vörös bojtot tettek rá fogantyúnak, és alkalmas bevezető szöveget komponáltak hozzá. Az ily módon méltóképpen feldíszített elszámolást átadták a főfelügyelőnek vagy, amennyiben a hivatal betöltetlen volt, a tanácshivatal vezetőjének, hogy mutassa be a kalifának vagy a teljhatalmú vezírnek elfogadásra. Erre meghatározott időpontok álltak rendelkezésre, de alkalmasint a következő év teljes első hónapja eltelt, mire áttekintették és elfogadták. A bemutatás végeztével visszaküldték a hivatalhoz, miután bizonyos tételeket különböző érdemek vagy egyéb megfontolások alapján töröltek, hozzáadtak, csökkentettek vagy növeltek. Csak ezután került rá a végleges ellenjegyzés.[562]

Ibn aṭ-Ṭuwayr megőrzött egy történetet, miszerint al-Mustanṣir az egyik ilyen szemle idején nem csökkentette senki fizetését, amit saját kezű jegyzetében indokolt meg, és leíratta Walī ad-Dawla Ibn Ḫayrānnal, a kancellária írnokával.[563] Amennyiben igaz a történet, úgy al-Mustanṣir uralkodása elején történt, Ibn Ḫayrān ugyanis 433/1041-ig volt kancelláriavezető.[564] Ez viszont arra

---

[559] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 77. Al-Afḍal idejében a főösszeg havi 12,000 (évente 144,000) dínár körül mozgott, al-Maʾmūn idején az udvari költekezés miatt felment havi 16,516 dínárra (évente közel 200,000 dínár). (al-Maqrīzī, *Muqaffā* V/486.)

[560] Beshir, *The Fatimid Caliphate*, 97. Al-Mustanṣir uralkodása végéről ismerünk egy részletes, 3,1 millió dináros bevételi listát Alsó- és Felső-Egyiptom földadójáról. (Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 10–11). Al-Afḍal idején pedig állítólag volt év, amikor ötmillió dínárt is elért a terményadó. (al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/72.)

[561] Itt csak a válság előtti időszakból származó adatot tudunk: eszerint a török sereg, mielőtt kikényszerítette volna juttatásainak drasztikus megemelését, 28,000 dínárnyi zsoldban részesült havonta. (al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/275). Ez évente 336,000 dínárnyit tett ki – ez az összeg magában felülmúlta az *istīmār* végösszegét, és a többi alakulatról még nem is volt szó. A katonák ráadásul alapzsoldjuk mellett külön fizetést *[nafaqa]* kaptak, ha hadjáratra indultak, ami alkalmanként egymilliós összegeket is felemésztett. (al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/273, 275, 278.)

[562] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 77.

[563] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 78; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/495.

[564] al-Maqrīzī, *Muqaffā* V/294.

utal, hogy az *ístīmār* már az 5./11. század első felében intézményesült gyakorlat volt, ami nem változott a Badr al-Ǧamālī-féle átalakulások során sem, ám a korábbiakból nem ismerjük a kiadásokat, így nem tudunk összevetéseket készíteni.

[Az *íqṭāʿ*-hivatal]
A katonaságnak juttatott speciális, a számukra kiutalt földbirtokokból származó juttatásait külön szerv felügyelte.[565] Al-Qalqašandī beosztása alapján úgy tűnik, hogy ez az előbb említett bérhivatalhoz hasonlóan a seregért és kifizetésekért felelős főhivatal egyik részlege volt, noha a főhivatal nevében *[dīwān al-ǧuyūš wa-r-rawātib]* nincs rá külön utalás.[566]

A kiutalt birtokok földadójának mértékét *[írtífāʿ]* az elmúlt időszak két legrosszabb és két legbőségesebb évéből származó adó átlagolásával számolták ki, az ott eladott termények és egyebek árát figyelembe véve. Ha összegyűlt a javadalmazott számára kijelölt összeg, az a fölötti hasznot a kincstár vette el.[567] Az ilyen típusú jövedelmek kapcsán megtudjuk, hogy a katonáknak lehetőségük volt saját érdekeik szerint elcserélniük *íqṭāʿ*-javadalmaikat. Ehhez a ›*dīwān al-maǧlís*‹ vezetőjének aláírásai voltak szükségesek, az (uralkodói) kézjegy *[ʿalāma]* nélkül. Teljes települést ritkán adtak *íqṭāʿ*-jövedelemként, ellentétben a későbbi időszakok gyakorlatával. A fáṭimida korszakban ismeretes volt a beduinok számára adott *íqṭāʿ*-birtok is. Az efféle birtokokat az ország peremvidékein osztották ki a nomád arab törzseknek, bizonyára együttműködésükért cserébe. Az ilyen *íqṭāʿ*k a ›bizalom‹ *[ʿtídād]* elnevezést viselték, és a katonák számára kiutalt birtokoknál alacsonyabb értéket képviseltek.[568]

Mint látható, az *íqṭāʿ*-birtokokért felelős hivatal működéséről meglehetősen esetleges információk maradtak ránk, a hivatal vezetéséről pedig gyakorlatilag semmit sem tudunk. A történeti források nagyon ritkán említik a birtoktípust: a legfontosabb említés az al-Afḍal által 501/1107-8 folyamán lebonyolított *rawk*ot (birtokösszeírást és újraosztást) illeti, amit a jövedelmek elmaradása és a közkatonák elszegényedése tett szükségessé.[569] A leírásból nyilvánvaló, hogy akkoriban már hosszabb ideje létezett a rendszer. A kutatás az Egyiptomban addig ismeretlen juttatási és adózási forma meghonosítását Badr al-Ǧamālī tevékenységéhez köti, akinek vezirátusa elején, a belső ellenségek legyőzése után több okból is kapóra jöhetett ez a megoldás.[570] Az évtizedes polgárháború után

[565] Sayyid, *Dawla*, 718–719.
[566] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/492.
[567] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 86.
[568] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/493.
[569] al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* III/40.
[570] Brett, The Origins, 40.

kiürült kincstár terhei csökkentek, a hadsereg mégis kapott valamiféle juttatást, ráadásul az elhagyott és elnéptelenedett birtokok újra művelés alá kerültek. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy al-Afḍal az újonnan kiosztott birtokokat harminc évre szóló szerződésekkel bízta a katonáira, ami valószínűvé teszi, hogy nagyjából annyi idővel korábban történt jelentősebb változtatás e téren. Ez tökéletesen egybecseng a belháború végével.[571]

3.3.3.2. A flottáért felelős hivatal

A ma már leginkább ›szent háború‹ jelentésben ismert, de eredetileg ›erőfeszítés‹ jelentésű *›ǧihād‹* szóval jelölt hivatal másik neve, az ›építmények hivatala‹ *[dīwān al-ʿamāʾir]* nem sokkal jobban világítja meg, hogy a szerv alapvetően a flottáért felelt.[572] A hivatal nem Kairóban, hanem al-Fusṭāṭ kikötői iparnegyedében *[ṣināʿat al-inšāʾ]* működött, ahol a részben hadi, részben áruszállítási, részben reprezentatív célokra alkalmas hajókat gyártották és tartották. Ehhez megfelelő mennyiségű építőanyag – fa, fém, kátrány – állt rendelkezésükre.[573]

A nílusi hajózáshoz használt *ʿušārī* típusú hajóból 50, *dīmās* típusúakból pedig húsznál is több állomásozott itt – utóbbiak közül tíz a kalifa magánhajói közé tartozott, és a főváros melletti csatorna megnyitásának ünnepségein használták őket. A többi hajó a kiemelt tartományok helytartóinak járt szolgálati idejük alatt, amiket aztán leváltásukkor visszahoztak a fővárosba. Ezen kívül a tartományi felügyelők is ilyen hajókon közlekedtek. Az állami hajók kapitányait és legénységüket ez a hivatal látta el fizetéssel, méghozzá alapvetően a tevékenysége során termelődött jövedelemből *[irtifāq]*, de szükség esetén a kincstárból kapott kiegészítő forrásokat.[574]

A fusṭāṭi üzem elsősorban kisebb, folyami hajózásra alkalmas, reprezentatív hajókat gyártott, a komolyabb hadihajótípusokat *(šīnī, šalandī, musaṭṭaḥ)* érthető okokból inkább a tengerparti kikötővárosokban, Alexandriában és Damiettában készítették. A korai fáṭimida időszakban létezett egy

---

[571] A fáṭimida állam által alkalmazott *iqṭāʿ* vizsgálatát, amint fentebb már utaltunk rá, elsőként Cahen, L'administration, 174–175. végezte el al-Maḫzūmī kései szövege alapján. Bár ő maga is összevetette az al-Afḍal-féle *rawk*ról szóló leírással, nem találta őket ellentmondónak. Brett ,The Origins, 50, szerint ugyanakkor a két leírás különböző berendezkedést mutat, hasonlóan a még később alkotó és a témáról csak röviden nyilatkozó Ibn Mammātī szövegében látható-akhoz. Brett valószínűsíti, hogy al-Ḥāfiẓ idején történt egy reform, al-Maḫzūmī Ṣalāḥ ad-Dīn számára készült leírása pedig az ennek folytán előállt végső állapotot tükrözi. Sayyid, *Dawla,* 721 anélkül, hogy a kérdésről érdemben nyilatkozna, a leírás kapcsán a régi, lebomlóban levő fáṭimida és az új, kiépülő ayyūbida szervezet elemeinek keveredésére hívja fel a figyelmet al-Maḫzūmīnál.

[572] Sayyid, *Dawla,* 740.A flottáról, hajótípusairól részletesebben ír Māǧid, *Nuẓum*, 218–225. Kifejezetten a hadiflottáról és a keresztes korban mutatott teljesítményéről ld. Lev, *State and Society*, 104–121.

[573] Ezt egy fusṭāṭi helytartói kinevezés is igazolja; ebből kiderül, hogy a városparancsnoknak is különösen kellett gondoskodnia a kikötőről és hajókról. al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/366.

[574] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/496.

kikötő és üzem Kairótól északra, al-Maqsnál, illetve egy üzem a ma az-Zamālek néven ismert szigeten is működött al-Āmir idején, ahol szintén hadihajókat készítettek.[575]

Ibn aṭ-Ṭuwayr viszonylag hosszan beszél a flotta működéséről és sok adatot közöl a kései fāṭimida hadjáratok menetéről, illetve az ezekhez kötődő, javarészt al-Āmirra visszamenő ceremóniákról.[576] Mivel célunk a hivatali háttér bemutatása, mindezt csak röviden említjük meg. Megtudhatjuk, hogy a flotta kötelékében a korszak végén 5000-nél is több ember szolgált.[577] Közülük tíz a ›főnök‹ *[qāʾid]* rangot viselte, és közülük került ki az egyes expedíciók vezetője. A flotta főparancsnoka a magas rangú emírek közül került ki.

A hajók személyzetének bére 2-20 dínár között változott, és a katonákhoz hasonlóan *iqṭāʿ*-birtokaik is voltak – ez alapján nyilván nem állandó szolgálatban álltak, különben nem tudták volna művelni a földjeiket. A tengerészek fizetései a hadseregért és bérekért felelős hivatal hatáskörébe tartoztak: a matrózok kifizetése az egyes hadjáratok előtt a kalifa és a vezír jelentlétében, a hivatalvezetők közreműködésével történt. Ez a folyamat napokon át tartott, közben a vezír megvendégelte a tengerészeket. Amikor a flotta végül felkészült az indulásra, az uralkodó a Kairótól nyugatra fekvő, szintén kikötőnek és hajóüzemnek otthont adó *al-Maqs* nevű helyen épült kilátóból bocsátotta útjára a hajókat Damiettán át a keresztes területek felé. A kalifa szintén megszemlélte a hajók visszatérését. Ha foglyokat ejtettek, azokat végigparádéztatták Kairón. A férfiakat a ›lakhelyekre‹ *[al-manāḥāt]* vitték – valószínűleg rabszolgának –, a nőket szétosztották a kalifai hárem, a vezír és az előkelőségek között, a gyerekeket pedig kiképzésben és oktatásban részesítették, míg a használhatatlan öregeket kivégezték. A foglyok kiváltása nem volt szokás.

A flottahivatalról nemigen hallunk a korai Ǧamālī-korszakban, ami összefüggheet azzal, hogy a katonai célú hajózás jelentősége csak a keresztesek érkezésétől kezdve nőtt meg igazán. Egyébként a Vörös-tengeren sem állomásozott számottevő haderő 512/1118-9-ig, amikor al-Qāsim b. Muḥammad mekkai *šarīf* kalózkodására való válaszul al-Afḍal egyéb szankciók mellett hadihajók építését rendelte el.[578] Egyetlen olyan hivatalnokot ismerünk, aki kapcsolatba hozható a hajókkal: 1078-ban egy bizonyos Abū l-Faḍl Yaḥyā b. Ibrāhīm sejk a *›dīwān al-abwāb‹* nevű, ismeretlen szerv mellett a

[575] Sayyid, *Dawla*, 732–733.
[576] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 95–100.
[577] Az evezősök toborzásának kérdését vizsgálva Bramoullé, D., Recruiting Crews in the Fatimid Navy (909-1171), *Medieval Encounters* 13/2007, 16–17 arra a következtetésre jutott, hogy 5000 ember nem lehetett elég a keresztes korból adatolt hajómennyiség működtetéséhez, de források híján nem eldönthető, hogy az ayyūbida időkből kimutatható kényszertoborzás mennyire volt jellemző.
[578] Ez azt is bizonyítja, hogy a korabeli, igen aktív tengeri kereskedelemben nem volt szokás katonai kíséretet biztosítani, mint a kora újkortól kezdve. Lev, *State and Society*, 104–105. Al-Qāsim b. Muḥammad 487/1094-től 518/1124-ig volt hatalmon, életrajzát ld. al-Fāsī, *ʿIqd* VII/28–31. (2324. életrajz)

dīwān aṣ-Ṣināʿāt is vezette. Utóbbi minden bizonnyal a fusṭāṭi hajógyár és kikötő felügyelő szerve – talán a *dīwān al-ǧihād* elődszerve vagy valamelyik ága – lehetett.[579]

3.3.4. Különböző adónemek hivatalai

3.3.4.1. A fejadó és a gazdátlan örökségek hivatala

Az általában *›ǧizya‹* néven ismert, nem muszlim kisebbségekre kivetett fejadót a fāṭimida időkben elsősorban *›al-ǧawālī‹* néven említették. Ennek és a közvetlen örökösök híján gazdátlanná váló örökségek *[al-mawārīṯ al-ḥašrīyya]* kezelése egy hivatalban egyesült. Azon túl azonban, hogy ezt is egy igazolt tanú vezette, és írnokok dolgoztak benne, mást nem tudunk meg róla az igazgatási forrásainkból.[580]

A fejadóról Ibn Mammātīnál az alábbi meghatározást olvashatjuk: "Kötelező a szabad és felnőtt védett kisebbségekre nézve, az asszonyok, a gyermekek, a szerzetesek, a rabszolgák és a bolondok kivételével."[581] Az öregeket és a fizetésére képtelen szegényeket illetően két ellentétes felfogást idéz: az egyik szerint fizetniük kellett, a másik szerint nem. Azoknak, akiket periodikusan sújtott az őrület, fizetniük kellett a fejadót. Hozzáteszi, hogy a megírás idején – tehát már az Ayyūbidák alatt – három szintje volt a különböző vagyoni helyzetű adóalanyokhoz igazodva, ezeket a szinteket pedig különböző dokumentumok a korábbi időszakok vonatkozásában is megerősítik.[582] Azt is megtudjuk, hogy a maga korában a holdév utolsó hónapjában hajtották be, de ›régebben‹ – talán a fāṭimidák idején – az év első napjaiban került sor a kivetésére.[583]

Az örökösödés tekintetében a két örmény vezír egy-egy intézkedését ismerjük. Eszerint Badr al-Ǧamālī bevezette az ún. ›általános jogi irányzatot‹ *[al-maḏhab ad-dārīǧ]*, miszerint mindenki saját jogi iskolája szerint örökíthette tovább a vagyonát.[584] A fia, al-Afḍal jótettei közé sorolják, hogy szigorúan megtiltotta a fel nem vett örökségek kincstárba olvasztását, helyette a megőrzésüket rendelte el a jogos örökösök felbukkanásáig – a sors fintora, hogy halála után a kalifa első dolga volt az ő javait az államkincstárba szállíttatni.[585]

---

[579] *Baṭārīka* II/3/209.
[580] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 92; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/496.
[581] Ibn Mammātī, *Qawānīn* 317–318.
[582] A fejadó mértékét és beszedését illetően részint a kairói geniza, részint a javarészt Bécsben őrzött fāṭimida papiruszleletek számos apró részletet őriztek meg, hasonlóan al-Maḫzūmī adminisztrációs kézikönyvéhez. Ld. Sayyid, *Dawla*, 523–527.
[583] Uo.
[584] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/89.
[585] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 83; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/72.

A pátriárkák történetét feldolgozó krónika két, fejadó beszedésével megbízott személy nevét őrizte meg: al-Yāzūrī idején Nāṣir ad-Dawla feladata volt az alsó-egyiptomi *ǧawālī* beszedése,[586] Badr al-Ǧamālī alatt, a kopt 802. évben/1085-6 során pedig a főbíró, Ibn Kaḥḥāl felelt a fejadó összegének egységesítéséért.[587] Nāṣir ad-Dawla bizonyára helytartói minőségben felelt az adó beszedéséért, nem pedig a központi hivatal vezetője vagy alkalmazottja volt, utóbbi esetben viszont elképzelhető, hogy Ibn Kaḥḥāl bírói funkciói mellett vezette a szervet – egy igazolt tanú iránt támasztott követelménynek bizonyára ő is megfelelt. Azt ugyanakkor nem tudjuk, hogy már ekkor főbíró volt-e, illetve hogy milyen minőségben rendelkezett a fejadó mértékének megszabásáról.

3.3.4.2. A ḫarāǧī és hilālī hivatala

A két kifejezésre nem találunk magyarázatot Ibn aṭ-Ṭuwayr al-Qalqašandī által továbbhagyományozott szövegében, de úgy tűnik, hogy a hivatal kezelési körébe tartozó jövedelmek beszedésének ütemezésére utalnak. A meghatározás szerint ugyanis az állami bérházak *[ar-rabāʿ]*, illetve az iszlám jogban nem megalapozott adók *[al-mukūs]* tartoztak ehhez a hivatalhoz.[588] Előbbieket a holdnaptár hónapjai szerint adták ki, utóbbiak esetében – bár egy rendkívül szerteágazó, a legkülönfélébb termékekre és szolgáltatásokra kivetett terheket magába foglaló gyűjtőfogalomról van szó – viszont nem igazodtak az évszakokhoz képest folyton elcsúszó muszlim holdnaptárhoz, ahogy a termésre kivetett földadó *[ḫarāǧ]* esetében sem tehették.[589] A kopt egyháztörténeti munka bizonyítja a legjobban, hogy egyszerre kétféle időszámítás volt használatban, és azt is, hogy az adófizető alattvalók közé tartozó koptok számára – a belső ügyeikben használt kopt időszámítás mellett – a *›ḫarāǧī‹* év volt az elsődleges. Amikor ugyanis a muszlim naptár szerinti évet jelölik meg, nem mulasztják el feltüntetni a *›hilālī‹* kiegészítést. A *›ḫarāǧī‹* időszámítás kezdete ugyanúgy a *hiǧra* volt, mint a muszlim időszámításé, de hónapjait a kopt naptárból vették (az év így a Nílus szeptemberi áradásával kezdődött). Mivel a Julianus-rendszerű kopt napév 1/33-nyi évvel hosszabb a holdévnél, 33 évente egyévnyi elcsúszás alakul ki a két naptár között. Mivel ezt a jelek szerint al-Muʿizz kalifa Egyiptomba érkezése óta nem korrigálták, az 6/12. század elejére négyéves elcsúszás alakult ki a két naptár között. Végül az újonnan létrehozott végrehajtó hivatal vezetője, Ibn Abī l-Layṯ javaslatára 501 *muḥarram*/1107 szeptemberében aztán az Īwānban felolvasott – mellesleg Ibn aṣ-Ṣayrafī által

[586] *Baṭāriḳa* II/3/177.
[587] *Baṭāriḳa* II/3/218.
[588] A ›törvénytelen‹ adókról, amelyek alatt elsősorban a kereskedelmi vámokat értették, ld. Māǧid, *Nuẓum*, 117–118; Sayyid, *Dawla*, 512–514. A vámügy működéséről sok adatot tudhatunk meg a geniza dokumentumaiból és al-Maḫzūmī munkájából is. Utóbbi alapján a földközi-tengeri kikötők vámgyakorlatáról, illetve a külföldiekkel folytatott kereskedelem lebonyolításáról ld. Cahen, C., Douanes et Commerce dans les Ports méditerranéens de l'égypte médiévale d'après le Minhādj d'al-Makhzūmī. *JESHO* 7/3, 1964, 217–314.
[589] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 93; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/496.

szerkesztett – rendelet született a két időszámítás összehangolásáról és a *›ḫarāǧī‹* évnek a *›hilālī‹* évhez történő megfeleltetéséhez, továbbá a régi évszámok hivatali használatának beszünetéséről. Azonban maga a kopt krónika a legjobb bizonyíték arra, hogy erre a váltásra azonban a kormányzati szándék ellenére nem került sor; valószínűleg megoldhatatlan nehézségeket okozott volna az Egyiptom-szerte napévek alapján működő adminisztráció összes szintjének átállítása a teljesen új időszámítás alkalmazására.[590]

A bérházak[591] jelentőségét mutatja, hogy számos forrás megemlékezik róluk. Nāṣir-i Ḫusraw az 5/11. század közepén így ír: "Hallottam, hogy Kairóban és al-Fusṭāṭban 8000 ház/palota van az uralkodó tulajdonából, amit bérbe adnak, és minden hónapban bért szednek érte."[592] Később azt is megtudjuk tőle, hogy egy négyemeletes, 20x12 könyök alapterületű házat havi 15 dínárért lehetett bérbe venni.[593] Ha a bérházak száma nem is pontos, az kitűnik, hogy a fāṭimida kincstár tetemes mennyiségű ház után szedett havi bérleti díjat. Al-Qalqašandī megőrzött egy nevek és datálás nélküli dokumentumot, amiben egy emírre bízzák a két főváros bérházainak felügyeletét, jól mutatva a pozíció kiemelt voltát.[594]

3.3.5. Egyéb hivatalok

3.3.5.1. A ṭirāz-hivatal

Ez a szerv az állandó jelzőjével a ›nemesnek‹ *[šarīf]* nevezett, *›ṭirāz‹* megjelölésű, kiváló minőségű, uralkodói monopóliumként termelt, különleges feliratszövésekkel elláttott textíliáért felelt, amiből az uralkodó különbejáratú ruhái és textiltárgyai – például a napernyője, lovának díszei – készültek.[595] A felbecsülhetetlen értéket képviselő szövetek ellenőrzése rendkívül megtisztelő és nagy keresettel járó hivatal volt. Vezetését a legelőkelőbb írnokokra vagy katonákra bízták, akik az év nagy részében a termelés központjaiban, elsősorban Damiettában *[Dimyāṭ]* és Tinnīsben, a két földközi-

[590] *Baṭāriḳa* III/1/4–5; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/40.
[591] Sayyid, *Dawla,* 529–531. Māǧid csak megemlíti a kérdést, ugyanakkor megemlíti, hogy a bérházak mellett a kalifa és családja magánjövedelmében kitüntetett szerepet játszottak a birtokukban levő földek, illetve a kereskedelemben használt hajók. *Nuẓum*, 122.
[592] Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma*, 77.
[593] Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma*, 80.
[594] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/451–452.
[595] A korabeli textiliparról és kiemelten a *ṭirāz*ról ld. Sayyid, *Dawla*, 473–481. A ṭūlūnida előzményekre kitüntetetten hangsúlyt fektetve a textilipar tőkehátterét, befektetőinek állami hivatalnokokkal és vallásjogászokkal való összefonódását mutatja be Frantz-Murphy, G., A New Interpretation of the Economic History of Medieval Egypt: The Role of the Textile Industry 254-567/868-1171. *JESHO* 24/3 /1981, 274–297.

tengeri kikötővárosban állomásoztak, amelyek egyben az egyiptomi textilipar központjai is voltak.[596]

A hivatalvezető munkáját száz ügynök *[mandūb]* segítette. Minthogy kikötővárosokhoz kötődött a tevékenysége, amelyek közül Tinnīs szigeten épült, és a szállítás Kairó felé hajókon történt, ilyen vízi szállítóeszközök felett a hivatalvezető is rendelkezett: volt egy *ʿušārī dīmās* és három *dukkāsa*-típusú hajója,[597] amiknek a személyzetét a hivatal fizette. Mivel a hivatalvezető személyes kapcsoaltban állt az uralkodóval, ami rendkívüli bizalmi státuszt jelentett, csak legközelebbi rokonai közül választhatott magának helyettest, aki távollétében a kikötővárosi üzemekben helyettesítette, de szükség esetén az udvarban is. A hivatalvezető havi 70 dínárt, a helyettese 20 dínárt kapott fizetés gyanánt.

Amikor elkészültek az udvari megrendelések, a hivatal vezetője Kairóba utazott, miután a helytartó és más emberek jelenlétében kosarakba csomagolták a textíliákat. Kairóba érve az uralkodótól kapott hátasállatot, a késői időszakban a palota közelében lévő al-Ġazzāla-palotában *[manẓara]* szállásolták el. A fővárosban külföldről érkezett díszvendég módjára kezelték és látták el, ő pedig a palotában személyesen, egyenként mutatta be az értékes szöveteket az uralkodónak a kalifa szolgáinak segítségével, ami rendkívüli kegy volt. A bemutató végeztével a ruhaneműket és textíliákat az erre szakosodott kincstárba vitték, a *ṭirāz*-felelős pedig díszruhát kapott a kalifától, méghozzá a csak neki fenntartott, nem nyilvános módon. A *›dār aṭ-ṭirāz‹* Ibn aṭ-Ṭuwayr szerint minden évben tízezer dínárjába került a textíliák kincstárának.[598] Al-Maʾmūn életrajzából értesülünk róla, hogy a *ṭirāz taḏkirá*ja – feltehetően a rá költött összegek jegyzéke – al-Afḍal alatt 31,000 dínár volt, de al-Āmir alatt 43,000 dínárra nőtt.[599] Ez horribilis összeg, és nyilván a reprezentációs kiadások növelésének sorába illeszkedik. Minthogy a későbbiekből nem tudunk olyan tényezőről, ami a textíliákra fordított költségek drasztikus csökkenését – netán a textíliák árcsökkenését vagy a pénz megerősödését – eredményezte volna Ibn aṭ-Ṭuwayr idejére, arra kell gondolnunk, hogy az életrajzban említett adatok az összes *ṭirāz*-költségre vonatkoztak, aminek a *›dār aṭ-ṭirāz‹* csak egy részét képezte.

---

[596] A luxuscikkeket – színes vásznat és a színváltoztató *būqalamūn*t – előállító tinnīsi textiliparról és azon belül a kizárólag egyiptomi uralkodó számára termelő textilüzemről a szemtanú Nāṣir-i Ḫusraw is megemlékezik útleírásában, bár magát a *ṭirāz* szót nem használja. Egy rövid utalás erejéig Damiettára is kitér, megemlítve, hogy ott készítették a fehér vásznat. *Safarnāma, 63–66.* A két nagy városon kívül a közeli, az értékes *›dabīqī‹* szövetnek nevet adó Dabīq, valamint Šaṭā és Tūna számított textilipari fellegvárnak. Sayyid, *Dawla*, 474.

[597] Az *›ʿušārī‹* és a *›dīmās‹* két külön hajótípusként szerepel a fentebb tárgyalt, hajóépítésért felelős hivatalról szóló szövegben (Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 94). Elképzelhető, hogy valamelyik típus hadihajó volt, ami az értékes rakomány védelméért felelt.

[598] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 101–104.

[599] al-Maqrīzī, *Muqaffā* VI/486.

3.3.5.2. A vallási alapítványok hivatala [dīwān al-aḥbās]

Az iszlám világ egészéhez hasonlóan Egyiptomban is léteztek jótékony célokra fenntartott kegyes alapítványok *[waqf, ḥubs].* Maga Badr al-Ǧamālī is létrehozott egyet családja számára. A fāṭimida állam az omajjád korra visszamenő gyakorlat folytatásaként gondoskodott a kegyes vallási alapítványok *[waqf, ḥabs]* felügyeletéről.[600] Ibn aṭ-Ṭuwayrra hivatkozva al-Qalqašandī elmondja, hogy az ›alapítványok hivatala‹ *[dīwān al-aḥbās]* volt a legbiztosabb hivatal, amit természetesen csak muszlim írnokok vezethettek, de közülük is csak a hitelesített tanúk *[šuhūd muʿaddalūn].* Két írnok és két segéd dolgozott a hivatalban az elszámolások intézésén, amelybe felvittek minden földterületet *[riqāʿ]* és juttatást, és a belőle szedendő adót úgy Alsó-, mint Felső-Egyiptomot illetően.

Több igazgató *[mudīr]* vagy ügyintéző *[mudabbir]* tényked ett itt a juttatásban részesülők képviseletében, hogy megszerezzék a járandóságaikat a bérek hivatalától. Ezeket csak tanúsítvány ellenében utalták ki a kedvezményezettek számára, amit a mecsetek és dzsámik felügyelője állított ki arról, hogy egész hónapban ellátták azt a szolgálatot, amire az alapítványt eredetileg létrehozták. Késlekedés esetén a juttatás is késett, folyamatos elmaradás esetén pedig más célra fordították, kivéve az emlékhelyek *[mašhad]* őrzőinek járó jövedelmeket, de azokat is megbízható embernek juttatták a hibázók helyett. Az emlékhelyek vízellátásuk folyamatos biztosítására 50-50 dirham juttatásban részesültek, és a Qarāfa-temető kútjának vízhordóit is ebből az összegből fizették.[601] Érdekesség, hogy a *ḥubs* intézménye a korabeli kopt egyházban is létezett.[602] Hivatalvezetőket nem ismerünk a korból, de egy konfliktust, amiben a hivatal is érintett volt, igen: Abū l-Yumn Wazīr, az alsó-egyiptomi felügyelő Birkat al-Ḥabaš közelében felújított templomát 1101-ben kénytelen volt mecsetté alakítani, mert az engedélyezetlen felújításkor állítólag egy *ḥubs*-földre telepített kertet. Al-Afḍal az ügyet demonstratív módon zárta le: személyesen vonult ki a terepet megszemlélni a bírók és tanúk felvonultatásával, és jelentős bírságokat szabott ki Abū l-Yumnra, amíg át nem építtette a templomot.[603]

3.3.5.3. Az egyes régiókért felelős hivatalok

Al-Qalqašandī Ibn aṭ-Ṭuwayrra hivatkozva három, Egyiptom egy-egy régiójáért felelős hivatalt sorol fel: Felső-Egyiptom *[aṣ-Ṣaʿīd]*, Alsó-Egyiptom *[Asfal al-arḍ]* és a kikötővárosok *[aṯ-ṯuġūr]* dívánját. Utóbbi alá Alexandria, Damietta, Nastarūh, al-Barallus és al-Faramā városai tartoztak a felsorolás szerint. A három hivatal saját illetékességi területén ugyanazokat a feladatokat látta el.

---

[600] Māǧid, *Nuẓum*, 121; Sayyid, *Dawla*, 547.
[601] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 91–92; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/494-5.
[602] *Baṭāriḳa* III/1/6.
[603] *Baṭāriḳa* II/3/249.

A hivataloknak több fiókja *[farʿ]* működött, bizonyára a rájuk bízott területek különböző településein, alsóbb rangú központjaiban. Az ezekben dolgozó írnokok között voltak felosztva az elszámolások, és az ő feladatuk volt a késedelmes befizetésekre való emlékeztetők megírása. A hivatalvezető saját kezűleg leírta ezeket és a ›nagy hivatal‹ – azaz valószínűleg a hivatal központja – vezetőjéhez vitte, aki ellenjegyezte és kamarások vagy mások kíséretében feljebb továbbította a kormányzat felé. A helyi hivatalvezetőknek napi beosztása *[muyāwama]* volt, idejüket pedig ennek megfelelően a különféle helyi ágaknál dolgozó beosztottjaiknál töltötték, és másolatokban továbbították az ottani feljegyzéseket a főhivataloknak.[604]

A vizsgált korszakból csupán egyetlen hivatalvezető nevét ismerjük, a fentebb már említett, al-Mustaʿlī alatt hivatalban lévő keresztény Abū l-Yumn Wazīrt, aki gyaníthatóan már Badr al-Ǧamālī idején magas államigazgatási rangokat viselt, és feltehetően al-Afḍal és al-Āmir idejében is ő vezette Alsó-Egyiptom pénzügyigazgatását.[605]

3.3.5.4. Az állami haszonállatok hivatala

A szó szerint ›patahivatal‹ *[dīwān al-kurāʿ]* néven ismert szervezet feladatkörébe az állami istállók és a benne tartott, részben hordszékek vitelére felkészített hátasállatok: lovak, tevék, öszvérek gondozása, a felszerelésük karbantartása, továbbá az ellátmányuk biztosítása volt. Fennhatóságuk alá tartoztak az udvar egzotikus állatai – elefántok, zsiráfok és egyebek – is, illetve az állatgondozók ellátását is innen folyósították. A hivatalt két írnok, egy pénzügyi ellenőr *[mustawfī]* és két segéd működtette.[606]

A kalifa két nagy istállóval rendelkezett, ahol a különleges célokra használt lovakat tartották. Az egyik, az *›aṭ-ṭārīma‹* a kalifa számára benne létesített, kupolás épületről kapta nevét. Ez a keleti palota Daylam-kapuja közelében, az épülettől délkeletre helyezkedett el. A másik az *›al-ǧimmīza‹* néven ismert az udvarán álló szikamorfáról, amely a délnyugati Zuwayla-negyedben, a kisebbik, nyugati palota és a hozzá csatlakozó Kāfūr-kert közelében állt. Az istállókban 500-500 lovat tartottak, részben az uralkodó saját használatára, részben az udvaroncok és hivatalnokok juttatásaiként, részint az ünnepi felvonulások céljából. Az állatok ellátására mindkét istállóban volt egy-egy kút, illetve raktárak a takarmány számára.

---

[604] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 91–92; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/495.

[605] Minderre csak az építkezéseiből következtethetünk. Már 478/1085-6-ban meglehetősen gazdag volt, mert ekkor fiával, Abū Manṣūrral együtt felújíttatta, kilátóval *[manẓara]* bővítette és felszerelte al-Martūtī templomát Fusṭāṭ városától délre, al-ʿAdawiyyában. (Abū Ṣālih, *Tārīḫ*, 57). Al-Afḍal és al-Āmir idején pedig Ṭamwayh kolostorát újította fel és látta el új felszerelésekkel, a vezír pedig előszeretettel időzött ott, és saját kertet is létrehozott a közelében. (Abū Ṣālih, *Tārīḫ*, 85.)

[606] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha,* 93–94; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/496.

Az egyes istállókban minden három állatra jutott egy ›vezető‹ *[sāʾis]* néven ismert gondozó, és mindegyiknek volt egy-egy ›rögzítője‹ *[šaddād]* – utóbbiak feleltek az állatok tényleges vezetéséért a felvonulásokon. 20 ›vezetőre‹ jutott egy-egy ›felügyelő‹ *[ʿarīf]*, aki a lovak kincstárból történő felékesítésért felelt. Az istállók élén egy-egy ›szelídítő‹ *[rāʾiḍ]* azaz irányító állt, aki jelentős anyagi juttatásban részesült. A neve onnan származott, hogy a felvonulások előtt az ő feladata volt a kalifa lovának kiválasztása és trenírozása: az istálló hatalmas udvarán, a felvonulás zaját imitáló körülmények között lovagolt rajta, miközben egy öszvéren ülő – ezáltal saját hátasát is felkészítő – *ustāḏ* napernyőt hordozott felette.[607]

A két említett istálló mellett bizonyára számos másik is létezett a hadsereg lovai számára, továbbá az egyéb hátasállatok – öszvérek, tevék – és a hivatal hatáskörébe tartozó egzotikus állatok tartására, de ezekről nem maradt fenn biztos adat.

3.3.6. A kincs- és raktárak

Az al-Mustanṣir uralkodásának középső szakaszát beárnyékoló nagy válság idején a török hadsereg kifosztotta a kalifa mesés gazdagságú kincstárait. Erről a folyamatról és az itt talált értéktárgyakról egy igen terjedelmes, egykorú leírást őrzött meg számunkra al-Maqrīzī Fāṭimidákról írott krónikájában, ami önmagában is kiválóan érzékelteti az egyiptomi uralkodóház gazdagságát és vagyontárgyainak sokszínűségét az ötvösmunkáktól kezdve a drágaköveken, textileken, könyveken át egészen a fegyverekig bezárólag.[608] A már felsorolt, ünnepi felvonulásokon parádéztatott uralkodói szimbólumokat is a hatalmas kincstárkomplexumban őrizték. A kincstárak pénzügyigazgatástól elkülönülő kezelését az indokolja, hogy ezek az intézmények részben kincsképző és reprezentációs, részben ellátási célokat szolgáltak, kifejezetten pénzügyi szerepet nem töltöttek be, szemben az alig ismert, valóban pénzügyekkel foglalkozó kincstárral *[bayt al-māl].*

Al-Maqrīzī az alábbi, külön kincstárral rendelkező dolgok nevét őrizte meg a *›Ḫiṭaṭ‹* című munkájában: könyvek, zászlók, fegyverek, pajzsok, nyergek, berendezések, textíliák, ételek, italok, fűszerek, sátrak. Ezen kívül ide sorolt néhány különálló épületet is, mint a palota konyhájaként és éléskamrájaként működő *›Dār al-fiṭra‹*, vagy az oktatásra szolgáló *›Dār al-ʿilm‹* intézményét[609] vagy

[607] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha,* 135–138; Sayyid, Capitale, 282–287.
[608] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/280–296. A szöveg eredetéről ld. Halm, *Das »Buch der Schätze und Raritäten«.*
[609] A Tudás Házával kapcsolatos ismereteket, benne az al-Afḍal és al-Maʾmūn korabeli bonyodalmakat összefoglalja Halm, H., Al-Azhar, Dār al-ʿIlm, ar-Raṣad. Forschungs- und Lehranstalten der Fatimiden in Kairo, *IESFAME.* 99–109.

Aftakīn palotájának kincstárát.[610] A kincstárak nem mindegyikéről rendelkezünk részletes leírásokkal.

A külvilág számára átláthatatlan működésű kincstárak vezetőiről és működéséről nem maradtak fenn adatok a korból. A legtöbbször a zászlókincstárral találkozunk a forrásokban, de a *›ḫizānat al-bunūd‹* nem a lobogók kitüntetett szerepe miatt kapott előkelő helyet a krónikai hagyományban, hanem azért, mert előszeretettel használták előkelő foglyok börtöneként és kivégzőhelyeként – már al-Falāḥī vezír itt végeztette ki egy riválisát, aztán leváltásakor ő is ide került, majd 440/1048-ban kivégezték. Al-Yāzūrī utóda, al-Bābilī is itt raboskodott egy ideig. Badr al-Ǧamālī az etiópiai viszonyrendszer egyes szereplőit és kivégzése előtt a fentebb említett keresztény tanácshivatali vezetőt, Ibn aẓ-Ẓālimot is ide záratta. Itt végezték al-Afḍal rokonai is 515/1121 után, illetve al-Maʾmūn és támogatói három évnyi raboskodás után, 522/1128 során.

A legtöbb kincstárról nincsenek részletes adataink, azon túl, hogy milyen jellegű és mennyiségű értéktárgyakat tartalmaztak, milyen berendezéseik voltak és az uralkodó milyen módon tartott bennük szemléket, továbbá, hogy ezen szemlék alkalmával mennyi pénzt osztott szét a kincstár alkalmazottai között.[611] A források tanúsága szerint a kincstárak legalább egy részéért egy-egy ún. ›őrző‹ *[ḥāmī]* és egy-egy ›tanú‹ *[šāhid]* felelt – utóbbi az italkincstár esetében előkostolói feladatokat látott el – és egy-egy szolgáló felelt a tisztán tartásukért.[612]

3.3.6.1. A textíliák kincstárai

A mindennapi reprezentációban és kegyosztásokban betöltött kiemelt szerepe miatt egyedül a textíliák kincstárait *[ḫazāʾin al-kiswa]* kívánjuk külön tárgyalni. Feltehetően ennek a szerepnek köszönhető, hogy al-Qalqašandīnál ez az egyetlen olyan kincstár, amit a központi hivatalok között listáz – igaz, anélkül, hogy érdemi információt közölne róla.[613]

Ibn aṭ-Ṭuwayrtól tudjuk, hogy a ruhakincstár két részből állt: egy külsőből *[ẓāhira]* és egy belsőből *[bāṭina]*. A belső ruhakincstár a kalifa ruházkodásáért felelt, vezetője sajátos módon egy nő volt, aki az állandó ›kincstárnokok éke‹ *[zayn al-ḫuzzān]* titulus birtokosa volt. Őt 30 szolgálólány segítette a munkájában. A külső kincstárat az udvar egy magas rangú tagja – jobbára az *ustāḏ*ok egyike – vezette, és benne tevékenykedett az ›szabászmester‹ *[ṣāḥib al-miqaṣṣ]*, aki a palota számára dolgozó szabók feje volt. Innen látták el az uralkodó családját, udvaroncokat, hivatalnokokat,

[610] al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/355–401.
[611] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 135–138; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/475–478.
[612] A kincstárakról szóló leírások helye: Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 126–135; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/475–478.
[613] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/494.

követeket és vendégeket a rangjuk szerint ruhaajándékokkal és jutalmakkal kinevezéseik és az ünnepek alkalmával.[614] Az itt található szövetekből és ruhákból az egyiptomi köznép is részesült – állítólag évente valamivel több mint 600.000 dínár értékben osztottak ki ruhákat.[615]

3.4. Vallási jellegű hivatalok

Teokratikus állam lévén, feltételezhetnénk, hogy a Fāṭimida Kalifátusban a szunnita modellnél jóval nagyobb mértékű ellenőrzés érvényesült a vallási élet és az ezt felügyelő, irányító szervek felett. Ehhez képest csak egyetlen jelentős, érdemi különbséget tapasztalhatunk: a missziós szervezet meglétét, amely kül- és belföldön az *ismāʿīlī* doktrína elterjesztését és ezáltal a dinasztia iránti hűség megteremtését tűzte ki céljául. A belföldi hittérítő tevékenység azonban, úgy tűnik, nem volt agresszív és széles körű. A meglévő vallási struktúrákat és funkciókat azonban érdemben nem változtatták meg a fāṭimida időszakban, még csak a korábbiaknál szorosabb ellenőrzés alá sem vonták őket, így aztán a jogszolgáltatás, a közerkölcsök felügyelete továbbra is a megszokott módon zajlott. Ugyan szigorúan véve ezek nem igazgatási szervek, az államban betöltött jelentőségük miatt röviden mégis szükségesnek tartjuk a tárgyalásukat.

3.4.1. A bírói szervezet

A bírói szervezet az *ismāʿīlī* Fāṭimidák alatt nem tért el érdemben a szunnita világ hasonló berendezkedésétől: a *qāḍī*k az uralkodó képviseletében, annak kinevezettjeiként szolgáltattak igazságot a rájuk bízott területen.[616] Sajátos módon a Fāṭimidák sokáig tartózkodtak attól, hogy saját vallási irányzatuk egy képviselőjét helyezzék Egyiptom élére, így a hódítás után meghagyták hivatalában a 348/959 óta hivatalában lévő, Bagdadból kinevezett Abū Ṭāhir aḏ-Ḏuhlīt, aki 366/976-os megbetegedéséig maradt a hivatalában. A jeles *ismāʿīlī* jogtudós, al-Qāḍī an-Nuʿmān, majd az ő fia, ʿAlī csak tanácsadóként és segítőként került a régi főbíró mellé. Utóbbi megszerezte a teljes birodalom bírói szervezete feletti ellenőrzést, mindazonáltal még nem nevezték főbírónak *[qāḍī l-quḍāt]*. ʿAlī ibn an-Nuʿmān fia, al-Ḥusayn 389/998-ben készült kinevezési okmánya ránk maradt al-Qalqašandīnál, és nem láthatjuk benne a főbírói titulust.[617] Ugyanakkor a számára kijelölt területek alapján egyértelmű, hogy a későbbi *qāḍī l-quḍāt* pozícióját szerezte meg, ugyanis a bevezetőben láthatjuk, hogy az egész birodalom területe a fennhatósága alá tartozott: Kairó, al-Fusṭāṭ és Alexandria a hozzájuk

[614] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 128–130.
[615] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/343.
[616] A fāṭimida bírói szervezetről, ld. Māǧid, *Nuẓum*, 140–141; Sayyid, *Dawla,* 361–369.
[617] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/385–388.

tartozó tartományokkal, a két szent város, a szíriai tartományok *[aǧnād]*, illetve a maġribi tartományok.[618]

Hasonlóan a szunnita világban létező párjához, a fāṭimida főbírói hivatal is kizárólag a birodalom fennhatósága alá tartozó többi kádi kinevezéséért és leváltásáért, illetve tevékenységük felügyeletéért felelt, emellett a fővárosi ítélkezést vezette helyettesek segítségével. Feljebbviteli fórumként ugyanakkor nem működött, és hatalma egyéb jogszolgáltatással kapcsolatos intézményekre sem terjedt ki, mint a rendőrségé *[šurṭa]* és a piaci felügyelőségé *[ḥisba]*. A fent említett kinevezési okmány, miután tömören kifejti, hogy milyen feladatot ruház a főbíróra, a továbbiakban részletes utasításokat tartalmaz a kinevezett főbíró részére, amelyek alapján láthatjuk a főbírói feladatokat:

(1) Higgyen Istenben.

(2) Tartsa magát a kalifa rendeleteihez, a Korán ítéleteihez, illetve a próféta imámok által is követett hagyományaihoz az igazságos ítélkezésben.

(3) Az Isten által előírt igazsággal, kedvezés és udvariaskodás nélkül fogadja és engedelmeskedjen annak, amit a kalifa előír a vezírnek, Barǧawānnak.

(4) Álljon a peres felek rendelkezésére és ítéljen köztük igazságosan, elfogulatlanul.

(5) Felügyelje a tanúkat, akikre az ítélkezésnél hagyatkozik.

6) Az árvák, kijelölt örökösök, értelmi fogyatékosok és a vagyonukat kezelni más okból nem tudók vagyonát őrizze meg számukra gyámjaikkal szemben.

(7) Felügyelje a mecsetekben dolgozó imámokat, hitszónokokat és müezzineket és más alkalmazottakat, illetve az imahelyek anyagi szükségleteit.

(8) Felügyelje a pénzverdét *[dār aḍ-ḍarb]* és a bennük használt arany és ezüst tisztaságát.

(9) A rábízott területek közül azokon, amelyeket nem tud felkeresni, hagyatkozzon a legalkalmasabb és legmegbízhatóbb segítőkre.

3.4.1.1. A főbíró megjelenése, juttatásai

Ibn aṭ-Ṭuwayr leírásából viszonylag sok ismeretünk van a késő-fāṭimida főbírói intézmény vonatkozásában. A szerző szerint a főbíró volt a legmagasabb rangú állami tisztviselő a ›tollforgatók‹ vagy ›turbánosok‹ (azaz a civilek) között.[619] A béradatokból tudjuk, hogy havonta száz dínárt keresett, amivel a legmagasabb fizetési kategóriában volt a vezír és az udvari tisztviselők után.[620] Öltözetéről azt tudjuk meg, hogy aranyozott ruhát és nyakékeket viselt, ehhez pedig a vezíri ornátus kap-

[618] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/385.
[619] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 107; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/336; uő. *Ḫiṭaṭ* II/340–342.
[620] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha,* 84; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/340; uő. *Ḫiṭaṭ* II/334.

csán találunk adalékot: amikor Badr al-Ǧamālī ruhájáról azt olvashatjuk, hogy bojtos állkötőt *[al-ḥanak maʿaḏ-ḏuʾāba al-murḫāt]* és különleges fejsálat *[aṭ-ṭaylasān al-muqawwar]* kapott, a szerző megjegyzi, hogy ez a fő*qāḍī* öltözete volt.[621]

A fő*qāḍī* keddenként és szombatonként a fusṭāṭi nagymecsetben tartott ülést, ahol az előkelőségeknek kijáró *›ṭarrāḥa‹* és selyem *›masnad‹* ülésein foglalt helyet. Előtte egy kalifai kincstárból biztosított, ezüsttel díszített tintatartó állt állvánnyal, amiknek külön e célra fizetett hordozója volt. Az ilyen ítélkezési alkalmakon az igazolásuk sorrendjében tőle jobbra és balra helyet foglaló tanúk vették körbe és öt kamarás szolgálta: kettő a jelenlétében, kettő a számára lekerített rész *[maqṣūra]* bejáratánál várta a parancsokat, egy pedig a peres feleket vezette be hozzá.

A főbíró számára az állami istállókból biztosítottak egy szürke öszvért, amelyhez hasonló színű öszvért senki más nem kapott. A hátasállat ékes és értékes felszerelését a lószerszámok kincstárából hozták el számára. Mindezt a felvonulásokon nyakékek és aranyozott díszruhák egészítették ki, körülötte pedig Korán-recitátorok és müezzinek vonultak. Az uralkodó szertartásos reggeli üdvözletén hétfőnként és csütörtökönként vett részt, amikor a kincstárnok megjelent nála. Közben a helyettesei folytatták az ítélkezést.[622] Az ünnepek alkalmával előkelő pozíciót foglalt el az uralkodó közelében az imák és szentbeszédek, illetve az áldozati állat levágása alkalmával – sokszor helyettesítette is az imámot a prédikációban és az ima vezetésében.[623]

3.4.1.2. A kor főbírói

Amint al-Yāzūrī pályája kapcsán már említettük, az 5/11. század közepéig a főbíróság és a misszió vezetését javarészt a Banū n-Nuʿmān tagjai látták el. Al-Mustanṣir első főbírója al-Qāsim b. ʿAbd al-ʿAzīz Ibn an-Nuʿmān volt, aki rövid ideig már 418-419/1027-1028-ban betöltötte a hivatalt, amit 427/1036-ban szerzett meg ismét. Mindeközben már legkésőbb 414/1023-4 óta ő vezette a missziót is.[624] Ez csak 441/1049-ben változott meg, amikor al-Yāzūrī megszerezte ezt a két rangot is, de helyettesként megtartotta hivatali elődjét. 442/1050-es kinevezésétől fogva al-Yāzūrī a fāṭimida állam három legfőbb hivatalát egyesítette egy személyben: a vezírséget, a főbíróságot és a misszió vezetését. A válságidőszak közel húsz éve alatt a vezíri és bírói pozíció többször került egy kézbe, a missziót viszont nagyrészt al-Muʾayyad aš-Šīrāzī vezethette.

[621] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 121.
[622] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 107–108; Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/486-487; al-Maqrīzī, *Ittʿāẓ* III/336– 337.
[623] A ceremóniákon betöltött szerepét részletesen összegzi Māǧid, *Nuẓum*, 150–155; Sayyid, *Dawla* 367–369.
[624] Walker, Another Family, 10–12.

Al-Yāzūrī 450/1058-as bukását követően, a válság éveiben a főbírói tisztség gyakran egyesült a vezirátussal. Mindkét pozícióban meghatározó szerepet kapott a Banū l-Fāriqī, amelynek hat tagja 450-461 között számos alkalommal került a bírói szervezet élére – a legtöbbször, hét ízben Ǧalāl al-Mulk Abū Aḥmad Aḥmad b. ʿAbd al-Karīm.[625] A válságidőszakban szintén számos alkalommal volt főbíró a vezírként már említett Ibn Abī Kudayna is. A korszak főbíróinak listája, hasonlóan a vezírekéhez, nehezen rekonstruálható, bár al-Maqrīzī a kor minden uralkodójánál közli az alatta szolgáló bírók listáját. Ezeket a listákat azonban nehéz ellenőrizni, mert a válságidőszakból töredékesen maradtak fent az adatok.

Badr al-Ǧamālī érkezése annyiban változtatta meg a helyzetet, hogy a vezír ellenőrző szerepet kapott a főbíró, rajta keresztül pedig az egész bírói szervezet felett, amit a ›a muszlimok bíróinak garantálója‹ *[kāfil quḍāt al-muslimīn]* titulus fejezett ki. Ibn aṣ-Ṣayrafī egyértelművé teszi, hogy a bírói és misszionáriusi kinevezések ettől kezdve a vezír hatáskörébe tartoztak.[626] Bár az új, katonai vezírek a ránk maradt feliratok és hivatalos iratok szerint nem nevezték magukat főbírónak, Ibn aṭ-Ṭuwayr állítása szerint a *›qāḍī l-quḍāt‹* az ő jelzőjük lett, és a helyetteseikké váló tényleges főqāḍīkat nem nevezték így.[627] A bírói és missziós szervezetet nem minden későbbi vezír tudta hivatalosan is ellenőrzése alá vonni.

Badr al-Ǧamālī érkezését követően nagyon kevés információnk van a főbírók személyét és hivatali idejüket illetően. Ibn aṣ-Ṣayrafī, a kortárs szemtanú sajnos nem említi meg Badr és utódai bírókkal kapcsolatos intézkedéseit. Ibn Muyassar szerint érkezésekor Abū Yaʿlā Ḥamza b. al-Ḥusayn b. Aḥmad al-ʿIrqīt helyezte a főbírói hivatalba.[628] Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī összesen két helyettest nevez meg Badrnak szentelt leírásában: al-Ḥākim b. Wuhayb al-Malīǧīt, akit később leváltott, és a helyére kinevezett Ǧalāl al-Mulk b. ʿAbd al-Karīm al-Fāriqīt.[629] Az első személyiséget nem lenne nehéz azonosítani ʿAbd al-Ḥākim ibn Wuhayb al-Malīǧīval, aki a válságperiódusban több alkalommal is volt vezír és bíró, bár sajátos módon kimaradt Ibn aṣ-Ṣayrafī életrajzgyűjteményéből. A második esetében viszont kétséges, hogy helyes nevet őrzött meg a szerző, ugyanis a már fentebb említett Ǧalāl al-Mulk b. ʿAbd al-Karīm al-Fāriqīról tudjuk, hogy szíriai száműzetésben halt meg –

[625] Történetüket lásd, Walker, Another Family.
[626] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 96.
[627] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 108.
[628] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 40; al-Maqrīzī *Ittʿāẓ* II/313, al-Fāriqī név olvasható, másutt, *Ittʿāẓ* II/334, viszont maga is al-ʿIrqīt nevet ír. Életrajzgyűjteményében al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/381, (436. életrajz), azonban egyértelműen al-ʿIrqī név szerepel; itt megtudjuk róla, hogy 402/1011-2 során született, és nyelvész volt, de bírói karrierjéről semmi sem derül ki, ahogy halálának idejéről sem.
[629] Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Rafʿ al-iṣr* I/134.

ráadásul a róla szóló életrajzban Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī egyáltalán nem említi, hogy Badr alatt is hivatalban lett volna.[630]

Ezen túl al-Maqrīzī az al-Mustanṣir halálhírét követő összegzésben az alábbi bírókat sorolja fel, a megfogalmazás alapján időrendi sorrendben: Abū Yaʿlā (Abū l-Ḥasan) al-ʿIrqī, akit hivatalában ért a halál; majd Abū l-Faḍl al-Quḍāʿī, aztán Ǧalāl ad-Dawla Abū l-Qāsim ʿAlī b. Aḥmad b. ʿAmmār, aztán al-Faḍl b. Nubāta, majd Abū l-Faḍl b. ʿAqīq, majd Abū l-Ḥasan ʿAlī ibn Yūsuf ibn al-Kaḥḥāl, végül Faḫr al-Aḥkām Abū l-Faḍl Muḥammad b. ʿAbd al-Ḥākim. Ez meglehetősen sok név ahhoz képest, hogy a kormányzat stabilan működött, Badr al-Ǧamālīnak pedig nem sok oka volt az eleve általa pozícióba juttatott bírókat gyakran váltogatni. Bár könnyen lehet, hogy néhányan hivatalukban hunytak el, mint al-ʿIrqī, vagy valamilyen botrány miatt leváltották őket, az kevéssé tűnik valószínűnek, hogy mindegyikükre ilyen sors várt volna. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy a vezírnek egyszerre több helyettese is volt a bíráskodás területén – ez nem lenne példa nélküli dolog, hiszen már az 5/11. század első feléből tudjuk, hogy Ibn an-Nuʿmānt két tekintélyes bíró segítette helyettesként. A források egyértelmű megfogalmazása híján nem állíthatunk véglegeset a kérdésben, de úgy véljük, a bíráskodás zavartalan működtetése érdekében valószínűleg többen is segítették a vezírt.

A listában említett utolsó bírót illetően, bár pusztán az apa neve alapján nem szerencsés azonosítani, elképzelhető, hogy al-Malīǧī fiáról van szó, aki al-Mustaʿlī alatt is főbíró lett. A listában szereplő bírókat illetően a legtöbb adatunk Ibn al-Kaḥḥālról van: láthattuk, hogy 1085-6 során az ő ösztönzésére egységesítették a *ǧizya* mértékét. Ugyanakkor az ő nyomására megkülönböztető övek viselését írták elő a keresztények és zsidók számára. Mindez valószínűsíti, hogy már abban az időszakban ő volt a főbíró. Abū l-Ḥasan Ibn al-Kaḥḥāl főbíró volt al-Mustanṣir halálakor is, bár az ezzel kapcsoaltos leírásokban az al-Muʾayyad Naṣr al-Imām címeket és az ʿAlī ibn Nāfiʿ nevet viselte. Ez utóbbi, az apa nevében mutatkozó különbség tévedésnek is betudható. Ő felesküdött al-Mustaʿlīra és al-Afḍal vezírrel együttműködésben megölette az ʿAbdallāh ibn al-Mustanṣir örökösségét hirdető misszionáriust, Barakātot.[631]

Ibn al-Kaḥḥālt még al-Mustaʿlī idején leváltották, utóda pedig ʿAbd al-Ḥākim al-Malīǧī fia lett – ez a tény önmagában megerősíteni látszik, hogy Badr alatt az idősebb al-Malīǧī maga is meg tudta őrizni a befolyását és talán főbírói rangját. Őt még két bíró követte: a 493/1099-1100 során elhunyt

[630] Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra*, 88; Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī, *Raf' al-iṣr* I/83–84; al-Maqrīzī, *Muqaffā* I/502–503. (485. életrajz)
[631] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/12.

Abū ṭ-Ṭāhir Muḥammad b. Raǧāʾ, végül Abū l-Faraǧ Muḥammad b. Ǧawhar b. Ḏakā n-Nābulusī, aki a kalifa halálakor, 495/1101-ben is hivatalban volt.[632]

Al-Āmirt uralkodása alatt hét kádi szolgálta al-Maqrīzī felsorolása alapján. Ibn Ḏakāt egy tanú vádaskodása miatt rövidesen leváltották 495/1102-ben.[633] Ekkor Abū l-Faḍl al-Ǧalīs Niʿma b. Bašīr követte, de lemondott. Utóda ar-Rašīd Abū ʿAbdallāh Muḥammad b. Qāsim b. Zayd aṣ-Ṣiqillī lett, aki hivatalában halt meg. Ekkor ismét al-Ǧalīs kapta meg a hivatalt, de idővel leváltották. Az utolsó főbíró, akit ismeretlen évben még al-Afḍal nevezett ki, Abū l-Fatḥ Muslim b. ar-Rasʿanī volt, aki a Korán-recitálásban mutatott alkalmatlansága miatt 516/1123 során váltott le al-Maʾmūn vezír – legalábbis ez volt a hivatalos indoklás. Utóda Ǧalāl al-Mulk Tāǧ al-Aḥkām Abū l-Ḥaǧǧāǧ Yūsuf b. Ayyūb al-Maġribī lett, aki 521/1127 során bekövetkezett haláláig töltötte be a hivatalt. Végül Abū ʿAbdallāh Muḥammad b. Hibat Allāh b. Muyassar al-Qaysarānī foglalta el a bírói hierarchia csúcsát.[634]

3.4.2. A misszió *[daʿwa]*

A misszió *[daʿwa]* már jóval azelőtt létrejött, hogy a Fāṭimidák családjából tényleges hatalommal rendelkező uralkodóház lett volna.[635] A titokban működő, hierarchikusan felépülő szervezet az iszlám világ számos területén aktivitást fejtett ki az észak-afrikai berber vidékektől Szírián, Jemenen és Iránon át az Indus-menti Multānig. Tevékenységi területük tizenkét, pontosan nem ismert régióra vagy ›szigetekre‹ *[ǧuzur]*) oszlott, amiket egy-egy ›meghatalmazott‹ *[ḥuǧǧa]* rangú misszionárius vezetett.[636]

Al-Mahdī imám nyilvánosságra lépésekor a misszió egy része megtagadta, hogy az addig rejtőző imámok jogos örökösének ismerje el. Ők lettek a *qarmaṭī*k, akik mindenekelőtt az Arab-félsziget és a Szíriai-sivatag beduinjai körében találtak támogatókra, és a félsziget keleti partvidékén, al-Baḥraynban önálló államiságot hoztak létre.[637] A misszió zöme azonban kitartott a Fāṭimidák mellett egészen 487/1094-ig, amikor az iráni és szíriai térség *ismāʿīlī* közösségei megtagadták al-Mustaʿlī elismerését, és fivére, Nizār és állítólagos utódai nevében folytatták térítő tevékenységüket ›új misszió‹ *[ad-daʿwat al-ǧadīda]* néven. A jemeni közösség az 524/1130-as *ṭayyibī* szakadás során pártolt el

[632] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/25, 28.
[633] al-Maqrīzī töredékes életrajzot őrzött meg róla: *Muqaffā* V/509–510. (509. életrajz)
[634] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/72, 93, 119, 132–133.
[635] A téma általános összefoglalásához ld. Daftary, *The Ismāʿīlīs*, 211–237; illetve uő., Ismaili Daʿwa under The Fatimids. *ESFAME* V/73–89. al-Maqrīzī maga is foglalkozik a kérdéssel, mindenekelőtt a beavatási szintekkel: *Ḫiṭaṭ* II/308–318.
[636] Daftary közöl egy al-Qāḍī an-Nuʿmāntól származó listát, de ez inkább népcsoportokat, mintsem földrajzi régiókat mutat, és maga is említ más potenciális ›szigeteket‹. Ld. Daftary, *The Ismāʿīlīs*, 217–218.
[637] A szakadár mozgalomról, lásd, Hajnal, I., *A qarmaṭīk története Baḥrainban. (273/886–470/1078).* Bp. 2013.

Kairótól. A misszió többi részéről nem tudunk, bár valószínű, hogy az *ísmāʿīlī*k mind Észak-Afrikában, mind keleten beleolvadtak a javarészt szunnita többségbe.

A misszió élén a fáṭimida időszakban az *ísmāʿīlī* vallási forrásokban javarészt ›kapu‹ *[bāb]* néven emlegetett főmisszionárius *[dāʿī d-duʿāt]* állt. Bár a vallási hierarchiában közvetlenül az imámot követték, a fáṭimida államiság korában egyértelműen a főbíró mögé sorolták őket, és a funkció betöltőiről és tevékenységükről alig vannak adataink. Ez több okra is visszavezethető: elsősorban arra, hogy a misszió a birodalmon kívül a legtöbb helyen továbbra is titokban működött, emellett a főmisszionáriusok tanító és elméleti munkássága csak az *ísmāʿīlíyya* körein belül volt ismert és bírt relevanciával. A Fáṭimidák bukása után az irányzat elszigetelt és óvatos közösségekbe szorult vissza, az irányzat szellemi termékeinek jó része pedig elveszett vagy napjainkig lappang.

Az 5/11. század volt a misszió fénykora, de egyben hanyatlásának kezdete is. A csúcsidőszakot elsősorban al-Muʾayyad aš-Šīrāzī fő*dāʿī* mintegy 800 ránk maradt vallási tárgyú előadása, és a tanításait Lamak b. Mālik által közvetlenül továbbvivő jemeni Ṣulayḥidák tevékenysége fémjelzi, illetve az a tény, hogy a *qarmaṭī*k baḥrayni államának bukása után hajdani híveik jelentős részben a fáṭimida misszióhoz csatlakoztak.[638] Ugyanakkor veszteségek is érték a politikai célokra is használható térítőhálózatot. Észak-Afrikában szunnita fordulat zajlott le a Fáṭimidák hajdani vazallusai körében, a szíriai, iráni és nyugat-indiai térségben pedig a Ġaznawidák és a Szeldzsuk-dinasztia mért súlyos csapásokat az *ísmāʿīlī* közösségekre, amelyek a hegyvidéki erődökbe húzódtak vissza.[639] Ilyen körülmények között az említett területeken nem sok mozgástere maradt a fáṭimida misszionak al-Mustanṣir idején. Úgy tűnik, a politikai befolyásszerzés eszközeként használható térítő tevékenység csupán egyetlen sávban virágzott: az egyre jobban fejlődő indiai kereskedelmi út mentén. Ennek a kelet felé tekintő gazdaság- és valláspolitikának volt a következménye ʿAyḏāb messze délen fekvő vörös-tengeri kikötővárosának felfejlesztése, az intenzív kapcsolat a Jement uraló, India felé mind vallási, mind gazdasági értelemben közvetítő szerepet betöltő Ṣulayḥidákkal, illetve a máig fennálló gudzsaráti *ísmāʿīlī* közösség létrejötte.[640]

Talán a misszió hierarchikus voltából fakadt, hogy a korabeli imámok javarészt elzárkóztak a misszió alacsonyabb rangú képviselőitől. Al-Muʾayyad fī d-Dīn aš-Šīrāzī, az önéletrajzáról, versei-

[638] Daftary, Ismaili Daʿwa. 85–86.

[639] A fáṭimida-ġaznawida viszonyrendszerről és a kelet-iráni missióról csak röviden emlékszik meg Bosworth, C.E., *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040.* New Delhi 1992, 199–200. A témát bővebben és fáṭimida nézőpontból elemzi Halm, H., Fatimiden und Ghaznawiden, in: *Studies in honour of Clifford Edmund Bosworth.* (I) Ed. I. R. Netton. Leiden 2000, 209–221.

[640] A keleti gazdasági kapcsolat jelentőségéről: Beshir, *The Fatimid Caliphate*, 80–120; az misszió itteni tevékenységéről Daftary, *The Ismāʿīlīs*, 198–201.

ről és teológiai munkásságáról egyaránt ismert későbbi főmisszionárius életírásából kitűnik, hogy Egyiptomba érkezve komoly kihívást jelentett számára, hogy pártfogókat és megélhetést találjon, hiába volt korábban befolyásos és sikeres térítő a fārsi buwayhida udvarban.[641] Nāṣir-i Ḫusraw kairói tevékenységéről nem tudunk sokat, de leírásából kitűnik, hogy a palotába csak úgy jutott be, hogy egy barátja becsempészte oda.[642] Amint korábban említettük, a jemeni *qāḍī* és misszionárius *[dāʿī],* Lamak b. Mālik csak öt év várakozás – és a főmisszionárius mellett töltött tanulóév – után került al-Mustanṣir színe elé.

3.4.2.1. A főmisszionárius

A főmisszionárius,[643] mint említettünk, a vallási hierarchiában elméletileg közvetlenül az imám mögött állt, azonban az állami szertartásrendben megelőzte a főkádi – már amennyiben a két tisztség elkülönült.[644] Fizetésük megegyezett és ruházatuk is ugyanaz volt, de a misszióvezetőt a felvonulásokon az egyébként katonai vezetőknek kijáró dobok és kürtök kísérték, ellentétben a főbíróval.[645]

A misszióvezetőnek fontos tanítószerepe volt, amit a már al-Qāḍī an-Nuʿmān kora óta létező ún. ›bölcseleti összejöveteleken‹ *[maǧālis al-ḥikma]* végzett. Ennek részint a feltehetően székhelyükül szolgáló, al-Ḥākim kalifa által felépített *Dār al-ʿIlm*,[646] részint a palota két kijelölt része adott otthont – a férfiak tanítására az Īwān nevű terem kifejezetten e célra felállított emelvényen, a nőkére pedig a misszionárius tanácsában *[maǧlis ad-dāʿī]* került sor. A palotabeli előadásokra, amelyek anyagát az imám által jóváhagyott szövegek képezték, hétfőnként és csütörtökönként került sor. A szertartás végeztével a hívek megcsókolták a misszionárius kezét, aki az előadásának szövegén lévő uralkodói aláírást mintegy áldásképpen a fejükhöz érintette. Mindezen túlmenően a hivatalnak volt egy pénzügyi aspektusa is: a főmisszonárius felelt a hívek által az imámjuknak befizetett speciális adó, a *›naǧwā‹* beszedéséért, amiből ő és képviselői fizetést kaptak. A szegényebb hívek fejenként három és egyharmad dínárt, a tehetősek pedig 33 és 2/3 dínárt fizettek – ennek fejében a kalifa kézírásával kaptak egy személyre szóló áldást, amit nagy becsben tartottak.[647]

[641] Howes, *al-Muʾayyad*, 160.
[642] Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma*, 97–98.
[643] Māǧid, *Nuẓum*, 181–191.
[644] Erre ismereteink szerint csak al-Ḥākim uralkodásától kezdve került sor. Vö. Daftary, Ismaili Daʿwa, 82.
[645] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 84, 108; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/337, 340.
[646] Az intézmény történetéről: Halm, al-Azhar, Dār al-ʿIlm, ar-Raṣad; Sayyid, Capitale, 571–580.
[647] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 111–112; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/487; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/337.

3.4.2.2. A kor missziófőnökei

A misszió *[daʿwa]* vezetését már a válságidőszak előtt gyakran összevonták a főbírói tisztséggel, így al-Qāsim ibn an-Nuʿmān esetében is, aki 427/1036 és 441/1049 között mindkét funkciót betöltötte, hasonlóan utódához, al-Yāzūrīhoz, aki mindemellett a következő évben vezír is lett. Ezt követően a már említett al-Muʾayyad fī d-Dīn aš-Šīrāzī kapott főtérítői kinevezést, amit – úgy tűnik, néhány megszakítással – 450/1058-tól egészen 470/1078-ban bekövetkezett haláláig betöltött. Badr al-Ǧamālī csak ekkor kapta meg az ellenőrzést a misszió felett, amihez az ›igazhitűek misszionáriusainak iránymutatója‹ *[hādī duʿāt al-muʾminīn]* titulus is kijárt. A bírósághoz hasonlóan Badr ezen a területen is bizonyára a számára megfelelő vezetők kinevezésével és az általa képviselt politikai üzenet tolmácsoltatásával foglalkozott, nem pedig a vallás kérdéseivel, noha részint a kinevezéséről beszámoló levél, részint a minden bizonnyal a propagandájából táplálkozó *ismāʿīlī* hagyomány arra utal, hogy igen elmélyülten tanulmányozta a hit titkait.[648]

Szemben a főbírókkal, akiknek legalább a listáit ismerjük, a térítőszervezet későbbi vezetőiről nincseken pontos adataink. A Banū ʿAbd al-Qawīról egy kései leszármazottjuk kapcsán megtujuk, hogy benne apáról fiúra szállt a tisztség, mielőtt 511 végén/1118 áprilisában ismeretlen okból Andalúziába száműzte volna őket al-Āmir kalifa. (Ibn aṭ-Ṭuwayr változata, miszerint a teljhatalmú al-Afḍal űzte el őket, hihetőbbnek tűnik.)[649] Hogy a család melyik tagja és mikor lépett al-Muʾayyad örökébe, az nem világos; egyébként egy száműzetésből visszatérő, szunnita leszármazottjuk volt a birodalom utolsó főbírója és főmisszionáriusa is.

A következő ismert főmisszionárius az al-Afḍal meggyilkolásakor, 515/1121-ben már hivatalban lévő,[650] majd 517/1123-4 során elhunyt Walī d-Dawla Abū l-Barakāt b. ʿAbd al-Ḥaqīq, akit al-Maʾmūn vezír javaslatára az ismeretlen ideig a missziót vezető Abū Muḥammad Ḥasan b. Ādam követett.[651] Sayyid szerint a Banū ʿAbd al-Ḥaqīq körében is öröklődött a tisztség, de erre vonatkozó forrást nem jelöl meg, és mi sem találtunk.[652]

---

[648] *Siǧillāt* 106–109; ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn*, 185, szerint al-Afḍal helyettesi kinevezése után visszavonult és ›az imámok Istentől kapott bölcsességével és tudományával‹ foglalatoskodott.
[649] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/47.
[650] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/65; Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 112.
[651] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/105–106.
[652] Sayyid, *Dawla*, 372.

3.4.3. A piaci felügyelő *[muḥtasib]*

Ahogy a középkori iszlám világban mindenütt, a fāṭimida Egyiptomban is létezett a piaci felügyelet *[ḥisba]* intézménye.[653] A *muḥtasib*okat szintén a kormányzat nevezte ki, amint azt egy al-Qalqašandī által megőrzött, al-Qāḍī al-Fāḍil által megfogalmazott dokumentum is bizonyítja.[654] Ibn aṭ-Ṭuwayr leírása alapján látható, hogy a birodalomban működött egy afféle fő*muḥtasib*, akit a főbíróhoz és a főmisszionáriushoz hasonlóan helyettesek képviseltek szerte a tartományokban. Ő maga havonta 30 dínárt keresett, és nap mint nap Kairó és Fusṭāṭ mecseteiben tartott üléseket, miközben emberei járták a városokat, és ellenőrizték a súlyokat és mértékeket, az élelmiszerek és a víz minőségét, az utcai forgalom zavartalanságát, és azt, hogy a tanítók ne kegyetlenkedjenek a rájuk bízott diákokkal, és ne veszélyeztessék őket. Al-Qalqašandī mindehhez hozzáteszi, hogy látott olyan kinevezést, amelyben a *ḥisba* és a rendőrség vezetése egyesült.[655]

3.4.4. Az ʿAlidák képviselője

Ahogy a bagdadi udvarban, úgy Kairóban is létezett az ʿAlidák képviselete *[niqābat aṭ-ṭālibiyyīn]*. Al-Qalqašandī ezt a pozíciót az *ustāḏ*ok, azaz eunuchok által betöltött feladatok közé sorolja, ám ez valószínűleg tévedés, különösen, hogy ő maga is leírja, hogy ›ezen csoport‹ (= az ʿAlidák) legidősebb és legtekintélyesebb tagjai töltötték be.[656] A főképviselő alá 12 *naqīb* tartozott, feladata pedig az ʿAlidák nyilvántartásának vezetése, a születések, halálozások feljegyzése és a származás hitelességének ellenőrzése volt. Erre azért volt szükség, mert az ʿAlidák juttatásokban részesültek az államtól: több bérház jövedelme, Birkat al-Ḥabaš és Balaqs bevételeinek fele őket illette. A bérházakból származó jövedelmet külön hivatal kezelte, ahol a főképviselőnek volt egy helyettese az tekintélyes igazolt tanúk közül. A fő*naqīb* felelt a juttatások szétosztásáért, továbbá az ʿAlidák méltó viselkedésének felügyeletéért, ezen kívül részt vett a körükben történő szertartásokon.[657] Fizetése havonta 20 dínár volt, tekintélyét jelezte, hogy emíreknek kijáró díszruhát, lobogókat, továbbá kürtös és dobos kíséretet kapott. A juttatásokat kezelő hivatal vezetője 10, a *naqīb* helyettese 8, a hivatalban dolgozó végrehajtó *[ʿāmil]* pedig 5 dínárt kapott.[658] Ibn aṭ-Ṭuwayrtól tudjuk, hogy al-Afḍal egy alka-

---

[653] Māǧid, *Nuẓum*, 161–173.
[654] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/460–462.
[655] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 115–117; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/487; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/342.
[656] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/485–486.
[657] Egy kinevezési dokumentumot megőrzött ʿAlī b. Ḫalafra hivatkozva, de a *Mawādd al-bayān* kiadásában ez nem szerepel. (al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/397–401.)
[658] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 113–115; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/342.

lommal egy Abū Ismāʿīl nevű, lepra *[baraṣ]* sújtotta öregembert választott a hivatal élére, amivel megütközést keltett; más, képviselőkre vonatkozó közlésekkel nem rendelkezünk.[659]

3.4.5. Az udvari recitátorok

A fāṭimida udvari ceremóniák és felvonulások fontos részét képezte a találó, alkalomhoz illő Korán-részletek recitálása. Erre a feladatra tíznél is több udvari recitátor *[qurrāʾ al-ḥaḍra]* állt rendelkezésre, akik szolgálataikért 10-20 dínárt kaptak havonta.[660]

Badr al-Ǧamālī vezíri kinevezése kapcsán több forrás is megőrzött egy anekdotát, miszerint az egyik recitátor az alábbi részletet mondta el: *›wa la-qad naṣarakumu l-lāhu bi-Badrin‹.*[661] Ez találó szójáték, mert bár eredetileg azt jelenti, hogy ›Isten megsegített titeket Badrnál‹ (azaz a badri csatában), értelmezhető úgy is, hogy ›Isten megsegített titeket Badr által‹, utalva a vezír nevére és megmentői szerepére. Ugyanakkor a recitátor bölcsen elhallgatott, mielőtt befejezte volna a sort, mert az így folytatódik: *›wa-antum aḏilla‹* (›ti pedig alávalóak vagytok‹) így jutalmat kapott.[662] Riḍwān b. Walaḫšī későbbi vezír kapcsán is ismert hasonló történet.

3.5. Udvaroncok, udvari tisztviselők

3.5.1. Katonák által betöltött hivatalok

A fāṭimida állam legtekintélyesebb katonai rétegét emíreknek *[umarāʾ]* nevezték, közöttük a legmagasabb rangúak a ›nyakékes emírek‹ *[al-umarāʾ al-muṭawwaqūn]* voltak. Reprezentációjukhoz a nyakékek mellett a pálcák vagy jogarok *[quḍub]* és a tevék által hordozott *ʿammāriyyā*k tartoztak, amiket a ›szépítkezési kincstárból‹ *[ḫizānat at-taǧammul]* biztosítottak számukra. Öltözetük viszont a javarészt nemzetiségek szerint szerveződő alakulataik ruházatának felelt meg.[663]

Az 5/12. századtól kezdve ebből a rétegből került ki a vezírek többsége, továbbá az egyes alakulatok parancsnokai és a tartományi helytartók, emellett néhány más udvari funkciót is emírek töltöttek be. Ugyanakkor az emíri rétegen belüli hierarchiát nem ismerjük pontosan, és a hadsereg vezetésének mechanizmusait sem.

---

[659] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 113.
[660] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/488–489.
[661] Q. 3.123.
[662] Ibn Muyassar, *Aḫbār*, 40; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/489; al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* II/313.
[663] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 125. A kiadott szövegben a *›qaṣab‹* mint ›nád, nádpálca, brokát‹ jelentésű szó szerepel, de ez esetben magunk részéről inkább a fentebbi olvasatot valószínűsítenénk (mivel a nyakékek és tevés hordszékek is többes számban szerepelnek).

3.5.1.1. A Porta Ura

A *›ṣāḥib al-bāb‹* pozíciója nehezen körvonalazható: azokban az időkben, amikor nem volt vezír, funkcióinak egy részét vette át, de a katonai vezírek mellett is létezett a hivatal, ám ilyen esetekben csak ceremoniális, reprezentatív szerepvállalásáról tudunk.[664]

Az első *›ṣāḥib al-bāb‹* Ibn aṭ-Ṭuwayr állítása szerint Abū l-Muẓaffar Ḫumārtāš al-Ḥāfiẓī volt, akit valamikor Riḍwān b. Walaḫšī vezír 533/1139-es menekülése után neveztek ki, a vezíri feladatokat pedig a hivatalok élére állított Ibn Maṣāl al-Lukkīval osztotta meg 540/1145-6 során bekövetkezett haláláig. Ez azonban nyilvánvaló tévedésnek tűnik, ugyanis a szerző művének történeti részeiben maga jelenti ki, hogy Riḍwān b. Walaḫšī is ezt a rangot töltötte be, mielőtt vezírré nevezték volna ki az örmény Bahrāmot 529/1135-ben, aki rövidesen eltávolította Riḍwānt Kairóból.[665]

A pátriárkákról szóló krónika tartalmazza a legkorábbi utalást a funkcióra. Mawhūb b. Manṣūr saját életeseményét meséli el Badr al-Ǧamālī idejéből, még azelőtt, hogy al-Awḥad alexandriai helytartóvá vált volna. Eszerint, miután megtartott egy misét a Muʿallaqa-templomban, megjelent Ǧamāl al-Mulk *›ṣāḥib al-bāb‹* küldötte, aki értesítette arról, hogy megszűnt a felettük kirendelt őrizet és az általuk fizetendő bírságot eltörölték.[666] A következő *›ṣāḥib al-bāb‹* is ebből a gyűjteményből ismert: amikor al-Mustaʿlī trónra lépésekor kiderül, hogy fivére, Nizār megszökött, al-Afḍal a Layṯ ad-Dawla nevű tisztviselőt küldte utána lovascsapattal, de nem tudták, hol keressék.[667]

Al-Maqrīzīnál valamivel későbbi események kapcsán olvashatunk *ṣāḥib al-bāb*ról:. 501/1107-8 során Sayf al-Mulk Ḫaṭlaḫ, Badr al-Ǧamālī ›öszvér‹ *[al-Baġl]* gúnynéven emlegetett, máshonnan nem ismert hajdani rabszolga-katonája *[ġulām]*,[668] 515/1121-ben, al-Afḍal vezír halálakor pedig Ḥusām al-Mulk Aftakīn töltötte be ezt a tisztséget, akit aztán valószínűleg az új főminiszter, al-Maʾmūn életett meg.[669] Utóbbi kapcsán megemlíthető, hogy al-Maʾmūn vezírsége idejéből van két, bizonyos Ḥusām al-Mulkra vonatkozó információnk, aki mint főkamarás *[ḥāǧib al-ḥuǧǧāb]* szerepel.[670] Ez utóbbi hivatallal máshol nem találkozunk. Ha az említett főkamarás azonos Aftakīnnal, akkor elképzelhető, hogy a *›ṣāḥib al-bāb‹* egy alternatív vagy korai megnevezéséről van szó, ami ráadásul segíthet megmagyarázni a tisztség történetét is. Eszerint al-Afḍal és al-Maʾmūn idején a

---

[664] al-Qalqašandī a saját korának *an-nāʾib al-kāfiḥ*hoz hasonlítja.
[665] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 44.
[666] *Baṭāriḳa* II/3/191.
[667] *Baṭāriḳa* II/3/244.
[668] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/39.
[669] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/65, 112. A szöveg az al-Maʾmūn elleni vádak között sorolja fel Aftakīn elveszejtését, aminek a *›ṣāḥib al-bāb‹* kalifa által megjegyzett szépsége lett volna az oka. Ugyanakkor itt azt olvashatjuk, hogy még al-Afḍal idejében történt a leszámolás, ami részben ellentmond a korábbi információnak, részben valószínűtlen.
[670] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/75, 81.

ṣāḥib al-bāb a jelentős hatalommal nem járó kamarási feladatokat látta el, és csak később vált ›kisebb vezírséggé‹ *[al-wizāra aṣ-ṣuġrā],*[671] amikor al-Ḥāfiẓ nem kívánt vezírt kinevezni.

A Porta Ura mindig a ›nyakékes emírek‹ *[al-umarāʾ al-muṭawwaqūn]* közül került ki, és az állandó al-Muʿaẓẓam *laqab*ot viselte. Vezír hiányában maga látta el a *maẓālim*-bíróságon az ügyek kivizsgálását, illetve helyettesével, a protokolláris feladatokat ellátó *nāʾib*bal együtt ő felelt a követek és vendégek kalifa színe elé vezetéséért. A funkció azután is megmaradt, hogy al-Ḥāfiẓ halála után újra kineveztek vezíreket; ekkor az udvar második legmagasabb rangú tagja lett a vezír után, és továbbra is jelen volt a *maẓālim*-ügyek kivizsgálásán a vezír oldalán. Kamarások szolgálták, fizetése pedig a legmagasabbak közé tartozott, havi 120 dínárt tett ki.[672]

3.5.1.2. Az isfihsilār

A hadsereg főparancsnokának perzsa eredetű *[sipah-sālār]* neve jól ismert az ayyūbida és mamlúk időszakból. Ibn aṭ-Ṭuwayr röviden szerepelteti leírásában az alábbi meghatározással: "ő minden vezető főnöke, hozzá [tartozik] a katonák ügye és a róluk történő beszámolás" – ezen kívül az is kiderül, hogy a szolgálatában kamarások állnak.[673]

Mindez alapján az *›isfihsilār‹* igen fontos szerepet játszott a hadsereg vezetésében, ugyanakkor a fáṭimida történelemről szóló forrásokban meglehetősen ritkán lehet találkozni vele Ṣalāḥ ad-Dīn ideje előtt.[674] Időben az első említés 524/1130-ból ismert, amikor a trónra lépő al-Ḥāfiẓtól a később őt vezírként szolgáló Yānis al-Armanī kapta meg ezt a rangot;[675] ezután csak 558 elején / 1162-3 fordulóján találkozunk hasonló rangú személlyel, bizonyos Yaḥyā ibn al-Ḫayyāṭ személyében.[676] Ez annál is különösebb, mert a dinasztia utolsó néhány évtizedében rendszeresek voltak a belháborúk, amelyekben a résztvevő erőket a vezír, valamelyik helytartó vagy egy-egy alkalmilag kinevezett tiszt vezette. A katonai vezíreknek – akik mellesleg sokszor a hasonló jelentésű *›amīr al-ǧuyūš‹* titulust viselték – egyébként sem volt különösebb szüksége egy ilyen közvetítőre köztük és a hadsereg között.

Minthogy szeldzsuk és zangida modellt követő, perzsa és török eredetű rangokat és titulusokat az Ayyūbidák honosították meg, kiszorítva a Fáṭimidák által használt arab megnevezések jelentős részét, véleményünk szerint ez a pozíció legfeljebb a fáṭimida államiság utolsó évtizedében, Šīrkūh

[671] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 122.
[672] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha,* 122–123; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/483; al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/337–339.
[673] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 123; al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/340; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/483.
[674] Sayyid, *Dawla*, 689.
[675] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/138.
[676] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/259.

és Ṣalāḥ ad-Dīn Egyiptomba vezetett hadjáratai, majd vezírsége idején jelenhetett meg. Az egyetlen korábbi, Yānisra vonatkozó említésről elképzelhetőnek tartjuk, hogy az utolsó évek terminológiájának visszavetítése lehet, különösen, hogy a továbbiakban sosem hivatkoznak rá *isfihsilār*ként, ráadásul Ibn aṭ-Ṭuwayr bérkimutatásában sem szerepel a rang. A szűkszavú meghatározás alapján akár azt is lehetségesnek tartjuk, hogy a *›dīwān al-ǧayš‹* vezetőjének megnevezése lett ez az idegen eredetű terminus az utolsó évtizedben, de ha nem is átnevezésről van szó, hanem újonnan létrehozott rangról, akkor is meggyőződésünk, hogy ez a funkció csak a legkésőbbi időszakban honosodott meg a fāṭimida Egyiptomban.[677]

3.5.1.3. Reprezentatív, díszelgő funkciók

A kalifa körül hordozott uralkodói szimbólumok kapcsán már megemlékeztünk azokról a nagy presztízst jelentő reprezentatív funkciókról, amelyeket a legmagasabb rangú emírek töltöttek be. Ők hordozták a kalifa díszfegyvereit: a kardot és a lándzsát, valamint a napernyőt, mindezt magas havi jövedelem (70-70 dínár) fejében, míg a többi parancsnok és emír csak havi 30-50 dínár jövedelemre számíthatott.

Itt említendő meg a reprezentatív szerepű katonai egység, a *›ṣibyān ar-rikāb al-ḫāṣṣ‹*. Katonái több mint kétezren voltak, 5-15 dínár zsoldban részesültek. Ők kísérték a kalifát a felvonulásokon és vittek bizonyos jelvényeket és fegyvereket. A csoport élén 12 parancsnok állt, akik minden hónapban 50 dínárra számíthattak. A parancsnokok parancsnoka a ›szerencsés kengyel urának‹ *[ṣāḥib ar-rikāb al-yamīn]* titulust viselte.[678]

3.5.2. Hiteles tanúk által betöltött hivatalok

3.5.2.1. A kincstári megbízott

Csak al-Qalqašandī őrzött meg egy rövid leírást a kincstári megbízottról *[wakīl bayt al-māl]*. Csupán tekintélyes hiteles tanúk tölthették be ezt a hivatalt, mivel ők feleltek a kalifai vagyon vallási törvényeknek megfelelő kezeléséért: az eladásokért és vásárlásokért, építésekért, garanciákért és a rabszolgák felszabadításáért és megházasításáért.[679] Ez alapján rendkívül fontos tisztviselők lehettek, ám a felettébb részletes, fentebb idézett fizetési jegyzékben sem szerepelnek, ami kérdésessé teszi a funkció természetét és általában a meglétét.

---

[677] Māǧid, *Nuẓum*, 193, úgy véli, hogy Badr al-Ǧamālī óta létező funkcióról van szó, és a vezírek nevezték ki betöltőjét. Ez a feltételezés teljességgel megalapozatlannak tűnik.

[678] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 123–124; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/483–484; a fizetségekre vonatkozó adatokat ld. fentebb, a bérek hivatalánál.

[679] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/488. A kiadó a részletet bevette Ibn aṭ-Ṭuwayr szövegébe, jelezve, hogy explicit utalás nincs arra, hogy valóban tőle származna a mamlúk kori szerző részlete. Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 117.

3.5.2.1. A nāʾib

Az egyszerűen csak ›helyettesnek‹ *[nāʾib]* nevezett tisztviselők szintén a tekintélyes tanúk köréből kerültek ki. Tulajdonképpen a fentebb említett *ṣāḥib al-bāb* helyettesei voltak, feladatuk pedig lényegében a modern protokollfőnök terminussal adható vissza: ők gondoskodtak a Kairóba érkezett követek fogadásáról, elhelyezéséről és ellátásáról, továbbá a *›ṣāḥib al-bāb‹* mellett ők vezették be a vendégeket az uralkodó színe elé, és ügyeltek az ekkor szokásos ceremóniák betartására.[680] Feladatuk ellátásában számos szolga segítette őket. Állandó *laqab*juk az ʿAdī al-Mulk volt. Nagy fizetség járt nekik: havonta ötven dínárt kaptak, ráadásul naponta még fél *qinṭār* kenyeret – ennek fejében viszont csak külön engedéllyel fogadhatták el a követek által nekik adott ajándékokat.[681] Nem találtunk adatokat a *nāʾib*okról a forrásainkban.

3.5.3. Az eunuchok által betöltött hivatalok

Bizonyos hivatali és parancsnoki feladatok ellátását, amint látni fogjuk, a fāṭimida korszakban nem a hivatali munkában járatos írnokok, hiteles tanúk, vagy katonatisztek látták el, hanem javarészt az ›állkötős *ustāḏ‹ [ustāḏūn muḥannakūn]* réteg tagjai. Az *›ustāḏ‹* terminust al-Qalqašandī az alábbi, saját korában használt szinonimákkal magyarázza: *›ḫuddām‹* és *›ṭawāšiyya‹*, ami egyértelművé teszi, hogy eunuchok voltak.[682] Az állkötős *ustāḏ*ok, akik az eunuchréteg legmagasabb rangú tagjai voltak, jelzőjüket turbánjuk jellegzetes viselési módjáról kapták.

Kiemelt helyzetüket jelzi, hogy még saját lakosztályában és háremében is a kalifa társaságában lehettek – láthattuk, a vékony tollas titkár oktató és erkölcsnemesítő célú látogatásaikor is egy *ustāḏ* felügyelte az eseményeket. Számuk al-Qalqašandī szerint meghaladta az ezret,[683] bár az nagyon valószínűnek tűnik, hogy közülük csak egy igen szűk réteg lehetett valóban a kalifa bizalmasa és belső embere. Ibn aṭ-Ṭuwayr így nyilatkozik róluk:

> "Az állkötős *ustāḏ*ok voltak a legközelebb a kalifákhoz az emberek közül, és közel álltak hozzá, és olyan szolgálataik voltak, amiket rajtuk kívül nem ér el senki."[684]

---

[680] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/488, elmondja, hogy a maga korában ezt a feladatot az ún. *mihmāndār* látta el.
[681] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 117–119; al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/340.
[682] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/481.
[683] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/481. Kérdés, hogy ez az információ az összes eunuchra vagy csak az állkötősekre utal. Az összes palotabeli létszámát illetően az 5/11. század közepéről Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma,* 77, közöl állítólagos információkat: eszerint a tizenkét kioszkból álló komplexumban összesen 30,000 ember élt, ezen belül 12,000 bérben részesülő szolga *[ḫādim-i aǧrí-ḫ*ʷ*āra].* Ugyanakkor a katonai szemle kapcsán is megemlíti, *Safarnāma,* 83, az *ustāḏ*okat, akik szerinte lovas-katonák, 30,000-en vannak és köztük vannak mind fehér, mind fekete bőrűek.
[684] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 209.

Ezek után néhány, a hivataloknál és ceremóniáknál már említett hivatal mellett több, a korábbiakban szóba nem került személyt említ. Őket afféle udvari főtisztviselőknek tekinthetjük. Közéjük tartozott a koronakötő *[šādd at-tāǧ]*, az udvarmester *[zimām al-qaṣr]*, a kincstárnok *[ṣāḥib bayt al-māl]*, a jegyzék őrzője *[ṣāḥib ad-daftar]*, a levélhordozó *[ṣāḥib ar-risāla]*, az kalifa családtagjainak felelőse *[zimām al-ašrāf wa-l-aqārib]*, továbbá a tanácshivatal főnöke *[ṣāḥib al-maǧlis]*. Al-Qalqašandī ezt két funkcióval egészíti ki: a tintatartó-hordozó *[ṣāḥib ad-dawāt]* és az ún. ›emberek felügyelője‹ *[zimām ar-riǧāl]* – a leírás alapján lényegében az asztalnok – is csak közülük kerülhetett ki.[685] Fentebb láthattuk, hogy a vezír és köre után az eunuchok másodikként szerepeltek a fizetési osztályok között, és jelentős havi fizetésben – a felsorolt udvari tisztviselők 100-100 dínárban – részesültek.

Az udvarmester állandó *laqab*ja a *›tāǧ ad-dawla‹* és az *›al-amīr aṯ-ṯiqa‹* volt. Bizonyára a sok ember és erőforrás felett rendelkező udvar zavartalan működésének biztosítása és az udvari ceremóniák betartatása volt a legfőbb szerepe. A kincstárnok valószínűleg az uralkodó személyes jellegű kiadásairól és bevételeiről gondoskodott, nem pedig a fentebb felsorolt, valóban kincseket és értéktárgyakat gyűjtő helyekért. A rokonság felelőse a funkció nevéből adódóan bizonyára a kalifa közeli családtagjaiért felelt, annak igényeit közvetítette a kalifa felé és viszont. A levélhordozó a kalifa üzeneteit továbbította a vezír és a hivatalok számára.[686]

A felsorolt funkciókról – leszámítva a már tárgyaltakat – viszonylag keveset tudunk, ami minden bizonnyal tevékenységük nem nyilvános voltával függ össze. A Ǧamālīk idejéből csak nagyon kevés említéssel találkozunk. 1078-ban, Kürillosz felszentelésekor az al-Mustanṣirhoz látogató pátriárkának Maʾmūn ad-Dawla ʿAnbar al-Ḥarrānī *›ṣāḥib ar-risāla‹* továbbította az uralkodó üdvözletét, és ő vezette be az egyházfőt az imám színe elé.[687] 487/1094-ben, al-Mustaʿlī nyilvános trónra léptetése után a meg nem nevezett *›ṣāḥib ar-risāla‹* által szólítja fel őrizetbe helyezett fivéreit a hűségeskü megtételére, amikor pedig al-Afḍal Nizār és Aftakīn leverése után a lázadókkal megjelent a kalifa előtt, annak dühödt kirohanása hatására a *›ṣāḥib ar-risāla‹* és a *›ṣāḥib al-bāb‹* sietett a lefogásukra.[688] A palota *zimām*jára vonatkozó közlésekkel egyedül al-Āmir és al-Afḍal kapcsán találkozunk: eszerint amikor a vezír al-Fusṭāṭba tette át a székhelyét, az udvarmester felügyeletére bízta a

[685] Uo., al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/485. Ugyanő a nem állkötős *ustāḏ*ok körének tulajdonít két további funkciót: az egyiket szintén *›zimām ar-riǧāl‹* néven nevezik, és ebben az esetben a név valóban kifejező, mert az egyes alakulatok parancsnokaira utal. A másik a *›naqīb aṭ-ṭālibiyyīn‹*, az ʿAlidák képviselete, amit a vallási funkcióknál fentebb tárgyaltunk. (al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/485–6.)
[686] Az udvari tisztségviselőkről, ld. Māǧid, *Nuẓum* II/30–38., Sayyid, *Dawla,* 391–395.
[687] *Baṭāriḳa* II/3/209.
[688] *Baṭāriḳa* II/3/245–246.

kairói palotában hagyott ifjú kalifát, aki aztán a vezír lányával kötendő házasság ügyében ki is kérte a véleményét.[689]

3.6. A helyi igazgatás

Egyiptom fāṭimida kori közigazgatásának működéséről, egyáltalán, a birodalom beosztásáról viszonylag kevés forrásanyaggal rendelkezünk. Az nyilvánvalóan kiviláglik forrásainkból, hogy a két főváros, Kairó és al-Fusṭāṭ igazgatása kezdettől fogva különvált a többi területétől, ahogy az évezredes múltra visszatekintő, természetföldrajzi megalapozottságú felosztás is érvényben maradt, miszerint a Nílus-delta és vidéke, valamint a fővárosoktól délre egészen Asszuánig húzódó Nílus-szakasz külön egységet képez. Az előbbit, Alsó-Egyiptomot *›al-Wağh al-baḥrī‹* vagy *›ar-Rīf‹* néven említették a források, míg Felső-Egyiptom vagy az *›al-Wağh al-qiblī‹*, vagy az *›aṣ-Ṣaʿīd‹*, esetleg a két részére utaló *›aṣ-Ṣaʿīdān‹* nevet viselte.

Azt fentebb már láthattuk, hogy a központi pénzügyigazgatási szervek között volt három hivatal, ami helyi ágakon keresztül Egyiptomért felelt, de ezek hatáskörei – Felső-Egyiptom, Alsó-Egyiptom és a kikötővárosok – nem estek egybe a közigazgatási felosztásról ismert leírásokból kiviláglló rendszerrel, ahogy a róluk szóló rövid közlésekből az sem derül ki, hogy pontosan milyen munkamegosztásban dolgoztak a helyi szervekkel.

3.6.1. A két főváros

Kairó és a közelében lévő hajdani egyiptomi székváros, a többnyire közönségesen csak Miṣrnek nevezett al-Fusṭāṭ kiemelt szerepe abban is megmutatkozott, hogy az élükre az uralkodó saját helytartókat *[wālī]* nevezett ki, és nem valamelyik nagy tartomány fennhatósága alá tartoztak. A funkció a jelek szerint az 5/11. század során a korábbiakból ismert ›rendőrparancsnoki‹ *[ṣāḥib* vagy *mutawallī aš-šurṭa]* hivatalt váltotta fel.[690] A kopt krónika már a század közepéről beszámol fővárosi helytartókról *[wālī]*.[691]

Minthogy a két fővárosban állomásozott a központi hadsereg, ami közvetlenül a kormányzat – Badr al-Ğamālī kora óta ténylegesen a vezírek – irányítása alá tartozott, a két nagyváros helytartója valószínűleg nem rendelkezett jelentős rendfenntartó erőkkel. Ebből fakadóan, bár kétségkívül tiszteletreméltó rang és bizalmi állás lehetett a két város valamelyikének helytartósága, komoly

[689] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 5–6.
[690] Sayyid, *Dawla*, 335.
[691] *Baṭāriḳa,* II/3/170, 184.

hatalommal és befolyással nem járt. A helytartók feladata inkább a reprezentáció terén volt fontos: fogadták és kísérték az uralkodók és vezírek, valamint rokonaik, vendégeik és mások meneteit a felvonulásokon vagy mindennapos közlekedésük alkalmával.[692] Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a forrásainkban alig bukkannak fel a hivatal betöltői. A vizsgált korszakból az első ismert kairói helytartó Ḏaḫīrat al-Mulk Ǧaʿfar ibn ʿUlwān volt, aki már 490/1097 legelején hivatalban volt, és egészen al-Maʾmūn korában bekövetkezett haláláig, mintegy negyedszázadon át állt a város élén, szinte végig al-Afḍal korszakában. Al-Āmir egyeduralmának korszakából egy Miqdād nevű fusṭāṭi és egy Saʿd ad-Dawla nevű kairói *wālī*t ismerünk.[693]

A fusṭāṭi és kairói *wālī* feladatait a legjobban az al-Qalqašandī által közölt egy-egy kinevezési okmány mutatja be, amelyekben sem neveket, sem dátumokat nem olvashatunk. Minthogy Sayyid az egyiptomi fővárosról szóló munkájában közli a kairó helytartó kinevezése vonatkozó részének francia fordítását,[694] mi eltekintünk idézésétől. A dokumentum szerint a kairói helytartónak igazságosan és rangjuknak megfelelően kell bánnia a rábízott alattvalókkal, ügyelnie kell a piaci csalásokra és az erkölcsi előírások betartására, ezen felül gondoskodnia kell a vallási épületek karbantartásáról és takarításáról, továbbá éjjel-nappal biztosítania kell a főutak és városnegyedek békéjét és biztonságát a rendszeres őrjáratokkal.[695]

A fusṭāṭi kormányzói kinevezés, azon túlmenően, hogy a város uralkodói székhelyhez való közelségéből és az imám rendszeres látogatásaiból fakadó erényeit részletezi, lényegében ugyanezeket a feladatokat rója a kinevezettre. Van ugyanakkor egy helyi sajátosság, amit érdemes kiemelnünk:

> "És felügyeld a védelmezett *aṣ-Ṣināʿá*t és a győzedelmes és diadalmas flották hajóit, és bőséggel igazgasd ügyeit és törődj dolgaival és a benne lévő fával, vassal, felszerelésekkel és fegyverekkel és berendezésekkel."[696]

A fusṭāṭi hajóépítő üzemnek otthont adó városrész fontosságát és értékét jól jelzi, hogy az általánosságban megfogalmazott utasítások mellett ez az egyetlen konkrét területe a városnak, amelynek felügyeletére kimondott utasítást kap a kinevezett helytartó.

---

[692] Példák: Badr al-Ǧamālī a fusṭāṭi helytartót bízza meg a felszentelésre érkező Kürillosz pátriárka kíséretének biztosításával. *Baṭāriḳa*, II/3/210; Samāʾ al-Mulkot, al-Afḍal fiát a fusṭāṭi és a kairói *wālī* kíséri a *ramaḍān* havi ünnepségek alkalmával apja és a kalifa palotája között. al-Maqrīzī, *Muqaffā* III/510.

[693] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/21, 119.

[694] Sayyid, Capitale, 669.

[695] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/338–342. A datálásban a vezír titulusának dokumentumban szereplő kezdete sajnos nem segít, ugyanis az *›as-Sayyid al-Aǧall al-Malik‹* kezdetű címet hárman is viseltek: elsőként Riḍwān b. Walaḫšī (531/1137-533/1139), majd Ṭalāʾiʿ b. Ruzzīk (549/1154-556/1161), végül Šīrkūh (564/1169).

[696] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/366.

Ami a helytartók alatti igazgatást illeti, ennek részletes ismertetésétől szintén eltekintünk, mivel SAYYID már megtette.[697] A helytartók kevéssé ismert segítője a *›mutawallī al-maʿūna‹* tisztséget viselte – Lev inkább ezt a funkciót tekinti a rendőrfőnökség folytatásának, mintsem a *wālī*ét.[698] Mindkét főváros negyedekre *[ḥāra]* oszlott, amelyek élén egy-egy ›negyedfelelős‹ *[ṣāḥib ar-rubʿ]* állt, aki segítőivel *[aʿwān]* gondoskodott a rendfenntartásról a helytartó alárendeltségében. A városokban szintén a központi hatalmat képviselték az uralkodói tulajdonú bérházakért felelős hivatalnokok *[mutawallī ḥimāyat ar-rabāʿ]*, akik a központi hivataloknál már említett ún. *hilālī*-hivatal felügyelete alatt a bérek beszedéséről és a házak karbantartásáról gondoskodtak.

3.6.2. A tartományok

Egyiptom a korai fāṭimida időkben tartományokra *[wilāya]* oszlott, ezeken belül az ún. ›vidékek vagy régiók‹ *[kūra,* tsz. *kuwar]* képezték az alsóbb szintű, leginkább pénzügyi feladatokat ellátó igazgatási egységeket. A korai tartományokat illetően csak esetleges említéseink vannak, de felsorolásokkal nem rendelkezünk – szemben a *kūrá*kkal, amelyeknek több listája is ismert különböző korszakokból. A Badr al-Ǧamālī érkezésével kezdődő késő-fāṭimida időszakot illetően már több adatunk van. Nagyon valószínű, hogy az örmény vezír alakította ki a késő-fāṭimida periódusra jellemző közigazgatási struktúrát, amit al-Qalqašandī leírása őrzött meg nekünk. Eszerint Egyiptom négy nagy tartományra oszlott: Qūṣ, aš-Šarqiyya, al-Ġarbiyya és Alexandria, amelyek további, kisebb, szintén *wilāyá*nak nevezett tartományokra oszlottak.[699] A helytartók *[wālī,* tsz. *wulāt]* a katonaság legfelső, emíri rétegéből kerültek ki és a textíliák kincstárából kaptak díszruhát *[badana]*.[700]

3.6.2.1. Felső-Egyiptom

Badr al-Ǧamālī idejétől kezdve Felső-Egyiptom egészét Qūṣból irányították, ami a Nílus mentén, nagyjából félúton feküdt Kairó és a korszakban kiemelt fontosságúvá váló vörös-tengeri kikötő, a zarándokok szállítása és áruforgalom terén is nagy jelentőségű ʿAyḏāb között. Qūṣ kiemelkedése egyértelműen a válság utáni újjászervezéshez köthető: a település, bár már az 5/11. század során kisebb helyőrséggel és erődített falakkal rendelkezett, korábban még *kūra*-központ sem volt, nemhogy Egyiptom jelentős részének székhelye.[701] Központtá alakulása már a vezír felső-egyiptomi hadjárata alatt elkezdődhetett, bár a feliratos anyag és a történeti hagyományban megmaradt egy-egy közlés alapján úgy tűnik, az első években a helytartó szükség szerint vándorolt a város, illetve Asz-

[697] A városok igazgatását feldolgozta: Sayyid, Capitale, 667–674.
[698] Lev, *State and Society*, 153–160.
[699] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/497–498.
[700] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 125.
[701] Garcin, J., *Un centre musulman de la Haute-Égypte médiévale: Qūṣ*. Cairo, 2005, 80, 90.

szuán és ʿAyḏāb között. Asszuán hanyatlásának és Qūṣ felemelkedésének sokrétű okait JEAN-CLAUDE GARCIN elemezte a városról írott monográfiájában: eszerint Qūṣ mellett szólt, hogy minden jel szerint viszonylag jó állapotban vészelte át a tőle délre eső területeket letaroló polgárháborút, továbbá jól védhető helyen, széles lapályon feküdt, illetve hogy közel volt az ellenőrzés alatt tartandó, rebellis kalbita törzsek szállásterületeihez. Azáltal, hogy a katonai és igazgatási központ ide települt, Qūṣ idővel meghatározó szerepre tett szert az ʿAyḏāb felé irányuló zarándok- és kereskedelmi forgalomban is, hiába volt rövidebb és kényelmesebb az oda vezető sivatagi út Edfuból vagy Asszuánból.[702]

Egy datálatlan és konkrét neveket nem tartalmazó, késő-fāṭimida *siǧíll*ben az alábbit olvashatjuk a tartományról a helytartó kinevezéséről szóló dokumentumban:

> "Mivel Qūṣ és területei a birodalom legkiterjedtebb távolságú és a fővárostól legtávolabb lévő tartományai, melyek sokféle népet tartalmaznak, és olyan embereket, akiknek jótevő vezetésre és szívélyes bánásmodra van szükségük; és az utazók mindenfelől [szó szerint: ›minden mély hegyi útról‹] oda térnek, és azt célozzák a zarándokok Isten ősi otthona felé [...] "[703]

Eszerint a fāṭimida kormányzat a tartomány távolságát és nagyságát, a rajta keresztülvezető utak fontosságát és az ottani lakosság sokszínűségét emelte ki a tartomány jellemzésekor – utóbbival feltehetően a kopt, núbiai és beduin elemeket egyaránt ötvöző népességre céloz a rendelkezés megfogalmazója. A soknemzetiségű, jelentős részben nomádok lakta tartományban a helytartó elsődleges feladata a rendfenntartás és a létfontosságú útvonalak biztosítása volt a Vörös-tenger és a Nílus között, illetve a folyam mentén; ezen felül rá hárult a délről érkező esetleges núbiai támadások visszaverése is. Jól mutatja a feladat nehézségét, hogy már alig tíz évvel Badr rendteremtő hadjáratát követően újabb lázadásról adnak hírt a hivatalos dokumentumok, amit a jelek szerint magának a vezírnek kellett levernie.[704]

Elhelyezkedéséből adódóan Qūṣ alapvetően Dél-Felső-Egyiptom *[aṣ-Ṣaʿīd al-aʿlā]* központja volt, és úgy tűnik, talán a fővároshoz való viszonylagos közelsége miatt a régió északi részét *[aṣ-Ṣaʿīd al-adnā]* elegendőnek tartották előbbi alá rendelni: al-Qalqašandī állítása szerint al-Ašmūnaynba és 'arrafelé' kinevezhettek helytartót, aki a qūṣi kormányzó alárendeltségébe tartozott, ez alapján feltételezhetjük, hogy valamiféle alközpont többnyire létezett Qūṣ és Kairó között.[705]

---

[702] Garcin, *Qūṣ*, 91–95.
[703] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/369.
[704] Ṣubḥ al-Awkanī lázadását ld. a 66. *siǧill*ben: *Siǧillāt*, 211–212.
[705] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/497.

Ami az alsóbb igazgatási egységeket illeti, a válság előtti időszakból, az 5/11. század közepéről rendelkezésünkre áll al-Quḍāʿī felsorolása Egyiptom *kūrá*iról. Eszerint Felső-Egyiptomot az ő idejében 28 ilyen egységre osztották.[706] Ez az utolsó olyan forrás, ami a korai iszlám kor óta létező *kūrá*ról beszél, a későbbiekben – minden bizonnyal a válság nyomán bekövetkezett népességfogyásra való tekintettel – nagyobb egységeket hoztak létre.[707]

Ibn Mammātī a kései viszonyok vonatkozásában elmondja, hogy Egyiptom 21 körzetre *[nāḥíya]* oszlott. A felsorolásában szereplő 21 körzetből kilenc sorolható Felső-Egyiptom területéhez, amiket a székhelyükről neveztek el. Ezek északról délre haladva: Gīza, Iṭfīḥ, Būṣīr, al-Fayyūm, al-Bahnasā, al-Ašmūnayn, Asyūṭ, Aḫmīm, Qūṣ. Ezeken kívül a Líbiai-sivatagban fekvő, csekély lakossággal rendelkező, de a sivatagi útvonalak ellenőrzése miatt stratégiai fontosságú oázisok is minden bizonnyal Felső-Egyiptom fennhatósága alá tartoztak: a bahnasāi, illetve a Külső- *[Ḫāríǧa]* és Belső- *[Dāḫíla]* oázis.[708] Mindezeket al-Qalqašandī is felsorolja, amikor azokat a déli tartományokat idézi fel, amelyek vonatkozásában a kései fāṭimida időszakból származó kinevezési dokumentumokat látott.[709] Bár al-Qalqašandī listájáról feltételezhetnénk, hogy nem teljes, Ibn Mammātī felsorolásával egybevetve kijelenthetjük, hogy a fāṭimida kor végén Felső-Egyiptom, amelynek központja Qūṣ városa volt, kilenc kisebb tartományra oszlott a hajdani 28 *kūra* helyett. Hogy ez a rendszer mikor vált véglegessé, sajnos nem tudjuk. Mindenesetre annyi bizonyosnak tűnik, hogy Qūṣ igazgatási központtá tétele már Badr al-Ǧamālī idején megtörtént. Garcin valószínűsíti, hogy a több, mint 50 egységből álló *kūra*-rendszer 21 nagyobb körzetté történő átszervezése is ebben az időszakban történt meg.[710]

A tartomány megszervezését Badr al-Ǧamālī minden bizonnyal hosszú déli hadjárata során, 468-469/1076–77-ben végezte el. Ottlétének bizonyítéka a Qūṣ és Asszuán közt fekvő Isnā mecsetén látható felirat, amely szerint a vezír újjáépíttette az imahelyet 469-70-ben. Néhány évvel később két másik építkezést a már legalább 472/1079 óta hivatalban lévő – jó eséllyel Badr távozása óta a tartomány élén álló – helytartó, Faḫr al-Mulk Saʿd ad-Dawla Tāǧ al-Maʿālī Abū Manṣūr Sārtakīn al-Qawwāsī al-Ǧuyūšī hajtott végre: Isnā nemrég újjáépített mecsetéhez minaretet emelt 474/1081-ben,

[706] al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* I/196; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/380–384, viszont rá hivatkozva 20 kūrára osztva sorolja fel ugyanazokat a helyneveket. Ez utóbbi beosztás azonban Maury, Les kūras d'Égypte, 162, szerint nem feltétlenül az eredeti szándékot tükrözi .
[707] Maury, Les kūras d'Égypte, 173.
[708] Ibn Mammātī, *Qawānīn*, 84–200.
[709] Al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/380.
[710] Māǧid, *Nuẓum* I/131.

Qūṣban pedig dzsámit építtetett 476/1083-ban.[711] Qūṣ századforduló táján megnövekedett jelentőségét jól mutatja, hogy 516/1123-ban, al-Maʾmūn vezír pénzügyi reformjakor itt is létrehoztak egy verdét, bár az innen ismert egyetlen érme alapján nem tudjuk, mennyi ideig működött.[712]

Qūṣ Ǧamālī-korabeli helytartóiról csak nagyon kevés adatot őriztek meg a források. Az említett Sārtakīn al-Qawwāsī al-Ǧuyūšī után elsőként al-Amīr as-Saʿīd Maḥmūd b. Ẓafar nevét ismerjük, aki 516 *ḏū l-qaʿda* havában/1123 januárjában hunyt el. Utóda Muʾayyid al-Mulk emír lett, aki a verde létrehozását is elvégezte, róla viszont nem ismert, meddig állt a tartomány élén.[713] A következő ismert helytartó al-Bāsāk, Bahrām al-Armanī vezír fivére, aki 529/1135 és 531/1137 között vezette Felső-Egyiptomot. A tartomány erejét és jelentőségét jól mutatja, hogy felső-egyiptomi helytartóból lépett elő főminiszterré több késő-fāṭimida vezír, köztük Riḍwān b. Walaḫšī, Ṭalāʿ b. Ruzzīk és Šāwar is.

3.6.2.2. Alsó-Egyiptom

Al-Quḍāʿī felsorolása szerint az 5./11. század közepén a Nílus-delta négy körzetre *[nāḥiya]* és 25/33/38 *kūrá*ra oszlott.[714] A körzetek az alábbiak voltak:

(1) ›A keleti peremvidék‹ *[al-Ḥawf aš-šarqī]*, ami a Nílustól keletre eső vidékeket foglalta magába a Kairóval szomszédos ʿAyn Šamstól északon a Földközi-tengerig, keleten pedig a palesztinai határig.

(2) ›A Delta-vidék belseje‹ *[Baṭn ar-Rīf],* a Nílus-delta keleti fele.

(3) ›A sziget *[al-Ǧazīra]*, a Nílus-delta középső része.

(4) ›A nyugati peremvidék‹ *[al-Ḥawf al-ġarbī]*, a Nílus-delta nyugati része és az attól nyugatra eső területek, Gízától északra.

Továbbá ide sorolta a rendszeren kívül eső Qulzum kikötőjét és a ḥiǧāzi partvidéket, amik a *›qibla* vidékei‹ *[kuwar al-qibla]* nevet viselték. A késő-fāṭimida időszakban aztán a négy tartomány helyett csak hárommal találkozunk, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a korábbi Baṭn ar-Rīf és al-Ǧazīra tartományokat összevonták. A tartományokat át is nevezték:

(1) ›Keleti területek‹ *[aš-Šarqiyya]* – azonos a korábbi Keleti peremvidékkel.

(2) ›Nyugati területek‹ *[al-Ġarbiyya]* – *Baṭn ar-Rīf* és *al-Ǧazīra* egyesítéséből.

---

[711] Sayyid, *Dawla*, 330–331. Kifejezetten a korabeli felső-egyiptomi építkezésekről lásd, Bloom, J., Five Fatimid Minarets in Upper Egypt, *JSAH* 43/2/1984, 162–167.

[712] Sayyid, *Dawla* 332; Garcin, *Qūṣ*, 84–85.

[713] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/93.

[714] al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* I/197, maga mondja el hogy al-Quḍāʿī egyes másolataiban 25, másokban 33, megint másokban 38 kūrát látott; al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* III/385–393, szerint viszont 33 egység volt, de aztán Egyiptomon belül csak 31 vidéket sorol fel, rajta kívül pedig ötöt.

(3) Alexandria *[al-Iskandarīyya]* – azonos a korábbi Nyugati peremvidékkel.

Alexandria városáról egy al-Qalqašandī által megőrzött kinevezésben olvashatunk, de érdemleges információt nem tudunk meg belőle, azon túl, hogy lakói kiválóak és előkelőek, a kalifa pedig elhalmozza őket igazsága jótéteményeivel.[715] A Nyugati területek élére szóló kinevezésben még ennyi sem található a tartomány kapcsán.[716] A Keleti területekre vonatkozó kinevezési okmányt nem ismerünk, ugyanakkor al-Qalqašandī elmondja, hogy a többi helytartóval ellentétben ennek vezetőjét a vezíri kinevezéshez hasonló szerkezetű dokumentummal nevezték ki, ugyanis ő volt a legmagasabb rangú helytartó annak köszönhetően, hogy ebben a tartományban helyezkedtek el a kalifai magánbirtokok.[717]

A három nagy tartomány Ibn Mammātī listája alapján összesen 12 kisebb régióra oszlott, de mivel csak néhányukat tudjuk biztosan azonosítani, nem kíséreljük meg besorolásukat a három tartomány alá. A Nílus-delta körzetei a felsorolás szerint az alábbiak: aš-Šarqiyya, al-Murtāḥiyya, ad-Daqahliyya, Ǧazīrat Qūsīnā, al-Ġarbiyya, as-Samannūdiyya, ad-Danǧāwiyya, al-Manūfiyya, Ǧazīrat Banī Naṣr, an-Nastarāwiyya, al-Buḥayra, Ḥawf Ramsīs.[718]

Al-Qalqašandī olyan kinevezési dokumentumokat is felsorol, amelyek az északi területek kisebb tartományaira vonatkoztak, ám felsorolása itt csak részben esik egybe Ibn Mammātī listájával: a legfontosabb különbség, hogy az összes jelentős kikötőváros – Tinnīs, Damietta, ar-Rašīd, Nastarāwa – külön tartományként szerepel.[719] Ez az eltérés véleményünk szerint azzal függhet össze, hogy a terület viszonylag kompakt és egységes jellegéből adódóan Alsó-Egyiptomban mások voltak a katonai és mások a polgári igazgatási feladatok és igények, ennek megfelelően a két beosztás nem esett egybe, ellentétben a Felső-Egyiptom lakott része által lefedett, több száz kilométeren keresztül elnyúló, vékony területsávval, ahol a kettő igazgatási szervezet a földrajzi korlátok miatt egybeesett. A Kairóból is könnyen elérhető Alsó-Egyiptomban a katonai jelenlét bizonyára a tenger felől esetleges támadásoknak kitett kikötőkben kapott nagyobb hangsúlyt, míg a civil adminisztráció a mezőgazdasági termelésért felelős belső vidékeken oszlott több egységre.

---

[715] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/379. Ennek címzettje az al-Ḥāfiẓt később lényegében vezírként segítő Ibn Maṣāl al-Lukkī, írója pedig a későbbi kancelláriavezető, al-Qāḍī al-Fāḍil. Ez alapján a 534/1139-40 előtt kellett készülnie, mert Ibn Maṣāl akkor vált a kalifa cím nélküli főminiszterévé. A szövegben említett vezír neve és titulusainak nagy része hiányzik, csupán az as-Sayyid al-Ağall elem látható. Ez minden valószínűség szerint Riḍwān ibn Walaḫšīra utal, aki 531/1137 és 533/1139 között töltötte be a hivatalt.
[716] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/371–374.
[717] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/342.
[718] Ibn Mammātī, *Qawānīn*, 84–200.
[719] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/380.

3.6.2.3. A levantei partvidék

A levantei térséget északon a libanoni Tripoli *[Ṭarābulus]* és Ḥimṣ vonaláig a 970-es évek végére kebelezte be a Fāṭimida Kalifátus. Szíriai uralmuk központja Damaszkusz városa volt. A kormányzat megrendülésének és a kelet felől érkező oguzok nyomásának következtében a térség fokozatosan kicsúszott az egyiptomiak kezéből, éppen az utolsó helytartó, Badr al-Ǧamālī alatt. Ő 466/1073-ban történt távozásakor már csak néhány part menti várost tartott uralma alatt, és javarészt ezek is elvesztek az elkövetkező hónapokban. A térség igazgatási egységeit a muszlim hódítások ideje óta hagyományosan *›ǧund‹* elnevezéssel illették, amelyek közül az alábbiakat szerezték meg a kairói kalifák, délről észak felé haladva: Filasṭīn (ar-Ramla központtal), al-Urdunn (Tibériás központtal), Damaszkusz és Ḥimṣ.[720] Hogy ezt az eredeti felosztást átszabták-e a fāṭimida hatalomszerzés után, arról nincsenek pontos információink, az mindenesetre biztos, hogy Szíria legfőbb központja Damaszkusz volt. Mivel a két Ǧamālī erőfeszítései eredményeképpen a fāṭimida fennhatóságot a korábbihoz képest csak egy nagyon megcsonkult, leginkább a tengerparti sávra szorítkozó területen sikerült helyreálltani, valószínűleg nem a régi rendszert élesztették fel ennek igazgatására.

Az Egyiptomon kívüli, a levantei partvidéken található városok közül csak Askalonról tudjuk biztosan, hogy tartományi központ volt a késő-fāṭimida korszakban. Ez az egyiptomi határhoz viszonylag közel eső, erős kikötőváros maradt meg legtovább fāṭimida fennhatóság alatt a levantei partvidéken: már a Szeldzsukok sem tudták meghódítani az 1070-es években, és míg a Badr al-Ǧamālī által 482/1089-90-ben a mai libanoni és izraeli partvidéken visszaszerzett tengerparti városok 518/1124-re fokozatosan a keresztesek kezére kerültek, Askalon jóval tovább, egészen 548/1153-ig ki tudott tartani.

Ennek folyománya ugyanakkor az, hogy az igazgatásról szóló, századfordulóról vagy 6/12. század első feléből származó források híján nem áll módunkban megállapítani, hogy Badr al-Ǧamālī, al-Afḍal és al-Ma'mūn alatt is ez az egyetlen tartomány fedte-e le az egész levantei területet, vagy több különböző, egyenrangú központ jött létre az észak felé hosszan elnyúló partvidéken. Az szinte biztos, hogy Türosz legkésőbb onnantól kezdve, hogy a keresztesek minden más várost elragadtak a partvidéken, külön helytartóval rendelkezett, ám a városban sajátos, kettős igazgatás érvényesült a fāṭimida-búrida szövetség eredményeképpen. Miután ez felbomlott, és al-Āmir saját irányítása alá vonta a várost, a frankok rövidesen bevették a települést.

[720] Filasṭīn a mai Izrael és Palesztina déli kétharmadát foglalta el a velük szomszédos jordániai területekkel együtt. Al-Urdunn Izrael és Jordánia északi részével esik egybe. Damaszkusz alá tartozott a mai Libanon többsége, míg Ḥimṣ befolyása a Szíriai-sivatagban lévő Palmyrától a tengerparti Tripoliig terjedt.

Az biztosan kijelenthető, hogy az utolsó időszakban az askaloni tartomány alig volt nagyobb, mint maga a város, amit szárazföldön a ġāzai keresztes támaszpont választott el az egyiptomi uralom alatt álló Sínai-félszigettől. Megmaradásának zálogát a fāṭimida flotta jelentette, és az a gondosan megszervezett rendszer, amely szerint a helyőrségét félévente lecserélték és utánpótlással látták el.[721] Egy al-Qalqašandī által megőrzött kinevezési okmány az alábbiakat írja a városról:

> *"[...] Askalon városa – a magasságos Isten védelmezze – [fehér] homlokfolt a tévelygés és hitetlenség sötétségében, és megszentelt [hely], ami kitűnik a városok közül, amit a [pogány] társítás agyarral és karommal megsebzett, és a legnemesebb a kikötők és erődök közül, lakói pedig az igaz, őrzött és védett hit segítői [...]"*[722]

Nem véletlen, hogy a Fāṭimidák is a város keresztesek elleni harcban betöltött szerepét hangsúlyozták, hiszen az utolsó palesztinai kikötő keresztények ellenében történő megtartása számukra egyrészt presztízskérdés volt, másrészt stratégiai fontosságot élvezett: amíg Askalon a kezükön volt, gyorsabban értesülhettek a Jeruzsálemi Királyságban történő ellenséges megmozdulásokól, ráadásul a frankok az erős fāṭimida helyőrséggel az oldalukban kevésbé hajlottak arra, hogy Egyiptomra támadjanak.[723]

3.7. A vallási kisebbségek és az államigazgatás

A fāṭimida állam – al-Ḥākim kalifa néhány évig tartó üldözéseit leszámítva – közismerten türelmes volt a vallási kisebbségekkel szemben, államigazgatásában pedig mindvégig jelentős szerepet biztosított a védett kisebbségeknek *[ḏimmī].* Számos központi hivatalt vezettek zsidók, szamaritánusok és keresztények, bár a legmagasabb pozíciót, a vezírséget csak két alkalommal foglalhatta el nem muszlim.[724] A kisebbségek a kezdettől fogva, az általános muszlim gyakorlat szerint, maguk intézték saját belső ügyeiket, a kormányzat pedig csak korlátozottan szólt bele az életükbe: ez mindenekelőtt a fejadó *[al-ǧawālī]* mértékének megszabását és a pénz beszedését, illetve a különböző ruházkodási és építkezési előírások, tilalmak változó szigorúságú betartatását jelentette. Kapcsolataikat az udvarral egyházi vezetőiken, illetve az államigazgatásban magas rangokra jutott hitsorsosaikon

---

[721] Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzha*, 5, közli, hogy a rendszer kialakítására csak Türosz eleste után került sor, al-Ma'mūn vezirátusa idején: A váltások lebonyolításának mikéntjéről és az Askalonban szolgáló katonák juttatásairól is fontos leírást őrzött meg: *Nuzha,* 41–43. A város késő-fāṭimida külpolitikában betöltött szerepét jól összefoglalja Brett, The Fatimids and the Counter-Crusade, 17–21.

[722] al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* X/381.

[723] al-Maqrīzī így fogalmaz a rebellis helytartó, Šams al-Ḫilāfa Asad kapcsán: "Akkoriban Askalon olyan volt, mint egy zár Egyiptom földjén, ami elválasztja az ellenségtől." al-Maqrīzī, *Muqaffā* II/62. (724. életrajz)

[724] A kopt ʿĪsā b. Nasṭūrus 384/994–386/996 között, az örmény Bahrām pedig 529/1135–531/1137-ig.

keresztül alakították. Minthogy ezek nem intézményesült kapcsolatok voltak, hanem alkalomszerűek és informálisak, csak korlátozottan fogunk velük foglalkozni, elsősorban annak vizsgálatára törekedve, hogy kiken keresztül és hogyan zajlottak ezek a kapcsolatok.

3.7.1. A keresztények

Egyiptomban három nagy keresztény közösség létezett az 5/12. században, melyek mindegyikét saját pátriárka vezette. A keresztények többsége a monofizita, jakobita kopt egyházhoz tartozott, ami magát Szent Márk evangélistától eredeztette, hagyományos központja pedig Alexandria volt. Sokkal kisebb, de szintén régi közössége volt a görög ortodox melkitáknak. A harmadik, szintén monofizita közösség az örményeké volt, akik csak a nagy válság nyomán, Badr al-Ǧamālī idejében érkeztek tömegesen Egyiptomba, és nem sokkal később saját pátriárkátust kaptak.[725]

Hogy milyen lehetett a keresztény lakosság számaránya a korszakban, azt csak megbecsülni tudjuk. MICHAEL BRETT szerint a 4/10. századi fāṭimida hódítás idején még akár a lakosság több mint fele is keresztény lehetett. Mivel ezután a kormányzat részéről nem nehezedett térítő szándékú nyomás a keresztényekre – al-Ḥākim kalifa üldözései után még azt is engedélyezték, hogy az üldözések során kényszerből áttértek visszetérjenek régi hitükre –, az arányváltozásokat elsősorban a szaporodási ütem különbségei idézték elő a fāṭimida időszakban. Ez különösen a válság után lehetett számottevő, amikor az össznépesség regenerációja során a minden bizonnyal a szaporább muszlim közösség relatív aránya megnőtt a keresztény réteg rovására.[726] Egyébként vallásukat meglehetősen szabadon gyakorolhatták. Bár a ruházkodási korlátozásokat időnként megerősítették és leginkább pénzszerzési céllal a templomok engedély nélküli felújítását is meg-megbüntették, a késő-fāṭimida korból számos templom- és kolostorépítésről hallunk, a keresztény ünnepeket pedig a kormányzat nem csak engedélyezte, de támogatta is.

A keresztények Egyiptom-szerte mindenütt éltek. Alsó-Egyiptomban a jelek szerint még viszonylag nagy számban voltak jelen a vizsgált időszakban, bár még a középkor folyamán javarészt kiszorultak innen. Felső-Egyiptom egyes részein viszont mindmáig viszonylag nagy számban vannak jelen.[727] A fővárosban és környékén több kereszténynegyed létezett. Eredeti központjukban, a

---

[725] Abū Ṣāliḥ *Tārīḫ*, 61, megfogalmazásában: "amikor Gergely, Örményország pátriárkája megérkezett, az örmények Amīr al-Ǧuyūš Badrral voltak."

[726] Brett, Population, 22–26. A keresztények alacsonyabb szaporaságának okai között kiemelhető a széles körben elterjedt szerzetesség.

[727] A Nílus-deltában a fāṭimida időkben még láthatóan jelentős számban éltek keresztények, de távlatosan a megmaradásukat az északról jövő bizánci és keresztes fenyegetés, és a muszlim uralkodók emiatt ottani keresztényekre kifejtett nyomása, illetve a delta keleti és nyugati felén, az iszlám világ többi részével Egyiptomot összekötő útvonalak mentén

Babilón-erőd és a Muʿallaqa-templom környékén, továbbá Fusṭāṭ déli (Birkat al-Ḥabaš) és északi szomszédságában (al-Ḥamrāʾ) jelentős közösségeik éltek. Az újonnan épített Kairóban is voltak negyedeik: két városrészt is *›Ḥārat ar-Rūm‹* néven hívták az ott állomásozó bizánci zsoldosokról, akiknek templomaik is voltak. Kairótól északra is jelentős keresztény közösségek léteztek: mivel a fāṭimida palotát egy kolostor helyére építették, al-Muʿizz a védőárok közelében, al-Ḫandaqnál engedélyezte számukra a templomépítést – ez a terület máig a kairói koptok központja. A fāṭimida fővárostól nyugatra, a hajógyárnak és kikötőnek otthont adó al-Maqsnál, a Nílus partján is jelentősebb keresztény közösség élt.[728]

A melkiták korabeli története kevésbé ismert, a koptoké és az újonnan betelepült örményeké viszont sokkal inkább. Utóbbiak kapcsán a kopt egyháztörténet elmondja, hogy számos pap és értékes felszerelések kíséretében 1087 nyarán érkezett Konstantinápolyból Kairóba Gergely *[Iġrīġūriyus],* a korábbi örmény pátriárka unokaöccse, akit elődje nevezett ki. Miután Badr al-Ǧamālī kegyesen fogadta, találkozott Kürillosz pátriárkával, aki elégedetten konstantálta, hogy a kettejük monofizita hitvallása azonos. Az örmény pátriárka egy korábbi melkita templomot foglalt el az al-Ḥamrāʾnál lévő Zuhrīban.[729] Ő később, 1117-ben részt vett Sanhūt, a nagy tekintélyű fusṭāṭi püspök temetésén, és szerepet vállalt annak utóda, Yūnus b. Sanhūt szerzetes kinevezésében is, így a két monofizita egyház viszonya, ha intenzívnek nem is, de békésnek és jónak volt mondható.[730] Az újonnan betelepített örmények részben a pátriárka közelébe költöztek, részben új városnegyedet kaptak Kairó északi szomszédságában: al-Ḥusayniyyát, templomaik pedig részben a Rūm-negyedben, részben al-Ḫandaqban voltak. Vidéken ugyanakkor csak kevés örmény kolóniát ismerünk: Abū Ṣāliḥ szövege csupán a Fusṭāṭ és Ḥulwān között lévő Ṭurāban, illetve a Nílus-parti Šinarāban, a mai Banī Suwayf kormányzóság területén, nagyjából a fayyūmi oázis magasságában említ örmény templomot vagy kolostort.[731]

---

megtelepedő, folytonos fenyegetést jelentő muszlim arab törzsek akadályozták meg. A vidékiesebb, elzárt és külső veszélyeknek kevésbé kitett Felső-Egyiptomban a keresztények nagyobb nyugalmat élvezhettek. Lásd, Martin M., La province d'Ašmūnayn: Historique de sa configuration religieuse, *Annales islamologiques* 23/1987, 25–27.

[728] Behrens-Abouseif, D., Locations of Non-Muslim Quarters in Medieval Cairo, *Annales Islamologiques* 22/1986, 119–122. A cikkben hasznos térkép is látható a negyedekről.

[729] *Baṭāriḳa* II/3/219–220.

[730] Dadoyan *Fatimid Armenians*, 85–86, örmény források alapján más verziót közöl: szerinte az 1066-tól örmény katholikoszként működő Martürophilosz Gergely már 1075-ben Egyiptomba látogatott, és ekkor nevezte ki unokaöcscsét, Gergelyt pátriárkává. A kopt krónika szerzője azonban, szemtanú lévén, nem valószínű, hogy tévedett a kérdésben.

[731] Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 61, 116.

3.7.1.1. Az egyházi vezetők és a kormányzat kapcsolatai

A már idézett kopt egyháztörténeti munka számos olyan esetet jegyzett fel, amikor a fāṭimida kormányzat magával az alexandriai kopt pátriárkával lépett kapcsolatba. Az idősebb al-Ǧarǧarāʾī vezírről feljegyezték, hogy "szerette és értette a keresztényeket" *[kāna raǧul* (sic!) *yafhamu wa-yuḥíbbu n-naṣārā]*, és 1032-ben, II. Senuda megválasztása előtt elengedte az ilyenkor elvárt adót, sőt tanácsot adott a választás módját illetően – ez azonban tényleg csak tanács volt, nem pedig parancs, mivel nem követték.[732] Úgy tűnik, a válságig terjedő időszakban elsősorban az alexandriai kormányzó képviselte a kormányzatot az egyházzal való kapcsolattartásban, a vezírek csak ritkán intézkedtek személyesen.

A későbbiekben, al-Yāzūrī alatt több nehézség érte az egyházat: Khrisztoduloszt kétszer is letartóztatták, egyszer a már idézett, Núbiával kapcsolatos vád miatt, egyszer pedig azért, mert valamiféle fizetési elmaradásai voltak, és állítólag engedély nélkül újított fel templomokat. Mindezért azonban a forrás nem a vezírt teszi felelőssé, hanem a különböző, koptokkal ellenséges alsó-egyiptomi hivatalnokokat és helytartókat – köztük Nāṣir ad-Dawlát. De nem csak ellenségeik voltak a felső vezetésben: a későbbi damaszkuszi helytartó, az ekkoriban Alexandria élén álló Ḥiṣn ad-Dawla Ḥaydara b. Manzū és a hozzá hasonlóan berber fusṭāṭi *wālī*, Sinān ad-Dawla b. Kābir vagy Ǧābir a forrás szerint kifejezetten baráti érzelmekkel viseltetett irántuk, segítette őket.[733] A válságidőszakban, amint láthattuk, Nāṣir ad-Dawla szerezte meg magának Alexandriát és Alsó-Egyiptomot, szövetkezve a *lawāta*kkal és a beduinokkal, szövetségük pedig mérhetetlen károkat és szenvedéseket okozott mind a lakosságnak, mind az egyháznak, mind magának Khrisztodulosz pátriárkának.[734] Utóbbi a válság alatt Kairóba települt, és végül Badr al-Ǧamālī börtönét is megjárta: az új vezír felső-egyiptomi hadjáratán ugyanis núbiai muszlimüldözésekről hallott, ezért megüzente a fiának, al-Awḥadnak, hogy fogja el a pátriárkát. Hazatérése után aztán a vádat saját követe útján kivizsgálta, és mivel hamisnak bizonyult, a vádlót kivégezték. Khrisztoduloszt ezután Egyiptom új ura kegyekkel halmozta el és kitüntette a gondoskodásával.[735]

Kürillosz és utódai alatt a kormányzat és a pátriárkák interakciója jelentős részben a núbiai és etiópiai kapcsolatok ápolása keretében történt, mivel az alexandriai pátriárka főségét mind a núbiai, mind az abesszínai egyház elismerte, és püspökeik kinevezése is az ő tiszte volt. Az egyiptomi kormányzat ezt a főséget nyomásgyakorlásra és politikai előnyszerzésre próbálta fordítani,

[732] *Baṭāriḳa* II/2/151–152.
[733] *Baṭāriḳa* II/3/178–179.
[734] *Baṭāriḳa* II/3/183–184, 203–204.
[735] *Baṭāriḳa* II/3/204–205.

bár nem sok sikerrel – a szomszédos Núbia felé ilyesmire nem volt szükség a jobbára békés viszony és az 1/7. század óta érvényben lévő ún. *baqṭ* értelmében rendszeresen küldött sarc miatt, Etiópia viszont túl messze volt, és a püspökök túl kis befolyással rendelkeztek ahhoz, hogy rajtuk keresztül érdemben befolyásolni lehessen a viszonyrendszert.

Badr al-Ǧamālī és al-Afḍal idejéből több olyan esetről hallunk, amikor etiópiai vagy núbiai ügyek kapcsán igénybe veszik a pátriárkák szolgálatait. Minderről több tanulmány is született az utóbbi időben, így a kérdést nem részleteznénk.[736] A fekete-afrikai keresztény királyságokkal ápolt kapcsolatok intenzívvé válásával indokolja a kopt krónikás, hogy Kürillosz pátriárka miért telepedett le végleg a fővárosi Rawḍa-szigeten épült Választott Mihály-templomban, ahelyett, hogy szándéka szerint a Nílus-deltában vagy Szent Márk székében, Alexandriában rendezkedett volna be.[737]

Ugyanakkor nem csak ilyen ügyek miatt vált szorossá a vezírek és pátriárkák viszonya. Khrisztodulosz után a megválasztott pátriárkák mind bemutatkozó látogatást tettek a vezíreknél, Badr pedig az egyház belső vitáiba is beavatkozott: 1086-ban egyfajta zsinatot hívott össze, amivel rögzíttette a kopt törvényeket, majd bejelentve, hogy a kopt püspökök a bizalmasai, meg sem nézte az összegyűjtött szabályokat, csak utasított a betartásukra.[738] Az érkező örmény pátriárkát is elsőként Badr fogadta, és ő utalt ki számára templomot, mielőtt a kopt egyházfő találkozhatott volna vele. A vezír ezen kívül rendelkezett arról, hogy bizonyos templomokat a koptok adjanak át más közösségek – szírek, örmények – használatára.[739]

A későbbiekben azt látjuk, hogy Kairó elhagyásához a pátriárkák engedélyt kérnek a vezírektől.[740] 1102-ben Mihály pátriárka Damanhūrba vonult, hogy a Tinnīsből hazatérő al-Afḍalt köszöntse.[741] Mindezek alapján úgy tűnik hát, hogy az örmény vezírek minden korábbinál szorosabbra fűzték az addig meglehetősen laza és *ad hoc* jellegű kormányzati felügyeletet a kopt egyház felett.

3.7.1.2. Keresztény hivatalnokok és előkelőségek

A kopt történeti munka nem csak a pátriárkák, hanem számos püspök és keresztény főhivatalnok nevét megőrizte számunkra, hasonlóan az Abū Ṣāliḥnak – újabban inkább Abū l-Makārimnak –

---

[736] A núbiai és etiópiai viszonyról, és általában a kopt egyház és a vezírek kapcsolatáról lásd, van Donzel, E., Badr al-Jamālī, the Copts in Egypt and the Muslims in Ethiopia, in: *Studies in honour of Clifford Edmund Bosworth.* (I), ed. I. R. Netton, Leiden 2000, 296–309, illetve tágabb kontextusban, Brett, Al-Karāza al-Marqūsīya/The Coptic Church in the Fatimid Empire, *ESFAME* IV/33–60.
[737] *Baṭāriḳa* II/3/210.
[738] *Baṭāriḳa* II/3/213–216.
[739] *Baṭāriḳa* II/3/25–226.
[740] *Baṭāriḳa* II/3,/214; III/1/3. A pátriarkátus székhelye 1077–1111 között volt a szigeten, amikor egy földrengés és állítólagos szabotázs miatt a templom lerombolódott. Ekkor építőanyagait elhordták. *Baṭāriḳa* III/1/5–7.
[741] *Baṭāriḳa* II/3/248.

tulajdonított, templomokat és kolostorokat számba vevő munkához. Az alábbiakban a keresztény közösségben és az államigazgatásban egyaránt magas pozíciót betöltő személyiségekre vonatkozó említések összegyűjtésével azt mutatjuk be, hogy milyen funkciókat töltöttek be al-Mustanṣir idején és a Ǧamālī-korszak államigazgazásában, és milyen szerepet töltöttek be közösségük és a hatalom kapcsolattartásában.

Khrisztodulosz felszentelése után nem sokkal olvashatunk bizonyos Abū Zikrī Yaḥyā b. Maqāráról, aki a juttatásokért felelős hivtal *[dīwān an-nafaqāt]* és egy értelmezhetetlen nevű intézmény *[dīwān ar-rahǧī]* vezetője volt, és nagy tekintéllyel rendelkezett az egyházon belül: szerepet játszott egy püspökök és pátriárka közti ellentét elsimításában.[742] Ugyanekkoriban a szír keresztény Šayḫ Abū l-Bišr volt al-Mustanṣir orvosa, akinek a szöveg szerint nagy befolyása volt. Ő később sikeresen közbenjárt al-Yāzūrī vezírnél, hogy mentsék fel Khrisztoduloszt az alól a vád alól, miszerint megtiltotta a núbiai uralkodónak az szokásos ajándékküldést Kairóba.[743] A pátriárkát ekkor elengedték a fogságból.

Khrisztodulosz alatt Abū l-Yumn Sūrus b. Mikrawāh b. Zunbūr, a 458/1066-ban rövid ideig hivatalban lévő, iszlámra tért, majd a katonák követelései miatt a lawātákhoz szökött Ibn Zunbūr vezír apja Alsó-Egyiptom pénzügyi felügyelőjeként *[nāẓir]* tevékenykedett. Magas rangjához előkelő titulusok jártak: az Amīn al-Umanāʾ és a Sayyid Ruʾasā as-Sayf wa-l-Qalam *laqab*okat viselte. Utóbbi címét, úgy tűnik, 462/1070 során kapta, amikor az Alsó-Egyiptomból Szeldzsukoktól segítséget kérő Nāṣir ad-Dawla elleni hadjárat élére helyezték.[744] Ez azért érdekes, mert fia addigra már megbukott vezírként, ám ez az apja helyzetét nem érintette. Az al-ḥamrāʾi Szent Onophrioszt-templom közelében lakó, idősebb Ibn Zunbūr egyébként a keresztény közösségben is nagy tekintéllyel rendelkező arkhón volt: egy Philotasz nevű, püspökségre hiába vágyó ember folyamatos petícióit arkhóntársai – Abū s-Surūr Yūḥanā b. Yūsuf al-Abaḥ és Abū ṭ-Ṭayyib ar-Rarāwī – közreműködésével egy időre leállíttatta, aztán az illető letartóztatása után is ők foglalkoztak az ügyével.[745]

---

[742] *Baṭāríka* II/3/169, 172. Talán ő volt az a Šayḫ Abū Zikrī , aki felújíttatta a fayyūmi Szent Merkuriosz-templomot. (Abū Ṣālih, *Tārīḫ*, 90.)

[743] *Baṭāríka* II/3/169, 174.

[744] *Baṭāríka* II/3/183. A titulus és a díszruhához kapott kard arra utal, hogy valóban ő volt a hadjárat parancsnoka, amit talán terepismerete indokolt. Ugyanakkor könnyen lehet, hogy a személye hozzájárult a hadjárat kudarcához, ugyanis a három alárendeltje – a feketék ʿAzīz ad-Dawla nevű parancsnoka, a neve alapján töröknek tűnő Ǧamāl ad-Dawla Buǧrā és a jól ismert Ibn Baldakūš – együttműködését keresztényként és katonai tapasztalatok nélküli hivatalnokként nem lehetett könnyű megteremtenie.

[745] *Baṭāríka* II/3/180, 183., Abū Ṣālih, *Tārīḫ*, 42–43.

Ami a másik két arkhónt illeti: az 1091-re már elhunyt Ibn al-Abaḥ és fia, Abū l-Ḫayr igen vagyonos volt, de nem tudjuk, betöltöttek-e hivatalt. Pénzüket Badr al-Ǧamālī idejében legalább két alkalommal igyekezett lefölözni a kormányzat.[746] Abū ṭ-Ṭayyib Bašūba b. Yuḥannis ar-Rarāwī (vagy Zarāwī vagy Rawāwī) egyébként a polgárháború alatt írnokként szolgálta Nāṣir ad-Dawlát, és nagy szerepe volt benne, hogy a keresztényeket egyébként nem kedvelő hadvezér, ha nem is szívjóságból, de újabb jövedelmek reményében kiváltotta Khrisztodulosz pátriárkát az őt kifosztó és megkínzó lawāták fogságából – nem sokkal ezután azonban a berberek lekaszabolták, amikor felelősségre vonta őket korábbi alkalmazója, Sinān ad-Dawla fusṭāṭi helytartó Ṣārim ad-Dawla nevű fivére meggyilkolásáért.[747]

Szintén a válság alatt a már említett, érthetetlen nevű hivatalt *[dīwān ar-rahǧī]* egy bizonyos Abū l-Badr Mīnā ar-Rawāwī vezette, aki a többi arkhónhoz hasonlóan a kolosotorok egyikébe vonult vissza a nehéz években.[748] Kürillosz felszentelése idején, 1078-ban egy bizonyos Abū l-Faḍl Yaḥyā b. Ibrāhīm sejk vezette a *›dīwān al-abwāb‹* nevű, szintén ismeretlen intézményt, továbbá a *›dīwān aṣ-ṣināʿāt‹*. Rajta keresztül értesítették a vezírt és a kalifát a pátriárka fővárosba érkezéséről.[749] 1086-ban Badr al-Ǧamālī kertjeinek felügyelője és a vezír bizalmasa, a neve alapján talán örmény Yusīb bevádolta a pátriárkát a vezírnél, aki erre egyfajta zsinatot hívott össze, és összeállíttatta a kopt egyház törvényeit. Yusībot végül kivégezte, és a keresztény Abū l-Faḍāʾil ibn al-ʿUbaydīval, az egyik meg nem nevezett hivatal vezetőjével dokumentumokat írattatott a püspököknek, amelyekben minden kérésüket teljesítette.[750] 1088-ban a *dīwān al-abwāb*ot megint egy keresztény, a tekintélyt sugárzó *aš-Šayḫ al-Aṯīr Naǧīb ad-Dawla wa-Makīnuhā* tiszteleti címeket viselő Abū Malīḥ Mīnā b. Zakariyā vezette, aki ismét közvetítőként szerepelt a pátriárka és a vezír között.[751]

A keresztény hagyomány ugyan nem említi meg őt, de ismerünk még egy keresztény hivatalnokot, aki Badr idején emelkedett magas rangokra: az asyūṭi származású Abū l-Malīḥ Mammātī a róla fennmaradt anekdoták és a neki szentelt versek alapján igen gazdag és befolyásos szereplője lett a kairói kormányzatban, bár azt sajnos nem tudjuk, hogy pontosan milyen hivatalokat töltött be.[752]

---

[746] *Baṭāriḳa* II/3/217, 223.
[747] *Baṭāriḳa* II/3/183–184.
[748] *Baṭāriḳa* II/3/188.
[749] *Baṭāriḳa* II/3/209.
[750] *Baṭāriḳa* II/3/213–216. Egy al-Ḥāfiẓ idején iszlámra tért *kātib*ról, Yaḥyā b. al-ʿUbaydīról , Abū Ṣāliḥ *Tārīḫ*, 90, olvashatunk; meglehet, a fentebbi hivatalvezető rokona volt.
[751] *Baṭāriḳa* II/3/220.
[752] Yāqūt, *Muʿǧam al-udabāʾ*, II/635–636.

Al-Mustaʿlī és al-Afḍal idején, már IV. Mihály pátriárkátusa alatt volt hivatalban a Deltáért felelős hivatal *[dīwān asfal al-arḍ]* vezetője, a sanhūri származású Abū l-Yumn Wazīr b. ʿAbd al-Masīḥ, aki 1101-ben kénytelen volt egy általa jogtalanul felújított Birkat al-Ḥabaš közelében lévő templomot mecsetté alakítani.[753] Abū l-Faḍl b. al-Usqufról, a *›dīwān al-maǧlis‹* vezetőjéről már volt szó a hivatala kapcsán. 1102-ben ő közvetített a pátriárkává választott II. Makariosz és al-Afḍal vezír között.[754] Hivatali utóda, egyben a *›dīwān at-taḥqīq‹* vezetője, Abū l-Barakāt Yūḥannā b. Abī l-Layṯ jelen volt a korábban kancellárián és a kincstárnál írnokoskodó Gábriel kopt pátriárka felszentelésén, 1131-ben, noha jómaga nem kopt, hanem melkita volt – valószínű tehát, hogy az akkor éppen Kutayfāt által vezetett állam képviseletében volt jelen.[755] Al-Maqrīzī megőrzött egy petíciót, amiben az említett Ibn Abī l-Layṯ és rokonai hatalmas vagyona és jövedelmei ellen tiltakoznak, egyúttal számos rokonáról kiderül, hogy szintén magas pozícióba kerültek: a fivére hasonló juttatásokat kapott, az apósa/sógora a vezír hivatalában dolgozott, unokaöccse pedig az ismeretlen *tāǧī*-hivatalban.[756]

Az al-Āmir alatt a keresztényeknek sok rosszat tevő szerzetesről sem a pátriárkákról szóló krónika, sem a templomjegyzék nem tesz említést, de a muszlim hagyományból tudjuk, hogy Abū l-Yumn Wazīr, az alsó-egyiptomi felügyelő fia, Abū Isḥāq alatt lett szerzetes, majd a hivatalokat működtető Ibn Abī l-Layṯ szolgálatába állt, és al-Maʾmūn halála után csatlakozott al-Āmir belső köréhez.[757]

A fenti példák alapján bizonyos, hogy a keresztények valóban számos fontos hivatalt töltöttek be az egész korszakban. Khrisztodulosz és Kürilliosz pátriárkátusa idejéről Mawhūb b. Manṣūr jóvoltából különösen sok névvel és adattal találkozhatunk, még ha ezek korántsem alkotnak koherens képet; Mihály, és még inkább Makariosz pátriárkátusa már jóval kevesebb részletbe enged betekintést. A pátriárkák történetéről szóló munka és Abū Ṣāliḥ templomokról és kolostorokról szóló műve a keresztény közösség befolyásos és gazdag tagjaiként ábrázolja ezeket a főhivatalnoko-

---

[753] *Baṭāriḳa* II/3/248. Ő már 478/1085-6-ban meglehetősen gazdag volt, mert ekkor fiával, Abū Manṣūrral együtt felújíttatta, kilátóval *[manẓara]* bővítette és felszerelte al-Martūtī templomát Fusṭāṭ városától délre, al-ʿAdawiyyában. (Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 57). Al-Afḍal és al-Āmir idején pedig Ṭamwayh kolostorát újította fel és látta el új felszerelésekkel, a vezír pedig előszeretettel időzött ott, és saját kertet is létrehozott a közelében. (Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 85).

[754] Ibn al-Usquf apja, Kīl János néven Atrīb püspöke volt. Úgy tűnik, a hivatalvezető elsősorban al-Ḥamrāʾ keresztény negyedéhez kötődött: az ottani Szent Onophriosz-templomba járt imádkozni, az ugyanitt lévő Szent Merkuriosz-templom egy kápolnája számára ékes kupolát emelt, a Szent Mennasz-templomnak pedig egy oltárt adományozott. A nahyāi kolostorban felújítási munkálatokat végeztetett. Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 39, 44, 48, 77.

[755] Ő maga versben üdvözölte, amikor al-Āmir a zuwayla-negyedbeli romos templom helyett al-Basātīnban épített templomot a melkiták számára, illetve az al-quṣayri melkita kolostorban újíttatta fel a Szent Szabasz-templomot. A tervezést fivére, Abū l-Faḍāʾil segítette, aki egyébként Birkat al-Ḥabaš közelében támogatott egy melkita zárdát. (Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ*, 4, 51, 65)

[756] al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* II/330. A jövedelmeiket részletesen soroló irat a 327 –331. oldalon olvasható, a *dīwān al-maǧlis*ról szóló részben.

[757] al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* III/126.

kat, akik közvetítő, közbenjáró szerepet töltöttek be hitsorsosaik és az államhatalom közt, egyben sok esetben patronálták saját egyházukat, és magukra vállalták a rá kirótt terhek zömét.

3.7.2. A zsidók

A korabeli zsidó közösség megismerése jóval problematikusabb, mint a kereszténykéé, ugyanis nem ismerünk történeti műveket, amelyek erről a felekezetről készültek volna a korban. Ismereteink forrását így szinte kizárólag kairói geniza képezi, ami pusztán arabisztikai ismeretekkel nem kutatható, emellett, bár az állam és a zsidóság kapcsolatának számos aspektusát megvilágítja, korántsem ad olyan teljes képet, mint a sok tekintetben kevésbé részletes és aprólékos, de összefüggő narratívát adó krónikák. A muszlim hagyomány a Tustarīkat követő időszakból nem őrizte meg zsidó hivatalnokok és potentátok nevét. Ebből fakadóan itt csak jóval rövidebben fogunk kitérni rájuk.

Az üldözésnek szintén csak al-Ḥākim idején kitett zsidók jóval kevesebben voltak a keresztényeknél, de Egyiptom számos területén voltak kisebb-nagyobb közösségeik. A genizában lévő levelek, kimutatások és egyéb dokumentumok alapján meglehetősen jól lekövethetőek az alsó- és felső-egyiptomi tartományokat behálózó, a fővárosban koncentrálódó gazdasági érdekeltségeik. A legfontosabb zsidó közösségek Egyiptom két kereskedelmi központjában, a fővárosban és Alexandriában működtek.[758] A zsidóság két nagy származási csoportra oszlott: az eredeti, ókori eredetű, ›jeruzsálemi‹ helyiekre és a Fāṭimidák oldalán, sok esetben Ifrīqiyān keresztül érkezett, mezopotámiai származású zsidóságra. Utóbbiak között számos képviselője volt a többségi rabbanita irányzattal szemben álló, a Misnát és a Talmudot jogforrásnak el nem ismerő karaitáknak – a már emlegetett Tustarīk így a ḫūzistāni eredetű karaiták voltak, de az 5/11. század egyik meghatározó kereskedőcsaládja, az egyiptomi zsidó közösségben szintén nagy befolyással rendelkező Banū ʿAwkal is perzsiai eredetű volt.[759] Bár a két irányzat hívei folyamatos konfliktusban voltak, a külső hatalommal szemben egységesen léptek fel, és belső ügyeik nagy része is szorosan összefolyt.

A Tustarīk udvari körökre gyakorolt befolyásáról már volt szó a bevezető fejezetben. A geniza számos olyan levelet őrzött meg, amely a közösségen belüli kitüntetett szerepüket és gazdasági erejüket illusztrálja: sokszor folyamodnak hozzájuk pénzügyi segítségért vagy udvarbeli közbenjárás-

[758] A fusṭāṭi zsidók a keresztények közelében éltek, Kairóban pedig al-Ḥākim üldözése után a Zuwayla-negyed lett a központjuk. Ez a modern időkig így is maradt. Lásd, Behrens-Abouseif, Non-Muslim Quarters, 122.

[759] A közösség megosztottságáról ld. Bareket, *Fustat,* 5–10; A Banū ʿAwkal történetét a hozzájuk kötődő dokumentumok alapján feldolgozta, Stillman, N. A., The Eleventh Century Merchant House of Ibn ʿAwkal (A Geniza Study), *JESHO* 16/1 /1973, 15–88.

ért – szerepük tehát nagyon hasonló volt a keresztény arkhónokéhoz. A genizában az 5/11. század végén jelenik meg a *›ra'īs al-yahūd‹* tisztsége, ami egyfajta főképviselői szerepkört jelölt, ám egyes kutatók szerint már korábban is létezett. A kérdés mindenesetre vitatott.[760] Ami biztosnak tűnik, hogy feladatot eleve magas rangú udvaroncok, így orvosok töltötték be. Azt Ibn aṭ-Ṭuwayrtól tudjuk, hogy a hadseregért felelős hivatal második embere általában zsidó volt, de ehhez a közléshez sajnos egy nevet vagy időpontot sem tudunk társítani a Ǧamālī-korból.

[760] Bareket, *Fustat,* 24.

4

Összegzés: a Ǧamālīk kormányzata

Dolgozatunk célja az volt, hogy megvizsgáljuk a Fāṭimida Kalifátus késői időszakának azon államszervezeti, kormányzati változásait, amelyek Badr al-Ǧamālī és fia, al-Afḍal Šāhinšāh vezírségéhez köthetőek. A disszertációban a kutatástörténeti előzmények és a forráshelyzet áttekintése, majd a történeti háttér felvázolása után két fő fejezetben vizsgáltuk meg a tágan vett Ǧamālī-időszak berendezkedését.

Az első főbb fejezet az ilyen típusú források ritkaságából fakadó értékén túlmenően az egykorú elbeszélő források hiánya miatt is kiemelten fontos *siǧíll*ek gyűjteményével foglalkozik, ami a korabeli diplomáciai levelezés keretében Kairóból Jemenbe küldött levelek egy részét tartalmazza. Minthogy a forráshiány már a nagy átalakulást megelőző válságidőszakban is látványos, emellett a válság jelenségeinek minél jobb megismerése segíthet a kibontakozó változások megértésében és értékelésében, röviden az ebből az időszakból származó levelekkel is foglalkoztunk, ám bebizonyosodott, hogy ebben a tekintetben nem képviselnek jelentős forrásértéket: al-Mustanṣir kalifa kormányzata a kibontakozó hivatali válságra, majd polgárháborús helyzetre semmilyen formában sem reflektált ezekben a levelekben. A krízis mélypontját jelentő évekből ráadásul még mutatóban sincsenek levelek a gyűjteményben, ami nem bizonyítja, de valószínűvé teszi, hogy a korszakban nem voltak – az idő nagy részében nem is lehettek – túl intenzívek a kapcsolatok az imám és jemeni hívei között.

A Badr al-Ǧamālī húszéves vezírsége idejéből származó dokumentumokat tematikus bontásban, a releváns részek kiválogatásával, fordításával és elemzésével vizsgáltuk és mutattuk be. Ennek során bebizonyosodott, hogy a *siǧíll*ek az egyiptomi eseménytörténet egyedülálló forrásai, még azzal együtt is, hogy sok esetben nem elsősorban a történtekről való híradás volt a megírásuk célja, konkrét adatokban pedig nem gazdagok, ráadásul a tartalmuk esetében számolnunk kell a hivatalos álláspont tükrözésének kétségkívül kimutatható szándékával. Bizonyos események dátumát a levelek alapján pontosíthatjuk – a felső-egyiptomi hadjárat, Akkó török kézre kerülése, Badr bírói és missziós szervezet élére történő kinevezése, al-Awḥad kegyvesztése, al-Afḍal örökössé tétele mind ilyen esemény. Számos fontos eseményről, tényről csak innen értesülhetünk: a Ṣulayḥidákkal

való kapcsolattartás mellett a felső-egyiptomi lázadást, továbbá a vezír és kiszemelt örökösei dinasztiaépítő törekvéseinek egyes lépcsőit máshonnan nem ismernénk.

Legalább ilyen fontossá teszi a dokumentumokat a témánk szempontjából az a tény, hogy a vezír által dominált kormányzat egyértelműen befolyást gyakorolt a formailag al-Mustanṣir, al-Mustaʿlī és rokonaik magánlevelezéseként működő kapcsolattartásra, aminek nyomai léptennyomon felbukkannak. Ennek köszönhetően számos alkalommal látjuk a vezíri teljhatalom deklarálását és megerősítését, valamint egyedülállóan részletes képet kapunk Badr al-Ǧamālī egyébként csak feliratokról ismert propagandájáról. Mindez az imám és a vezír nyilvánosság számára mutatott viszonya mellett áttételesen a valós, gyakorlatban érvényesülő hatalmi helyzetet is kiválóan jellemzi – a levelekben még sokszor teljesen irreleváns módon is folyton-folyvást felbukkanó vezírről ez is mutatja, hogy ténylegesen is dominálta az államot, és ezt minden módon hangoztatta is.

Mindez roppant értékes adalékokkal szolgál ismereteinkhez, azonban el kell ismerni, hogy a dokumentumok sajnálatosan kevés használható adalékot tartalaznak az államszervezetet illetően. Így dolgozatunk második felében a fókusz a kifejezetten a központi adminisztrációról szóló forrásanyag áttekintésére és elemzésére tevődött át. Az államszervezet csúcsán helyet foglaló imámot illetően viszonylag változatos egykorú forrásbázist lehetett fehasználni, mivel mind a *siǧill*ek, mind a röviddel al-Afḍal halála után kiadott *›al-Hidāya al-āmiriyya‹* című iratban számos utalás olvasható az imámság mibenlétéről és különböző feltételeiről – ahhoz persze, hogy a gyakorlatot megismerjük, a krónikák tanúságához és a dokumentumok fentebbi elemzéséhez kell folyamodnunk. A többi szerv tekintetében azonban javarészt hiányzik az egykorú forrásanyag. A kancellária Ibn aṣ-Ṣayrafī *Qānūn*jának köszönhetően talán az egyetlen kivétel, ám nem derül ki belőle, mennyire valós, mennyire idealizált viszonyokról ír benne a szerző.

A központi igazgatás szerveivel kapcsolatban sok szempontból nehéz újat mondani, hiszen végeredményben minden rá vonatkozó információnk forrása Ibn aṭ-Ṭuwayr mára elveszett, bár az azonosítható idézetekből mára részben rekostruált műve, aminek adatai al-Maqrīzī *›al-Ḫiṭaṭ‹* és al-Qalqašandī *›Ṣubḥ al-aʿšā‹* című munkáinak kiadása óta ismertek a kutatás számára. Minthogy új források nem kerültek elő, az államszervezet tekintetében zömében máig érvényes, igényes összefoglaló a ʿAbd al-Munʿim Māǧid *›Nuẓum al-fāṭimiyyīn wa-rusūmuhum fī Miṣr‹* című, fél évszázados munkája. Ez a mű azonban munkánkkal ellentétben az egész fāṭimida időszakra vonatkozóan ad teljes körűnek szánt áttekintést, és időnként más aspektusokra – ígyaz egyes intézmények vallásjogi hátterére, az iszlám világban másutt meglévő párhuzamaira – helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor

bizonyos hivatalokra, szervekre csak minimális figyelmet fordít. Időnként, különösen az udvari tisztviselők tárgyalásánál nagyjában-egészében al-Qalqašandī beosztása szerint haladva annak szövegét közli átfogalmazva. Nyugati nyelven készült összefoglalásról államszervezeti tekintetben ugyanakkor nem tudunk – Leila S. Imad vezírekről írt kétes minőségű monográfiájának első részeit leszámítva – e tekintetben munkánk mindenképpen újszerű.

Dolgozatunk ezen részének legfőbb újdonsága az, hogy a dinasztia legutolsó éveiben alkotó Ibn aṭ-Ṭuwayr által megismertetett, minden jel szerint az akkori viszonyokat bemutató keretet megpróbáltuk feltárni a Ǧamālīk korszakában, megvizsgálva, hogy az egyébként elég szegényes egyéb forrásanyagban az egyes hivatalokra, igazgatási egységekre milyen utalások láthatóak, illetve szükség esetén ezek hiányából is vonunk le következtetéseket. A legkézenfekvőbb megoldás a hivatalok, tisztségek betöltőit megkeresni, hogy lássuk: működött-e már az intézmény az adott időszakban – tudomásunk szerint ilyen archontológiai jellegű munkát a kalifák és vezírek viszonylag egyszerűen megalkotható listáján kívül még nem végeztek előttünk. Természetesen a források szegényessége és esetlegessége alapján teljes képet nem alkothatunk, de reményeink szerint mindezzel értékes adalékokat tártunk fel.

Végezetül összegeznénk, hogy munkánk során mi derült ki Badr al-Ǧamālī és al-Afḍal 47 éves időszakának kormányzati berendezkedéséről. A legfontosabb, evidens és a szakirodalomban már a kezdetektől észlelt változás, amit a *siǧill*ek vizsgálata sokszorosan megerősít, hogy a korábbi vezírekkel ellentétben Badr úgy tudott tartós teljhatalmat kialakítani, hogy az a halálával sem omlott össze. Mindez annak köszönhető, hogy hatalmának alapja a hadsereg, méghozzá a hozzá hű, szíriai helytartósága alatt általa toborzott, majd vezírsége alatt folyamatosan fenntartott saját haderő volt, amivel a válságban önmagát meggyengítő és kompromittáló régi központi sereget ki tudta iktatni. Mivel az örmény helytartó nem valamilyen uralkodói titulust vett fel, hanem vezír maradt, ezt a modern szerzők többsége a korban al-Māwardī által megfogalmazott *tanfīḏ/tafwīḍ* különbségtétel szemszögéből vizsgálta és magyarázta, ami véleményünk szerint egyáltalán nem praktikus, ráadásul súlyos tévedés a Badr által kialakított katonai vezirátust a ›meghatalmazott‹ főminiszterséggel azonosítani. Heinz Halm az újfajta hatalomról szólva kijelenti, hogy a Ṣalāḥ ad-Dīn, az utolsó vezír által létrehozott szultánság *[salṭana]* megalapozását Badr al-Ǧamālī végezte el. Ha ezt összekapcsoljuk Michael Brett azon, forrásokból kirajzolódó kép által szerintünk is alátámasztott véleményével, miszerint Yaʿqūb ibn Killistől kezdve a fāṭimida imámok alapvetően átadták hatalmukat a vezíreknek, és ez a folyamat Badr al-Ǧamālīval teljesedett ki, az örmény vezírben egy döntő lépcsőfokot, egyben sajátos, köztes állapotot láthatunk a meghatalmazott főminiszterségből *[wizārat at-*

tafwīḍ] kiinduló, a szultánátusig *[salṭana]* vezető változások folyamatában. Ezzel együtt óvakodnánk attól, hogy szükségszerű változásnak tartsuk akár a katonai vezirátus kialakulását, akár ennek szultánsággá történő átváltozását – mindehhez komplex társadalmi, gazdasági, politikai változások kellettek. A nagy válság nélkül ilyen formában nem valósulhatott volna meg egyeduralom Egyiptomban, ugyanakkor amennyiben Nāṣir ad-Dawla sikerrel járt volna a szunnita fordulattal és a Fāṭimidák megbuktatásával, Egyiptomban jó eséllyel száz évvel Ṣalāḥ ad-Dīn előtt egy szeldzsuk modellt követő, szunnita szultánság alakult volna ki. A Badr által kialakított modell azonban egyfajta sajátos, köztes állapotot képvisel: bár egyeduralmat szerzett, megmaradtak az egyiptomi és *ismāʿīlī* sajátosságok. Al-Afḍal apjánál már sokkal inkább háttérbe szorította a markában tartott, fiatal- és gyermekkorú imámokat: már az örökösödés manipulációjában látható, hogy az imámság számára inkább saját uralma megerősítésének eszköze, mintsem hitének tárgya volt. Mindezt a jelentéktelen al-Mustaʿlī után al-Āmir zsenge kora csak megkönnyítette a számára – al-Afḍal, sokkal inkább, mint az apja, ténylegesen is uralkodóként viselkedett, amíg az elnyomott kalifa módot nem talált a kiiktatására több mint negyedszázados uralmat követően.

A válság egy romokban heverő, elszegényedett és korábbi népességének akár felét is elvesztett országot hagyott maga után. Badr a kényszertől hajtva maradandó változásokat hajtott végre: indirekt bizonyítékok alapján ugyan, de bátran kimondhatjuk, hogy ő honosította meg az *iqṭāʿ*t a katonák zsoldjának kiváltása érdekében, illetve azt, hogy drasztikusan csökkentette az évszázadok óta változatlan katonai és pénzügyi igazgatási egységek számát és központosította az igazgatást. Ezeket a változásokat a kutatás már javarészt feltárta, vizsgálataink során ezen kérdések mélységi vizsgálata nem is volt célunk. A források egy harmadik, szintén hosszú távon ható intézkedést is egyértelműen a vezírhez kötnek, ami a fentebbi két folyamattal ellentétben a forrásokból jól ismerhető: az örmény etnikum tömeges letelepítését Egyiptomban, de legalábbis a fővárosban és környékén. A Ǧamālī-család három vezírjén kívül a fāṭimida kor utolsó fél évszázada során még három másik örmény – Bahrām, Ṭalāʾiʿ b. Ruzzīk és a fia, Ruzzīk b. Ṭalāʾiʿ – is eljutott a kormányzat csúcsára, amiben az őket támogató etnikum alapvető szerepet játszott.

Ami viszont a központi kormányzatot és annak szerveit illeti, Ibn aṭ-Ṭuwayr viszonylag teljes körű, bár sok tekintetben nem részletes, a dinasztia bukásának előestéjén, Badr al-Ǧamālī kinevezése után közel száz évvel készített államszervezeti leírásának a korabeli, szűkös és töredékes forrásanyaggal való összevetése alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a Fāṭimida Kalifátust gyökeresen megváltoztató reformok nem gyűrűztek be a központi hivatali szférába. Ez pedig teljesen érthető. Badr al-Ǧamālī ugyanis nem hivatalnok volt, hanem hadvezér, akinek érdekében állt, hogy

a markában tartott kormányzati szervek hatékonyan működjenek. Jó ›uralkodó‹ lévén fel is ismerte ennek szükségességét.

Bár a főhivatalnoki kart érkezése után politikai alapon némileg megritkította, nagyban támaszkodott a korábbi idők írnoki rétegének szakértelmére, ami tovább működtette a már meglévő hivatalokat. Ugyanez volt igaz a bírói és missziós szervezetre, ahol az ügyintézésbe nem szólt bele, csupán formálisan is hatalmába kerítette az ítélkező és hittérítő réteget. A szakértelem iránti igénynek tudható be a keresztény potentátok nagy száma is az állami vezetők között. A vezir hatalmának megerősödése nem vonta maga után kormányzat által ellátandó feladatok változását, így különösebb ok nem is volt a velük megbízott hivatalok átalakítására. Ami újítás lehetett, az az *iqṭāʿ*-birtokokat nyilvántartó és kezelő hivatal létrehozása az ilyen típusú juttatások széles körű alkalmazása miatt. Szintén újszerű elem volt a kopt egyházfőkkel kiépített, korábban egyáltalán nem jellemző szoros kapcsolat, amit a vezír úgy bel-, mint külpolitikai céljaiban megpróbált felhasználni több-kevesebb sikerrel.

A kontinuitás leginkább a kancelláriánál érzékelhető, aminek a vezetője, Abū l-Farağ al-Maġribī mindvégig a helyén maradt, személyében képviselve úgy a hivatalszervezet, mint a hivatalnoki állomány állandóságát. Szintén a válság előtti időszakból örökölt szerv volt az államigazgatás központi ellenőrző-koordináló testülete, az év végi zárszámadást *[istīmār]* elkészítő *dīwān al-maǧlis*, amit minden jel szerint keresztények vezettek az egész Ǧamālī-korszakban. A hadsereget, a hivatalnokokat és az udvart továbbra is el kellett látni anyagi és természetbeni juttatásokkal, így nem fér hozzá kétség, hogy a *›dīwān ar-rawātib‹* és a *›dīwān al-ǧayš‹* tovább működött, még ha adataink nincsenek is róluk. A kegyes alapítványok *[al-aḥbās]* kezelése örök feladata volt a muszlim államoknak, e téren nyilvánvalóan semmiféle érdemi változás nem történhetett a hivatali háttérben. A síʿita államiság számára az ʿAlidák nyilvántartása és támogatása már csak önnön legitimációja szempontjából is fontos feladat maradt, így az ezzel foglalkozó szerv sem szűnhetett meg.

Nagyobb intézményi reformot csak al-Afḍal hajtott végre, amikor létrehozta a *›dīwān at-taḥqīq‹* nevű szervet. Mivel azonban ennek vezetése egyesült a tanács hivatalának vezetésével egy bizonyára igen tehetséges írnok, Ibn Abī l-Layṯ kezében, a két hivatal feladatai és jogkörei pedig a jelek szerint átfedésben voltak egymással, ez nem jelentett gyökeres változást, és jó eséllyel sokkal inkább a negyedszázadon át hivatalában maradó Ibn Abī l-Layṯ valamiféle kiemelését célozta, mintsem a hivatalszervezet átalakítását. Ugyanebben az évben intézkedett a vezír a közigazgatásban használt naptárak összehangolásáról, ám a jelek szerint törekvése nem járt sikerrel. Ugyanakkor a hivatalok

feletti felügyelet *[naẓar]* intézményesítése, illetve a *›ṣāḥib al-bāb‹* udvari tisztviselő afféle főminiszterré tétele egyértelműen al-Ḥāfiẓ kalifa időszakának terméke, a vezíri hatalom kiváltására irányuló törekvések eredménye volt, és bár ezek hosszú távon kudarcot vallottak, a két hivatal bizonyos mértékig megőrizhette kiemelt jelentőségét.

Hogy az adók terén történtek-e változások ebben az időszakban, azt nem tudjuk, ám mivel a jövedelmek forrásai – terményadók, vámok, bérleti díjak, nem muszlimok által fizetendő fejadó, a *ṭirāz* – és a kezelésüket, mértéküket meghatározó tényezők (mindenekelőtt Egyiptom földrajzi és társadalmi viszonyai) összességében változatlanok maradtak, biztosra vehetjük, hogy az adóigazgatási szervek nagyjában-egészében ugyanúgy működtek, ahogy korábban. Ha történt is névváltás, összevonás vagy átszervezés, az abban a tekintetben irreleváns, hogy az illetékességi körök száma tudtunkkal nem változott.

Ami a hadsereget illeti, ez talán a forrásokban legmostohábban kezelt terület: még Ibn aṭ-Ṭuwayr sem igazán beszél róla, legfeljebb a pénzügyi aspektusairól; a krónikák pedig leginkább egyes hadjáratok lefolyásáról és kimeneteléről emlékeznek meg, a szervezeti háttérről nem. Az etnikai összetételben bekövetkezett változásokat még valamelyest kikövetkeztethetjük a forrásokból, illetve tudjuk, hogy al-Afḍal a keresztesekkel szemben elszenvedett kudarc után megpróbált kialakítani – vagy inkább újjáéleszteni – egy összességében eredménytelennek bizonyuló kiképzési formát, a *ḥuǧarīyyā*t, de ezen túlmenően sem a sereg szervezetéről, sem irányítási struktúrájáról nem tudunk nyilatkozni. Az mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy a kései forrásokban szereplő főparancsnoki *[isfahsālār]* rangot hiba lenne visszavetíteni a Ǧamālī-korszakra.

Az uralkodók magánjellegű hivatalszervezete és udvartartása – ami továbbra sem különült el élesen, különösen a pénzügyek tekintetében, az ›állami‹ szervektől – minden jel szerint szintén változatlan maradt. Személyzeti szinten bizonyára érvényesült az új vezír befolyása, de Badr al-Ǧamālī legitimációját a kalifától szerezte, és az udvari ügyekbe való drasztikus beavatkozással – ceremóniák átszervezésével, jövedelmektől való megfosztással, hivatalok átalakításával – mindezt veszélybe sodorta volna. Pusztán erő szempontjából nézve nem volt szüksége az imámra, de, valószínűsíthető személyes meggyőződésén túl, az egész általa kiépített hatalmi struktúrában alapvető szerepe volt a hódolattal és pompával körülvett, ceremoniális és legitimációs célokra felhasznált uralkodónak. Al-Afḍalt az apjától örökölt, szilárd teljhatalom birtokában sokkal kevésbé kötötték ezek a béklyók, különösen az általa trónra tett két imám legitimációs deficitjét és korukból fakadóan fokozott alkalmatlanságát figyelembe véve. Ő már kikezdte a fāṭimida uralkodók amúgy is meg-

kopott karizmáját, csökkentette az őket körülvevő pompa és luxus mértékét, és a ceremóniák megszüntetésével az alattvalóitól is elzárta őket – mi több, amikor új, saját palotakomplexumába költözött al-Fusṭāṭban, és magával költöztette az államigazgatás szerveit is, végleg kizárta az uralkodót az állami élet irányításából. Al-Afḍal halála estéjén ugyanakkor al-Āmirnál járt, hogy a böjttörési ceremóniáról egyeztessen vele, ami mutatja, hogy nem iktatta ki teljesen az államéletből: bizonyos szimbolikus szerepet meghagyott a számára.

Al-Āmir ügyes intrikusnak tűnink, de nem volt túlzottan tehetséges uralkodó. Ugyanakkor érzékelte, hogy jelentéktelenné vált al-Afḍal mellett, és végül a vezír meggyilkolásával sikerült is az uralkodás számára fontos aspektusait helyreállítania: a főhatalmát kifejező mérhetetlen pompát és mozgásszabadságot, amivel megmutathatta uralkodói önmagát az alattvalóinak. Al-Maʾmūn, aki al-Afḍal oldalán már kiváló kormányzati tapasztalatokat szerzett, gördülékenyen működtette al-Āmir kormányzatát. Vele nagyjából a válság előtti erős vezírek, al-Ǧarǧarāʾī és al-Yāzūrī időszaka köszöntött be újra, hiszen neki nem volt katonai bázisa, még ha fivérét, al-Muʾtamant is helyezte a főparancsnoki tisztségbe. A kalifa és vezírjének együttműködése tisztázatlan okokból néhány éven belül véget ért, al-Āmir pedig, nyilván azért, hogy még annyira sem korlátozhassák a hatalmát, mint al-Maʾmūn tette, nem nevezett ki vezírt. Ez a kormányzati működés eltorzulásához és anomáliáihoz vezetett, amik azonban a kalifa megölése miatt nem tudtak új krízisbe torkollni.

Az utolsó al-Ǧamālī, Kutayfāt fāṭimidaellenes, tizenkettes síʿita fordulatot hozó vezirátusa kuriózum a dinasztia történetében. Bizonyos értelemben a nagyapja által megkezdett folyamat betetőzésének tekinthető: egyfajta síʿita szultánság kialakításának, amelyben már nem volt szükség az imámra, ám ehhez nem voltak adottak a társadalmi és politikai feltételek. A dinasztia megbuktatását csak egy szunnita hadúr tudta elvégezni, aki éppúgy, mint annak idején Badr, saját hadsereggel érkezett Egyiptomon kivülről: az ayyūbida dinasztia és az egyiptomi szultánság megalapítója, a keresztes hadjáratok történetéből is jól ismert Ṣalāḥ ad-Dīn.

Bibliográfia

Források

Korán = *Korán.* Ford. Simon Róbert. Budapest 1997.

Abū Ṣāliḥ, *Tārīḫ* = Abū Ṣāliḥ al-Armanī, *Tārīḫ Abī Ṣāliḥ al-Armanī.* (The Churches and Monasteries of Egypt.) Ed. and trans. B. T. A. Evetts, Oxford 1895.

Baṭārika II/2. = *Tārīḫ baṭārikat al-kanīsa al-miṣriyya.* II/2. Ed., trans. ʿAzīz Sūryāl ʿAṭiyya, Yassā ʿAbd al-Masīḥ, O.H.E. Khs.-Burmester. Cairo 1948.

Baṭārika II/3. = *Tārīḫ baṭārikat al-kanīsa al-miṣriyya.* II/3. Ed., trans. ʿAzīz Sūryāl ʿAṭiyya, Yassā ʿAbd al-Masīḥ, O.H.E. Khs.-Burmester. Cairo, 1959.

Baṭārika III/1. = *Tārīḫ baṭārikat al-kanīsa al-miṣriyya.* III/1. Ed., trans. Antoine Khater, O.H.E. Khs.-Burmester. Cairo 1968.

al-Fāsī, *ʿIqd* = Taqī d-Dīn Muḥammad b. Aḥmad al-Ḥasanī al-Fāsī al-Makkī, *al-ʿIqd aṯ-ṯamīn fī tārīḫ al-balad al-amīn.* Ed. Muḥammad Ḥāmid al-Fiqqī, Fuʾād Sayyid, Maḥmūd Muḥammad aṭ-Ṭanāḥī. Beirut 1986.

Ǧuwaynī, *Tārīḫ* = ʿAlāʾ ad-Dīn Abū l-Muẓaffar ʿAṭā-Malik Ǧuwaynī, *Tārīḫ-i ǧahāngušā-yi Ǧuwaynī.* Ed. Mirzā Moḥammad Qazvini, Tehran 2011.

Ibn al-Adīm, *Zubda* = Kamāl ad-Dīn Abū l-Qāsim ʿUmar b. Aḥmad Ibn al-Adīm, *Zubdat al-ḥalab fī tārīḫ Ḥalab.* Ed. Ḫalīl al-Manṣūr. Beirut 1996.

Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Raf al-iṣr* = Šihāb ad-Dīn Abū l-Faḍl Aḥmad b. ʿAlī Ibn Ḥaǧar al-ʿAsqalānī, *Raf al-iṣr ʿan quḍāt Miṣr.* Ed. Ḥāmid ʿAbd al-Maǧīd, Muḥammad al-Mahdī Abū Sunna, Muḥammad Ismāʿīl aṣ-Ṣāwī. Cairo 1957.

Ibn Muyassar, *Aḫbār* = Tāǧ ad-Dīn Abū ʿAbdallāh Muḥammad b. ʿAlī, Ibn Muyassar, *al-Muntaqā min Aḫbār Miṣr.* Ed. Ayman Fuʾād Sayyid. Cairo 1981.

Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl* = Abū Yaʿlā Ḥamza b. Asad at-Tamīmī Ibn al-Qalānisī, *Ḏayl tārīḫ Dimašq.* Ed. Suhayl Zakkār. Damascus 1983.

Ibn aṣ-Ṣayrafī, *al-Afḍaliyyāt* = Amīn ad-Dīn Tāǧ ar-Riʾāsa Abū l-Qāsim ʿAlī b. Munǧib b. Sulaymān Ibn aṣ-Ṣayrafī al-Miṣrī, *al-Afḍaliyyāt.* Ed. Walīd Qaṣṣābī, ʿAbd al-ʿAzīz al-Mānīʿ. Damascus 1982

Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Išāra* = Amīn ad-Dīn Tāǧ ar-Riʾāsa Abū l-Qāsim ʿAlī b. Munǧib b. Sulaymān Ibn aṣ-Ṣayrafī al-Miṣrī, *al-Išāra ilā man nāla al-wizāra.* Ed. Ayman Fuʾād Sayyid. Cairo 1990.

Ibn aṣ-Ṣayrafī, *Qānūn* = Amīn ad-Dīn Tāǧ ar-Riʾāsa Abū l-Qāsim ʿAlī b. Munǧib b. Sulaymān Ibn aṣ-Ṣayrafī al-Miṣrī, *al-Qānūn fī dīwān ar-rasāʾil.* Ed. Ayman Fuʾād Sayyid. Cairo 1990.

Ibn Taġrībirdī, *Nuǧūm* = Ǧamāl ad-Dīn Abū l-Maḥāsin Yūsuf b. Taġrībirdī, *an-Nuǧūm az-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-Qāhira.* Ed. Muḥammad Ḥusayn Šams ad-Dīn. Beirut 1992.

Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzhat* = Abū Muḥammad al-Murtaḍā ʿAbd as-Salām b. al-Ḥasan al-Qaysarānī Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzhat al-muqlatayn fī aḫbār ad-dawlatayn.* Ed. Ayman Fuʾād Sayyid. Stuttgart 1992.

ʿImād ad-Dīn, *ʿUyūn* = ʿImād ad-Dīn Idrīs b. al-Ḥasan al-Qurašī, *=ʿUyūn al-aḫbār wa-funūn al-āṯār fī faḍāʾil al-aʾimma al-aṭhār (The Fatimids and their successors in Yaman.)* Ed. P. E. Walker, Ayman Fuʾād Sayyid, A. Pomerantz. London /New York 2002.

al-Maqrīzī, *Ḫiṭaṭ* = Taqī d-Dīn Abū l-ʿAbbās Aḥmad b. ʿAlī al-Maqrīzī, *al-Mawāʿiẓ wa-l-ʿtibār fī ḏikr al-ḫiṭaṭ wa l-āṯār.* Ed. Ayman Fuʾād Sayyid. London 2002–2004.

al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ* =Taqī d-Dīn Abū l-ʿAbbās Aḥmad b. ʿAlī al-Maqrīzī, *Ittiʿāẓ al-ḥunafāʾ bi-aḫbār al-aʾimma al-fāṭimiyyīn al-ḫulafāʾ.* Ed. Ǧamāl ad-Dīn aš-Šayyāl, Muḥammad Ḥilmī Muḥammad Aḥmad. Cairo 1996.

al-Maqrīzī, *Muqaffā* = Taqī d-Dīn Abū l-ʿAbbās Aḥmad b. ʿAlī al-Maqrīzī, *Kitāb al-muqaffā al-kabīr.* Ed. Muḥammad al-Yaʿlāwī. Beirut 1991.

al-Māwardī, *Aḥkām* = Abū l-Ḥasan ʿAlī b. Muḥammad al-Māwardī, *al-Aḥkām as-sulṭāniyya wa-l-wilāyāt ad-dīniyya.* Ed. Ḫālid Rašīd al-Ǧumaylī. Baghdad 1989.

al-Māwardī, *Qawānīn* = Abū l-Ḥasan ʿAlī b. Muḥammad al-Māwardī, *Qawānīn al-wizāra wa-siyāsat al-mulk.* Ed. Riḍwān as-Sayyid. Beirut 1979.

al-Muʾayyad, *Sīra* = al-Muʾayyad fī d-Dīn Hibat Allāh b. Mūsā aš-Šīrāzī, *Sīrat al-Muʾayyad fī d-Dīn dāʿī d-duʿāt*. Ed. Muḥammad Kāmil Ḥusayn. Cairo, 1949.

Nāṣir-i Ḫusraw, *Safarnāma* = Abū Muʿīn Nāṣir-i Ḫusraw-i Qubāyānī-i Marwazī, *Safarnāma.* Ed. Moḥammad Dabir Siyâq. Tehran, 1354/1976.

al-Qalqašandī, *Ṣubḥ* = Šihāb ad-Dīn Abū l-ʿAbbās Aḥmad b. ʿAlī al-Qalqašandī, *Ṣubḥ al-Aʿšā fī ṣināʿat al-inšāʾ*. Ed. Muḥammad ʿAbd ar-Rasūl Ibrāhīm. Cairo, 1913–1919.

Rašīd ad-Dīn, *Ǧāmiʿ* = Rašīd ad-Dīn Faḍl Allāh b. ʿImād ad-Dīn Abī l-Ḫayr Hamadānī, *Ǧāmiʿ at-tawārīḫ: Qismat-i ismāʿīliyān u fāṭimiyān u nizāriyān u dāʿiyān u rafīqān.* Ed's. Moḥammad Taqi Dânešpežuh, Moḥammad Modarresi Zanǧâni. Tehran, 1338/1960.

as-Saḫāwī, *Tuḥfat* = Šams ad-Dīn Abū l-Ḫayr Muḥammad b. ʿAbd ar-Raḥmān as-Saḫāwī, *at-Tuḥfa al-laṭīfa fī tārīḫ al-madīna š-šarīfa.* Ed. Asʿad Ṭarābzūnī al-Ḥusaynī. Cairo, 1979.

Sibṭ Ibn al-Ǧawzī, *Miʾāt* =Šams ad-Dīn Abū l-Muẓaffar Yūsuf b. Qīzuġlī, *Miʾāt az-zamān fī tārīḫ al-aʿyān.* Ed. Ali Sevim. Ankara, 1968.

Siǧillāt = As-siǧillāt al-mustanṣiriyya. Ed. ʿAbd al-Munʿim Māǧid. Cairo, 1954.

as-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥādara* = Ǧalāl ad-Dīn Abū l-Faḍl ʿAbd ar-Raḥmān b. Abī Bakr as-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥādara fī tārīḫ Miṣr wa-l-Qāhira.* Ed. Muḥammad Abū l-Faḍl Ibrāhīm. Cairo 1967.

Yāqūt, *Muʿǧam al-udabāʾ* = Šihāb ad-Dīn Abū ʿAbdallāh Yāqūt al-Ḥamawī ar-Rūmī al-Baġdādī, *Muʿǧam al-udabāʾ*. Ed. Iḥsān ʿAbbās. Beirut 1993.

Szakirodalom

Bareket, Elinoar, *Fustat on the Nile. The Jewish Elite in Medieval Egypt.* Leiden/Boston/Köln 1999.

Behrens-Abouseif, Doris, Locations of Non-Muslim Quarters in Medieval Cairo, *Annales Islamologiques,* 22/1986, 117–132.

Bianquis, Thierry, *Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076).* I-II. Damascus 1986.

Bianquis, Thierry, Pour un réexamen de l'apport de Claude Cahen sur la fiscalité, *Arabica* 43/1/1996, 135–145.

Bierman, Irene A., *Writing Signs: The Fatimid Public Text.* Berkeley/Los Angeles/London 1998.

Bloom, Jonathan, Five Fatimid Minarets in Upper Egypt, *Journal of the Society of Architectural Historians (JSAH)* 43/2/1984, 162–167.

Bramoullé, David, Recruiting Crews in the Fatimid Navy (909-1171), *Medieval Encounters* 13/2007, 4–31.

Brett, Michael, Al-Karāza al-Marqūsīya. The Coptic Church in the Fatimid Empire. In: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras* (ESFAME) IV. Ed. U. Vermeulen, J. Van Steenbergen. Leuven/Dudley 2005, 33–60.

Brett, Michael, Badr al-Ǧamālī and the Fatimid Renascence. In: *ESFAME* IV. Ed. U. Vermeulen, J. Van Steenbergen. Leuven/Dudley 2005, 61–78.

Brett, Michael, Population and Conversion to Islam in Egypt in the Mediaeval Period. In: *ESFAME* IV. Ed. U. Vermeulen, J. Van Steenbergen. Leuven/Dudley 2005, 1–32.

Brett, Michael, The Battles of Ramla (1099-1105). In: *ESFAME.* Ed. U. Vermeulen, D. De Smet. Leuven 1995, 17–37.

Brett, Michael, The execution of al-Yāzūrī. In: *ESFAME II.* Ed. by D. De Smet, U. Vermuelen. Leuven 1998, 15–27.

Brett, Michael, The Fatimids and the Counter-Crusade, 1099-1171. In: *ESFAME* V., Leuven/Paris/Dudley 2007, 15–25.

Brett, Michael, The Ifrīqiyan Sijill of al-Mustanṣir, 445/1053-4. In: *ESFAME* VI., Ed. U. Vermeulen, K. D'Hulster. Leuven/Paris/Walpole 2010, 9–16.

Brett, Michael, The Origins of the Mamluk Military System in the Fatimid Period. In: *ESFAME.* Ed. by U. Vermeulen, D. De Smet. Leuven 1995, 39–52.

Cahen, Claude, L'Administration financière de l'armée fatimide d'après al-Makhzūmī. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)* 15/1/2/1972, 163–182.

Cahen, Claude, Douanes et commerce dans les ports méditerranéens de l'Égypte médiévale d'après le Minhādj d'al-Makhzūmī. In: *JESHO* 7/3/1964, 217–314.

Calderini, Simonetta, Sayyida Raṣad, A Royal Woman as 'Gateway to Power' during the Fatimid Era. In: *ESFAME* V. Ed. U. Vermeulen, K. D'Hulster. Leuven/Paris/Dudley 2007, 27–36.

Dadoyan, Seta B., *The Fatimid Armenians. Cultural and Political Interaction in the Near East.* Leiden/New York/Köln 1997.

Daftary, Farhad, Ismaili Daʿwa under The Fatimids. In: *ESFAME.* Leuven/Paris/Dudley 2007, 73–89.

Daftary, Farhad, *The Ismāʿīlīs. Their History and Doctrines.* Cambridge 2007.

De Blois, François, *Arabic, Persian and Gujarati Manuscripts. The Hamdani Collection in the Library of The Institute of Ismaili Studies.* London/New York 2011.

De Blois, François, Art. Sidjill (1) Ḳurʾānic and early Arabic usage, *EI²* XI/538.

Den Heijer, Johannes, La rébellion de l'émir al-Awḥad (477/1084). Étude comparative des sources historiques. In: *Alexandrie médiévale* 3. Ed. Christian Décobert, Jean-Yves Empereur. Cairo 2008, 171–181.

Den Heijer, Johannes, La révolte de l'émir Nāṣir ad-Dawla b. Ḥamdān contre le calife fatimide al-Mustanṣir biʾllāh. (1) In: *ESFAME* V. Ed. by U. Vermeulen, K. D'Hulster. Leuven/Paris/Dudley 2007, 109–119.

Den Heijer, Johannes, La révolte de l'émir Nāṣir ad-Dawla b. Ḥamdān contre le calife fatimide al-Mustanṣir bi'llāh (2) In: *ESFAME* VI., Ed. U. Vermeulen, K. D'Hulster. Leuven/Paris/Walpole 2010, 17–25.

Den Heijer, Johannes, Le vizir Fatimide Badr al-Ǧamālī (466/1074-487/1094) et la nouvelle muraille du Caire: quelques remarques préliminaires. In: *ESFAME V.* Ed. by U. Vermeulen, K. D'Hulster. Leuven/Paris/Dudley 2007, 91–107.

Frantz-Murphy, Gladys, A New Interpretation of the Economic History of Medieval Egypt: The Role of the Textile Industry 254-567/868-1171. *JESHO* 24/3/1981, 274–297.

Gil, Moshe, Institutions and Events of the Eleventh Century Mirrored in Geniza Letters. (I) *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)* 67/2/2004, 151–167.

Gil, Mohse, Institutions and Events of the Eleventh Century Mirrored in Geniza Letters. (II) *BSOAS* 67/2/2004, 168–184.

Gil, Moshe, The Flax Trade in the Mediterranean in the Eleventh Century A.D. as Seen in Merchants' Letters from the Cairo Geniza. *Journal of Near Eastern Studies (JNES)* 63/2/2004, 1–96.

Greenstone, Julius H., The Turkoman Defeat at Cairo. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures (AJSLL)* 22/2/1906, 144–175.

Hajnal István, *A qarmaṭīk története Baḥrainban (273/886–470/1078).* Budapest 2013.

Halm, Heinz, Al-Azhar, Dār al-ʿIlm, ar-Raṣad. Forschungs- und Lehranstalten der Fatimiden in Kairo, In: *ESFAME.* Ed. D. De Smet, U. Vermuelen. Leuven 1995, 99–109.

Halm, Heinz, Al-Šamsa. Hängekronen als Herrschaftszeichen der Abbasiden und Fatimiden, In: *ESFAME.* Ed. D. De Smet, U. Vermuelen. Leuven 1995, 125–135.

Halm, Heinz, Das ›Buch der Schätze und Raritäten‹. Zur Autorschaft und Überleiferung des Kitāb aḏ-Ḏaḫā'ir wa-t-tuḥaf. In: *ESFAME* IV. Ed. U. Vermeulen, J. Van Steenbergen. Leuven/Dudley 2005, 79–84.

Halm, Heinz, Der Salbung des Nilometers und der Kanalöffnung in Fatimidischer Zeit. In: *ESFAME.* Ed. D. De Smet, U. Vermuelen. Leuven 1995, 111–123.

Halm, Heinz, *Die Kalifen von Kairo: Die Fatimiden in Ägypten 973-1074.* München 2001.

Halm, Heinz, *Kalifen und Assassinen: Ägypten und der Vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge, 1074-1171.* München 2014.

Hamblin, William Jones, *The Fāṭimid army during the early crusades.* Ann Arbor 1985.

al-Hamdānī, Ḥusayn Fayḍ Allāh, *Aṣ-Ṣulayḥiyyūn wa l-ḥarakat al-fāṭimiyya fī l-Yaman.* Cairo 1955.

al-Hamdānī, Ḥusayn Fayḍ Allāh The Letters of Al-Mustanṣir bi'llāh, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 7/2 /1934, 307–324.

Howes, Rachel Tranquility, *Al-Muʾayyad fī al-Dīn al-Shīrāzī and the Fatimid Religious Propaganda Organization in the Age of al-Mustansir (427-487 A.H./1036-1094 C.E.).* Santa Barbara 2003.

al-Imad, Leila S., *The Fatimid Vizierate, 969-1172.* Berlin 1990.

Lev, Yaacov, *State & Society in Fatimid Egypt.* Leiden/New York /København/Köln 1991.

Māǧid, ʿAbd al-Munʿim, Al-Muqaddima. In: *As-siǧillāt al-mustanṣiriyya.* Cairo 1992, 9–25.

Māǧid, ʿAbd al-Munʿim, *Nuẓum al-fāṭimiyyīn wa-rusūmuhum fī Miṣr.* Cairo 1953, 1955.

Māǧid, ʿAbd al-Munʿim, *Ẓuhūr ḫilāfat al-fāṭimiyyīn wa-suqūṭuhā fī Miṣr.* Cairo 1978.

Martin, Maurice, La province d'Ašmūnayn: Historique de sa configuration religieuse. *Annales islamologiques* 23/1987, 1–29.

Maury, Roger, Les Kūras d'Égypte dans le Mabāhiǧ de Waṭwāṭ. Essai de chronologie des listes de Kūras. *Annales islamologiques* 22/1986, 155–173.

Mayerson, Philip, The Role of Flax in Roman and Fatimid Egypt. *JNES* 56/3/1997, 201–207.

al-Munāwī, Muḥammad Ḥamdī, *Al-Wizāra wa-l-wuzarāʾ fī l-ʿaṣr al-fāṭimī.* Cairo 1970.

Salām, Muḥammad Zaġlūl, *Al-adab fī l-ʿaṣr al-fāṭimī al-kitāba wa l-kuttāb.* Alexandria 1995.

Sayyid, Ayman Fuʾād, *Ad-Dawla al-fāṭimiyya fī Miṣr.* Cairo 2000.

Sayyid, Ayman Fuʾād, *La capitale de l'Égypte jusqu' à l'époque Fatimide.* Beirut 1998.

Sayyid, Ayman Fu'ād, Nuẓum al-fāṭimiyyīn wa-rusūmuhum fī Miṣr ka-mā ǧā'at ʿind Ibn aṭ-Ṭuwayr. In: Ibn aṭ-Ṭuwayr, *Nuzhat al-muqlatayn fī aḫbār ad-dawlatayn.* Stuttgart 1992. 31–102.

Shalem, Avinoam, *Islam Christianized. Islamic Portable Objects in the Medieval Church Treasures of the Latin West.* Frankfurt 1996.

Shalem, Avinoam, Jewels and Journeys: The Case of the Medieval Gemstone Called al-Yatima. *Muqarnas* 14 /1998, 42–56.

Solymosi László, Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Budapest 2003, 153–169.

Stern Sámuel Miklós, The Epistle of the Fatimid Caliph al-Āmir (al-Hidāya al-Āmiriyya): Its Date and Its Purpose. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2/1950, 20–31.

Stillman, Norman A., The Eleventh Century Merchant House of Ibn ʿAwkal (A Geniza Study). *JESHO* 16/1/1973, 15–88.

Surūr, Muḥammad Ǧamāl ad-Dīn, *Siyāsat al-fāṭimiyyīn al-ḫāriǧiyya.* Cairo 1983.

Surūr, Muḥammad Ǧamāl ad-Dīn, *Ad-Dawla al-fāṭimiyya fī Miṣr. Siyāsatuhā ad-dāḫiliyya wa-maẓāhir al-ḥaḍāra fī ʿahdihā.* Cairo 1999.

Thiry, Jacques, L'Égypte et le déclin de l'Afrique du Nord (XIe-XIIe siècles.). In: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Periods.* Ed. U. Vermeulen, D. De Smet, Leuven 1995, 237–248.

Van Donzel, Emeri, Badr al-Jamālī, the Copts in Egypt and the Muslims in Ethiopia. In: *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth I.* Ed. Ian Richard Netton, Leiden/Boston/Köln 2000, 296–309.

Walker, Paul E., Al-Maqrīzī and the Fatimids. *Mamluk Studies Review*, 2 (2003) 83–97.

Walker, Paul E., Another family of Fatimid Chief Qāḍīs: the al-Fāriqīs. In: *Fatimid History and Ismaili Doctrine.* Farnham 2008, IV/1–16.

Walker, Paul E., *Exploring an Islamic Empire. Fatimid History and its Sources.* London 2002.

Függelék

A fáṭimida államszervezet terminológiája

al-afḍal • a legkiválóbb • több vezír titulusa al-Afḍal Šāhinšāhtól kezdve

al-ağall • a legdicsőbb • a vezírek és a kancelláriavezető állandó titulusa

ʿalāma • jel • az uralkodói kézjegy megnevezése

amīr • emír • (1) a katonai parancsnokok rangja (2) az uralkodóház férfi tagjainak címe

amīr al-ğuyūš • a hadak ura • több vezír titulusa Badr al-Ğamālītól kezdve

amīr al-muʾminīn • az igazhívők fejedelme • a fáṭimida uralkodók hivatalos titulusa

amīr muṭawwaq • nyakékes emír • a legmagasabb rangú katonai parancsnokok rangja

ʿammāriyya • tevére tehető hordszék • az emíri réteg státusszimbóluma

arbāb / aṣḥāb al-ʿamāʾim • a turbánosok • civil vagy vallási feladatokat végző hivatalnokok

arbāb / aṣḥāb al-aqlām • a tollasok • civil hivatalnokok

arbāb / aṣḥāb as-suyūf • a kardosok • a fáṭimida államszervezet katonai komponensének tagjai

ʿarḍ • bemutatás • (1) seregszemle (2) fizetési kimutatás

bayt al-māl • kincstár • az állam pénzét kezelő szerv

daftar al-mağlis • a tanács jegyzéke • az állami pénzügyek főkönyve

dāʿī d-duʿāt • főmisszionárius •

dār aḍ-ḍarb • pénzverde •

dār al-fiṭra • az udvar és állami alkalmazottak élelemellátásért felelős konyha- és raktárépület

dār al-ʿilm • a tudás háza • a misszióvezető székhelye, az *ismāʿīlī* tanítás egyik színhelye

dīwān • hivatal • a fáṭimida állam központi szerveinek általános megnevezése

dīwān al-abwāb • a kapuk hivatala • ismeretlen funkciójú hivatal

dīwān al-aḥbās • a vallási alapítványok hivatala •

dīwān al-ʿamāʾir • az építmények hivatala • a flottáért és hajóépítésért felelős hivatal egyik neve

dīwān asfal al-arḍ • az Alsó-Egyiptomért felelős hivatal •

dīwān al-ğawālī wa-l-mawārīṯ al-ḥašriyya • a fejadó és gazdátlan örökségek hivatala •

dīwān al-ğihād • hadviselési hivatal • a flottáért felelős hivatal alternatív megnevezése •

dīwān al-ğuyūš • a hadak hivatala • a hadsereg fenntartásáért és felszereléséért felelős hivatal

dīwān al-ḫarāğī wa-l-hilālī • a kopt és muszlim naptár szerint szedett adók hivatala •

dīwān al-inšāʾ • a fogalmazás hivatala • a kancellária egyik megnevezése

dīwān al-iqṭāʿ • az *iqṭāʿ*-hivatal •

dīwān al-kurāʿ • patahivatal • az állami haszonállatokért felelős hivatal

dīwān al-maǧlis • a tanács hivatala • a legfőbb pénzügyi hivatal

dīwān al-mukātabāt • a levelezések hivatala • a kancellária egyik megnevezése

dīwān an-nafaqāt • a kifizetések hivatala • pontos feladata ismeretlen

dīwān ar-rahǧī (?) • ismeretlen funkciójú hivatal

dīwān ar-rasāʾil • a levelek hivatala • a kancellária egyik megnevezése

dīwān ar-rawātib • a bérek hivatala • az állami juttatásokat nyilvántartó hivatal

dīwān aṣ-ṣaʿīd • Felső-Egyiptom hivatala •

dīwān aṣ-ṣināʿa • az ipar hivatala • a fusṭāṭi hajóépítő üzemekért és kikötőkért felelős hivatal

dīwān at-taḥqīq • igazoló/végrehajtó hivatal • a hivatalok munkájának összehangolásáért felelős hivatal

dīwān aṭ-ṭirāz • a *ṭirāz* hivatala • a különleges állami monopóliumként termelt és értékesített, uralkodói feliratokkal ellátott szövetért felelős szerv

dīwān aṯ-ṯuġūr • a kikötők hivatala • a földközi-tengeri kikötővárosokért felelős szerv

farrāš • szolgáló • a palota személyzetének megnevezése

al-ǧawālī • a menekültek, idegenek • nem muszlimok által fizetendő fejadó általános megnevezése a fáṭimida időszakban

ǧund • sereg • a szíriai tartományok hagyományos elnevezése

hādī duʿāt al-muʾminīn • az igazhitűek misszionáriusainak iránymutatója • több vezír titulusa Badr al-Ǧamālītól kezdve

al-ḥāfir • a patkó • nagy, félhold alakú ékkő, vagy félhold alakban elrendezett ékkövek összessége az imám ünnepi fejékén

ḥāǧib • kamarás • az állami hivatalnokok mellé rendelt kísérők, segítők

ḥāǧib al-ḥuǧǧāb • főkamarás • ritkán látott fogalom, talán azonos a *ṣāḥib al-bāb* tisztségével

ḥāmil /ṣāḥib ar-risāla • levélkézbesítő • az uralkodó üzeneteit továbbító hivatalnok (eunuch)

ḥāmil ad-dawāt • tintatartó-hordozó • az uralkodó tintatartójának hordozója ünnepi alkalmakkor (eunuch, később hiteles tanú)

ḥāmil al-miẓalla • napernyőhordozó • az ünnepeken az imámot védő napernyő vivője (emír)

ḥāmil ar-rumḥ • lándzsa hordozó • a két lobogós lándzsa hordozói a felvonulásokon (emír)

ḥāmil as-sayf • kardhordozó • az uralkodói kard hordozója a felvonulásokon (emír)

ḫarāǧī • földadós • a kopt naptáron alapuló földadó-év szerint szedett adók elnevezése

hilālī • félholdas • a muszlim holdnaptár szerint szedett adók elnevezése

ḫizāna, tbsz. *ḫazāʾin* • kincstár, raktár • az uralkodói értéktárgyak és az udvar ellátásához szükséges áruk, felszerelések kincstárai, raktárai

ḫizānat al-bunūd • zászlókincstár • a palota része, magas rangú politikai foglyok börtöne

ḫizānat al-kiswa • szövetkincstár • a kalifa és az udvar ruházkodására szolgáló szövetek és ruhaneműk raktára

ḫizānat at-tağammul • szépítkezési kincstár • a felvonulásokon használatos díszfelszerelések raktára

imām • a fáṭimida uralkodók rangja híveik szerint

irtifāʿ • emelkedés • egy adott birtok földadójának hivatalosan meghatározott mértéke

isfihsilār • hadvezér • talán a seregért felelős hivatal vezetőjének megnevezése a késő-fáṭimida korban

istīmār • a bérhivatal által elkészített év végi elszámolás

ʿtidād • bizalom • a beduin törzseknek juttatott kollektív *iqṭāʿ*-birtokok megnevezése

kāfil quḍāt al-muslimīn • a muszlimok bíróinak garantálója • több vezír titulusa Badr al-Ǧamālītól kezdve

kātib ad-dast aš-šarīf • a nemes trónus írnoka • a kancelláriavezető titulusa

kūra • vidék • az egyiptomi alsóbb igazgatás egységei a válság előtt

liwāʾā al-ḥamd • a hála két zászlaja • a felvonulásokon hordozott uralkodói szimbólumok közé tartozó lobogók

al-maḏhab ad-dāriǧ • az általános irányzat • Badr al-Ǧamālī által bevezetett rendszer az öröklési jogban, miszerint mindenki saját *maḏhab*ja szerint örökölhet

mağlis al-ḥikma • bölcseleti összejövetel • az *ismāʿīlī* hittérítés és tanítás fóruma

mindīl ṭabaqī • réteges kendő • a vezírek állkötős turbánjának megnevezése

miẓalla • ernyő • az uralkodó felett felvonulásokon hordozott napernyő, uralkodói szimbólum

mutawallī al-maʿūna • a segítség felelőse • a fővárosi rendőrfőnök megnevezése a nagy válság utáni időkben

mutawallī ḥimāyat ar-rabāʿ • a bérházak védelmének felelőse • az fővárosban lévő uralkodói tulajdonban lévő bérházakat felügyelő hivatalnok

nağwā • bizalmas beszélgetés • az *ismāʿīlī* hívek által az imámnak fizetett adó megnevezése

nāʾib • helyettes • a *ṣāḥib al-bāb* helyettese, kb. protokollfőnök

naqīb aṭ-ṭālibíyyīn • a *ṭālibī*k képviselője • az ʿAlidák nyilvántartásáért és képviseletéért felelős tisztségviselő (az ʿAlidák közül)

naqīb al-umarāʾ • az emírek képviselője • a sereg vezetői és központi hivatalok közti kapcsolattartók megnevezése

naṣṣ • kinevezés • az imám örökösének kijelölése

naẓar • felügyelet • a hivatali ellenőrzés, felügyelet megnevezése

nāẓir • felügyelő • (1) a kormányzatban vezető szerepű ellenőr megnevezése a késő-fāṭimida időszakban (2) a tartományok központból delegált pénzügyi ellenőreinek elnevezése

qāḍī l-quḍāt • főbíró •

qāʾid • vezér, parancsnok • a flottaparancsnokok megnevezése

qārīʾ al-ḥaḍra • udvari Korán-recitátor •

rabʿ, tbsz. *rabāʿ* • otthon, lakónegyed • az állami tulajdonú bérházak megnevezése

raʾīs al-yahūd • a zsidók főnöke • az egyiptomi zsidó közösség főképviselőjének megnevezése

rawk • az *iqṭāʿ*-birtokok ellenőrzése és újraosztása •

rukūb • kilovaglás • az imámok ünnepi kivonulásának megnevezése

šādd at-tāǧ aš-šarīf • az előkelő fejékek rögzítője • az ünnepi fejékek felkötéséért felelős udvaronc (eunuch)

šaddat al-waqār • a tekintély megerősítője • az imám ünnepi fejékének kendőrésze

ṣāḥib • úr, társ • a hivatalvezetők általános megnevezése

ṣāḥib al-bāb • a Porta ura • ceremoniális udvari hivatal, talán főkamarás; később olykor vezírhelyettesítő funkciót is kapott

ṣāḥib bayt al-māl • kincstárnok • az állami adásvételek felügyelője

ṣāḥib ad-daftar • a jegyzék őrzője • a tanács jegyzőkönyvének felelőse (eunuch)

ṣāḥib al-miqaṣṣ • az olló őrzője • az udvari főszabó

ṣāḥib al-maǧlís • a tanács vezetője • az uralkodó ünnepi *maǧlís*ainak felelőse (eunuch)

ṣāḥib/mutawallī aš-šurṭa • a rendőrség ura/felelőse • a fővárosi rendőrfőnök megnevezése a nagy válság előtt

šāhid muʿaddal • igazolt tanú • a bírók által kinevezett, hiteles tanúk megnevezése

aš-šamsa • függőkorona • ékes építmény, az uralkodói szimbólumok egyike

as-sayf al-ḫāṣṣ • a személyes kard • a felvonulásokon hordozott uralkodói szimbólumok egyike

sayyid • úr • a főminiszterek megnevezése Badr al-Ǧamālītól kezdve

ṣibyān al-ḫāṣṣ • az uralkodó ifjai • a kalifa 500 fős, testőri és reprezentációs feladatokat ellátó elit alakulata

ṣibyān al-ḥuǧar • a barakkok ifjai • a központi hadsereg különleges képzésben részesített katonái

ṣibyān ar-rikāb • a kengyeles ifjak • kétezer fősnél is nagyobb díszelgő alakulat, a felvonulásokon a kalifa kíséretét biztosították

siǧill • tekercs • a fāṭimida kancellárián kiállított dokumentumok megnevezése

suyūf ad-dam • a véres kardok • a felvonulásokon az esetleges halálos ítéletek végrehajtására szolgáló kardok elnevezése

at-tāǧ aš-šarīf • a nemes fejék • az imám felvonulásokon viselt, felékszerezett turbánja

tāʾifa • közösség, felkezet • a hadsereg nemzetiségi alapon szerveződő alakulatainak neve

ṭawq • nyakék • a legmagasabb rangú katonai parancsnokok státusszimbóluma

at-tawqīʿ bi-l-qalam ad-daqīq • a vékony tollas lejegyzés • az uralkodó belső, személyi titkára feladatának megnevezése

at-tawqīʿ bi-l-qalam al-ǧalīl • a vastag tollas lejegyzés • a belső titkár által az uralkodónál készített piszkozatok lejegyzésének feladatköre

ṭaylasān muqawwar • kerekre vágott/rövid fejsál • a bírói és Badr al-Ǧamālītól kezdve időnként a vezíri öltözet része

ustāḏ • mester • a palotabeli eunuchok elnevezése

ustāḏ muḥannak • állkötős mester • a legmagasabb rangú eunuchok megnevezése (turbánjuk sajátos viselési módjáról)

wālī • helytartó • a tartományok vezetőinek, illetve Kairó és al-Fusṭāṭ városparancsnokának rangja

wāsiṭa • közvetítő • a vezírnél alacsonyabb rangú főminiszteri pozíció megnevezése a 5./11. század közepéig

waṣiyya • utasítás • az imám örökösének kijelölése

wazīr • vezír • a főminiszteri rang megnevezése Badr al-Ǧamālīig

wilāya • tartomány •

al-yatīma • árvalány • hatalmas gyöngy, amely az imám ünnepi fejékét díszítette

zimām • gyeplő • különböző parancsnokok és egyéb tisztviselők titulusa

zimām al-ašrāf al-aqārib • a rokon előkelők gyeplője • az uralkodó család tagjaiért felelős hivatalnok

zimām al-qaṣr/al-quṣūr • a palota/paloták gyeplője • az udvarmesternek megfelelő tisztség

zimām ar-riǧāl • a férfiak gyeplője • az asztalnok megnevezése